

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANININ
1300 İLLİYİ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİSSİYASI

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" KİTABXANASI

SƏFƏRƏLİ BABAYEV

**NAXÇIVANDA "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD"
TOPONİMLƏRİ**

5720

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı
Yeni Nəşrlər Evi
1999

Rə'yçi və ön sözün müəllifi:

İsa Həbibbəyli, filologiya
elmləri doktoru, professor.

Elmi redaktoru:

Budaq Budaqov, akademik

Nəşriyyat redaktoru:

V.Salmanbəyli

Babayev S.Y. "Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri". Bakı, "XXI" - YENİ
NƏŞRLƏR EVİ, 1999, 224 səh., şəkilli.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən toponimlərdən bir qisminin qədim Azərbaycan torpağı Naxçıvan diyarında da yayılmasından söhbət açılır.

Dastanın mətninə və tədqiqat materiallarına əsaslanaraq buradakı 50-dən artıq toponimin coğrafi mövqeyi, bir-birindən olan məsafəsi, səmti, yerləşdikləri regionlar, onların "Kitabi-Dədə Qorqud"la nə dərəcədə əlaqəli olmaları, cərəyan edən hadisələr, qəhrəmanların səfər marşrutları barədə ətraflı fikir yürüdülmür.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

Yeni Nəşrlər Evi. 1999

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANININ 1300 İLLİYİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yaranmasından 1300 il keçir. Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mə'nəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutduğunu, onun yubileyinin Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan xalqının bu möhtəşəm epik əsərinin 1300 illik yubileyinin layiqincə hazırlanması və keçirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyası yaradılsın.

2. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi yanında YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasına tapşırılsın ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə BMT-nin YUNESKO təşkilatına müvafiq qaydada müraciət etsin.

3. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasına müvafiq ştat vahidləri ayırmaqla üç nəfərdən ibarət işçi qrupu yaradılsın.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 20 aprel 1997-ci il

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” HAQQINDA YENİ TƏDQIQAT

Ocaqdı o, közüm qalib,
Zirvədi o, izim qalib,
Nəğməm qalib, sözüm qalib
Dədə Qorud boylarında...

Od-alov var, sərinlik var,
Dəryalartək dərinlik var,
Layla kimi şirinlik var
Dədə Qorud boylarında.

Ozandı mı, aşıqdı mı?
Ahıldımı, uşaqdı mı?
Göydən gələn işıqdı mı
Dədə Qorud boylarında?

Kəlməsində qor yaşayır,
İsmət, namus, ar yaşayır.
Bir xəzinə - var yaşayır
Dədə Qorud boylarında.

“Mənsuriyyə” m, “Heyrati” mdı,
Təəccübümdü, heyratımdı.
Daşa dönən qeyratımdı
Dədə Qorud boylarında.

Sal qayada bitən durur,
Əsrlərdə ötən durur,
Bütövca bir Vətən durur
Dədə Qorud boylarında.

Ümumiyyətlə, qədim Oğuz dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ümumtürk mədəniyyətinin və o cümlədən Azərbaycan tarixi və folklorunun, dilimizin və mə’naviyyatımızın şah əsəridir. Müstəqillik qazanmış Azərbaycanımızda millət tarixi özünüdərkətmənin, soy-kökə qayıdışın dərinləşməsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının oyada biləcəyi tə’siri əvəz edən ikinci bir yazılı və ya şifahi ədəbi abidə tapmaq mümkün deyildir. Bu mə’nada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, möhtərəm Heydər Əliyev cənablarının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyinin qeyd olunması haqqındakı 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı xalqımızın milli özünüdərkə, müstəqillik və millilik düşüncəsinə qəti dönüşün tə’min olunması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu, respublika prezidentinin elmdə hələ də gərəyincə dəyəndirilməmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının öyrənilməsi sahəsində açdığı yeni üfüq olmaqla bərabər, həm də xalqımızın təşəkkülü tarixinin yenidən, obyektiv şəkildə tədqiq edilməsinə, müəyyən olunmasına, məmləkətimizin və millətimizin dünyada tanınmasına da göstərdiyi yüksək dövlət qayğısının bariz ifadəsidir.

“Dədə Qorqud” dastanları bizi həm ən qədim tariximizə, əsl-kökümüzdə qayıdışda, həm də müstəqil bir dövlət və millət kimi XXI əsrə aparmaqda əvəzsiz bələdçidir. Ata kitabımızın yenidən və daha dərinləndən, həm də milli mövqedən araşdırılması ulu keçmişimizdən bu günə və sabaha doğru olan bütün yolların güzgülük kimi

gerçək şəkildə aşkar edilməsi, əks etdirilməsi deməkdir. Qorqud Ata ilə bağlı heç öyrənilməmiş, az tədqiq edilmiş, unudulmuş problemlər olduğu kimi, hətta yaxın keçmişimizdə haqqında söz açılması çətin, bəlkə də mümkün olmayan məsələlər də vardır. Müasir mərhələdə qorqudşünaslığın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri həmin problemlərin həllinə girişməkdən, necə deyirlər elmdə mövcud olan boş xanaları doldurmaqdan ibarət olmalıdır.

Fikrimizcə, qorqudşünaslıqda az öyrənilmiş mövzulardan biri də “Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafiyası, toponimiyası ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə indiyədək müəyyən iş görülmüşdür. Belə ki, dastandakı məşhur yer adları - Bərdə, Gəncə, Əlinca, Urmiya, Van, Bəyburt və s. kimi toponimlər müəyyən olunmuş və araşdırmaya cəlb edilmişdir. Hətta “Dədə Qorqud”un daha çox Azərbaycan ərazisi ilə bağlı olmasına dair qənaətlər də formalaşdırmışdır. Bununla belə, dastanın coğrafiyası tam halda, bütün dəqiqliyi, genişliyi və sistemi ilə öyrənilməmişdir. Bunun bir səbəbi də qorqudşünasların əsasən ədəbiyyatçı, dilçi, tarixçi, etnoqraf, pedaqoq və filosoflardan ibarət olması, onların sırasında peşəkar coğrafiyaşünasların olmaması ilə bağlıdır. Oxuculara təqdim edilən bu kitabın müəllifi professor Səfərəli Babayev bəlkə də Azərbaycanda ilk peşəkar coğrafiyaçı qorqudşünasdır. O, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya ixtisasını bitirmiş, qədim Naxçıvan diyarının təbiətinə həsr olunmuş elmi əsər yazıb dissertasiya müdafiə etmişdir. Səfərəli Babayev Naxçıvanın coğrafiyasına dair səmali monoqrafiyanın, onlarla qiymətli məqalələrin müəllifidir. Yarım əsr ərzində coğrafiya fənnindən dərs deyən Səfərəli müəllim Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin eyniadlı kafedrasına rəhbərlik edir. Elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, həm də Coğrafiya Cəmiyyətinin sədri kimi professor Səfərəli Babayev Naxçıvan diyarının coğrafiyasını və toponimlərini mükəmməl öyrənmişdir. Bütün bunlar onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının coğrafiyasına dair yeni faktlar aşkara çıxarmasına və həmin istiqamətdə təzə mülahizələr irəli sürməsinə və mühüm elmi nəticələr əldə etməsinə münbit şərait yaratmışdır. Səfərəli Babayev “Dədə Qorqud” dastanlarını yenidən və dərinləndirən oxuyub-öyrənmiş, dastanlardakı Naxçıvanla bağlı yer adlarının müəyyən olunması, dəqiqləşdirilməsi və izah edilməsi üçün geniş, dərin və əhatəli tədqiqatlar aparmışdır. Nəticədə o, “Dədə Qorqud”dakı əlliə yaxın toponimin Naxçıvan ərazisində mövcudluğu qənaətinə gəlmişdir. Çəkilən zəhmətin və tədqiqatın yeniliyinin aydın təsəvvür olunması naminə onu qeyd etmək lazımdır ki, Səfərəli Babayevin tədqiqatlarına qədər “Dədə Qorqud”da cəmi dörd-beş Naxçıvan toponimi qeydə alınmışdı: Alınca qalası, Şərur, Dərəşam, Qaraçuğ və Səkrək. Vəssəlam! Səfərəli

müəllim tədqiqatını dərinləşdirməklə mə'lum təsəvvürləri bir neçə dəfə genişləndirmişdir. Altuntaxt, Salaxana, Qazan gölü, Ağ qaya, Qara dağ, Göy göl (Göyçə dənizi), Dərbəndlər, Dərəşam suyu (Araz), Günortac, Göyçə dağı, Dana qalası və s. kimi toponimlərin Naxçıvan ərazisi ilə bağlı olması ilk dəfə professor Səfərəli Babayev tərəfindən aşkara çıxarılmışdır. Bu işin, yə'ni “Dədə Qorqud” dastanlarındakı Naxçıvan yer adlarının əhatəli şəkildə öyrənilməsi, qədim diyarda çoxsaylı Dədə Qorqud toponimlərinin müəyyən olunması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir.

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ərazisində “Dədə Qorqud”un çoxsaylı toponimlərinin qeydə alınması bu regionun qədim Oğuz yurdu, Azərbaycan torpağı olduğunu bir daha təsdiqləyir. Çünki Dədə Qorqud toponimləri Qorqud Atanın torpağa basılmış Türk-Oğuz möhürüdür. Bu mühüm elmi nəticə hələ də Naxçıvana ərazi iddiaları xülyası ilə yaşayan bədnam erməni qəsbkarlarına çox tutaqlı cavabdır. Deməli, Dədə Qorqud toponimləri hətta bu gün də Azərbaycana bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İkincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Naxçıvan yer adları yenidən öyrənilərkən professor Səfərəli Babayev sadəcə məkan prinsipindən deyil, geniş mə'nada zaman - məkan prinsipindən çıxış etdiyi üçün dastandakı bir çox hadisələrin, süjetlərin baş vermə yerini və vaxtını, habelə dastan qəhrəmanlarının səfər marşrutlarını da dəqiqləşdirə bilmişdir.

Üçüncüsü, mövcud tədqiqat bütövlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Azərbaycan yer adlarının, toponimlərinin təzadən araşdırılıb dəyərləndirilməsi zərurətini də aşkara çıxarır. Səfərəli Babayevin araşdırmaları geniş mə'nada olan ümumtürk və Azərbaycan materialının üzvi tərkib hissəsidir. Ümid edirik ki, bütövlükdə dastan boylarındakı Azərbaycan toponimləri tam halda, sistemli və bütöv şəkildə təzadən elmi tədqiqata cəlb olunacaqdır.

Dördüncüsü, Səfərəli müəllim dastanlardakı Naxçıvan yer adlarını həm də ədəbiyyat baxımından öyrənmişdir. Yə'ni adı çəkilən yerlər, toponimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlər də müəllif tərəfindən toplanılmış, tədqiqatda istifadə olunmuşdur. Yaxşı cəhətdir ki, müəllif “Dədə Qorqud”la səsleşən yer adları ilə bağlı əfsanə və rəvayətlərdən yazıya aldıklarından bir çoxunu kitaba daxil etmişdir.

Nəhayət, bir məsələdən də ayrıca danışmağı faydalı hesab edirəm. Professor Səfərəli Babayev ömrünün ixtiyar çağında, 70 yaşdan sonra “Dədə Qorqud” dastanlarını tədqiq etməyə başlamışdır. Lakin o, mövzunu cavanlıq şövqi ilə öyrənmiş, bu yaşında dağlardan - təpələrdən “yel kimi” keçməyin öhdəsindən bacarıqla gəl-

mişdir. Tədqiqata cəlb etdiyi yer adlarının fotosu da ilk dəfə professor Səfərəli Babayevın təşəbbüsü və iştirakı ilə çəkilmişdir. Bütün bunlar mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsi ilə eyni sırada həm də yeni nəsillə cavan alimlər üçün də ibrətamiz bir nümunədir.

Ümid edirik ki, kitab yalnız qorqudşünaslar üçün deyil, geniş mə'nada oxucular üçün də faydalı olacaqdır.

İsa HƏBİBBƏYLİ,
Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan
Dövlət Universitetinin rektoru, professor

MÜƏLLİFDƏN

Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi şurasında "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinin qeyd olunması barədə Respublika Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının verdiyi 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmandan irəli gələn vəzifələr müzakirə edilirdi. Məsələ ilə əlaqədar olaraq çıxış edənlərin hamısı bu Fərmanı xalqımızın tarixinə, mədəniyyətinə, onun dilinə göstərilən böyük qayğı və diqqətin təzahürü kimi qiymətləndirdilər. Nəticələr qeyd etdilər ki, bu yubileyin respublikamızda, həmçinin YUNESKO xətti ilə qeyd edilməsi "Kitabi-Dədə Qorqud"un Azərbaycan eposu olmasının bütün dünyada qəbul edilməsi deməkdir.

Mən çıxış edərkən Universitetin rektoru, professor İsa Həbibbəyli dedi ki, Siz Naxçıvanın toponimiyasını öyrənirsiniz, neçə illər toponimika fənnini tədris etmişsiniz. Xahiş edirəm "Kitabi-Dədə Qorqud"u bir də yaxşı-yaxşı oxuyasınız və oradakı hadisələrin Naxçıvan diyarı ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu nəzərdən keçirəsiniz.

Mən "Kitabi-Dədə Qorqud"u bir neçə dəfə oxumuşam: 1939-cu ildə H.Araslının tərtibi ilə yenidən çapdan çıxmış "Kitabi-Dədə Qorqud"la bizi - Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun ədəbiyyat dərəcəsinə müəllimimiz Cəmil İsgəndərli tanış etdi, ayrı-ayrı böylərin qısa məzmununu danışdı. Xahiş edib, həmin kitabı oxumaq üçün aldım, lakin buradakı bir çox sözlər, cümlələr, hadisələr mənim üçün anlaşılmaz idi... "Kitabi-Dədə Qorqud"u sonrakı müxtəlif yaş dövrlərimdə də iki dəfə oxumuşdum - bir epos kimi, dastan kimi, nağıl kimi... Hər yaş dövründə dastanın müəyyən bir sahəsi, müəyyən xüsusiyyətləri mənə tə'sir edir, bə'zi hadisələr isə məni vəcdə gətirirdi...

İsa müəllimin tapşırığından sonra həmin axşamdan "Kitab"ı yaxşı-yaxşı, həm də əsasən toponimlərə diqqət yetirməklə oxumağa başladım. Dastanın mətnində adları çəkilən

toponimlərin bir qisminin Naxçıvan diyarında olması diqqətimi cəlb etdi. Bu vaxtdək bu sahəyə fikir verməməyimə təəssüfləndim. Bir xüsusiyyət də diqqətimi cəlb etdi ki, Naxçıvanla əlaqədar burada adları çəkilən toponimlərdən əksəriyyəti barədə 1970-ci ildə çapdan çıxmış “Qədim diyarın təbiəti” monoqrafiyasında yazılmışdır. Bu coğrafi obyektlərin təbii xüsusiyyətlərinin izahına az və ya çox dərəcədə yer verilmişdir. (S. Baha-yev. “Qədim diyarın təbiəti”. 1970. Bakı. Azərəşr).

“Kitabi - Dədə Qorqud”da Naxçıvanla əlaqədar olan toponimləri, onların bir-biri ilə, həmçinin dastandakı hadisələrlə nə dərəcədə əlaqəli olması və başqa xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq üçün başlıca olaraq iki mənbəni əsas götürmüşük: “Kitabi - Dədə Qorqud”dakı toponimlər, hal-hazırda mövcud olan və ya toponimlərdə yaşayan coğrafi obyektləri, təbiət abidələri.

“Kitabi - Dədə Qorqud”da adı çəkilən toponimlərdən 16-sı Naxçıvan diyarında da vardır: Ağ qaya, Altuntaxt, Qaraçuğ, Qaraquc, Şəruk (Şəzur), Dərəşam, Dərəşam suyu, Əlinca, Göycə dəniz (Göy göl), Günortac (Günorta daşı), Salaxana (Salaxan) və s. re-gionda dastanın qəhrəmanlarının adlarını yaşadan 50-dən artıq toponim və mikrotopo-nimlər qeydə alınmışdır. Bunlar dastanda cərəyan edən hadisələrlə tutuşdurularaq bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqəli olub-olmaması barədə mülahizələr yürütmüşük. Əz yox ki, bunların bə’ziləri haqqında qəti fikir demək mümkün olsa da (məsələn, Əkrək və Səkrək qardaşlarının səfər marşrutu, Salaxan, Altuntaxt, Dərəşam və s.), bə’ziləri mübahisəlidir və tədqiqatçılarımız tərəfindən öz tədqiqatını gözləyir.

Minnətdarlıq hissi ilə qeyd edirik ki, bu kitabın yazılmasında, Dədə Qorqudla əlaqə-dar tarixi, nəzəri, mə’nevî məsələlərin aydınlaşdırılmasında hörmətli qorqudşünas tədqiqatçılarımız Həmid Araslımın, Anar müəllimin, Şamil Cəmişidovun, görkəmli alim Ca-vad Hey’ətin, F. Zeynalov və Samət Əlizadənin, Pənah Xəlilovun, Süleyman Əliyaro-vun, Əjdər Fərzəlinin, Muradxan Cahangirovun, Kamil Vəli Nərimanoğlunun, Türkiyə tədqiqatçılarından M. Erkinin əsərləri yaxın köməkçimiz olmuş, onlardan yeri gəldikcə istifadə etmiş, faydalanmışıq. Müəlliflərin bə’zi fikirlərilə razılaşmış, bə’zi fikirlərinə qarşı öz mülahizələrimizi bildirməyi lazım bilmişik.

Bunu da e’tiraf etməyi lazım bilir ki, “Kitabi - Dədə Qorqud” haqqında nəşr edilən ədəbiyyatla, o cümlədən Azərbaycanda nəşr edilən tədqiqat əsərlərinin hamısı ilə tanış olmaq üçün vaxt və şərait imkan verməmişdir. Odur ki, burada gəldiyimiz nəticə və mü-lahizələrin bir qismini qəti hesab etsək də, bir qisminin mübahisəli və natamam olduđu-nu, yeni mübahisələr doğuracağını bilir ki. Həqiqət mübahisə yolu ilə meydana çıxır, inandırma yolu ilə özünü təsdiq edir.

Professor P. Xəlilov haqlı olaraq göstərir ki, bu məsələlərlə əlaqədar mübahisələrin təzələncəyini gözləmək mümkündür.

Naxçıvan diyarında “Kitabi - Dədə Qorqud”la əlaqəli toponimlərdən danışarkən on-ların böyük Azərbaycanda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda olan analoqlarını qeyd et-miş və onların dastandakı hadisələrlə nə dərəcədə əlaqəli olması barədə mülahizələr yü-rütmüşük. Bu işdə öz dəyərli əsərləri ilə (Ermənistanda Azərbaycan toponimləri. Bəki, 1998) bizə yaxından kömək etmiş akademik B. Budaqova və Q. Qeybullayevə minnət-darlığımızı bildiririk.

“Kitabi - Dədə Qorqud” boylarında ibrətamiz bir xüsusiyyət var: Oğuz bəylərindən hansının bir çətin, dar günü olursa, qalan bəylər öz igidləri ilə onun köməyinə gəlir, bir-likdə kafirləri qılıncdan keçirir, bununla da bütövlükdə Oğuz ellərinin haqq işini, namus və qeyrətini müdafiə etmiş olurdular.

Nakəs, namərd və xəbis erməni daşnakları müxtəlif alçaq yollarla Qərbi Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmiş, bu qədim Oğuz diyarında öz dövlətlərini yaratmış və bu ərazi-lərin onların “dədə-baba torpaqları” olmasını dünyaya qəbul etdirmişlər.

Özlərinə yalançı, uydurma, “şanlı” tarix yaratmaqda mahir olan nakəs qonşularımız indi də Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan diyarını “öz tarixi əraziləri” kimi, özgə torpaqları üzərində qurulmuş “Ermənistan” deyilən dövlətin tərkibinə qatmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Bunun üçün həm daxildə, həm də xa-ricdə “Naxçıvan komitələri”, təşkilatlar yaradır, “rə’y sorğuları” keçirir, müraciətlər qə-bul edir və bunun üçün hər cür alçaqlıqlara və yalanlara əl atırlar.

Bundan qabaq, neçə illər boyu Naxçıvanın toponimləri ilə əlaqədar olaraq apardıđı-mız tədqiqatlar da sübut edir ki, bu diyar qədim oğuz-türk-Azərbaycan torpağıdır. Bunu tarixin dantılmaz şahidləri olan toponimlər də təsdiq edir. Naxçıvan ərazisində olan oy-konimlər içərisində cəmi 1,54 faiz erməni mənşəli yer adları vardır. Fiziki-coğrafi ob-yeqlər içərisində erməni mənşəli toponimlər demək olar ki, yoxdur.

Qərbi Ermənistanda coğrafi obyektlərin ilk adlarının demək olar ki, hamısı türk mən-şəli toponimlər olmuşdur. (B. Budaqovun və Q. Qeybullayevin göstərilən əsəri. Əziz Ələkbərli. “Qədim türk-oğuz yurdu. Ermənistan”. Bakı. 1994).

Buna görə də tarixi həqiqəti və müasir gerçəkliyi əldə əsas tutaraq hər bir Azərbay-can vətəndaşı, birinci növbədə ziyalılarımız Naxçıvanın və Qərbi Azərbaycanın haqq işi-ni, onların qədimdən-qədim Azərbaycan torpağı olduğunu dünyaya sübut etmək, daha doğrusu ermənilərin yaratdığı yalan mifi yox etmək, həqiqəti dünyaya çatdırmaq üçün əllərindən gələni etməlidirlər.

Bütün dünyaya çatdırmaq və bütün dünyanı inandırmaq lazımdır ki, ərazisində “Ki-tabi - Dədə Qorqud”la əlaqədar 50-dən artıq türk-oğuz toponim və mikrotoponimləri olan, bir dənə də erməni toponiminə rast gəlinməyən Naxçıvan diyarı ərazisində minlərlə Azərbaycan-türk-oğuz toponimi cəmləşən Qərbi Azərbaycan torpağı “qədim erməni

məskəni” ola bilməz. Bu ərazilər min illərdən bəri Azərbaycan türklərinin ana torpağı, doğma diyarı olmuşdur.

Bunu sübut etmək, dünyaya bildirmək, təbliğ etmək üçün “Kitabi -Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyi və bu 1300 il arxasından nigaran, lakin ümid dolu baxışları ilə Böyük Azərbaycanı seyr edən Dədəmiz Qorqudun mə'nəvi köməyi Azərbaycana ən böyük dəyər və e'tibarlı dəstəkdir!

Bu kitabın işıq üzü görməsinin əsil səbəbkarı respublikamızın möhtərəm Prezidenti Heydər Əliyev cənablarına dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Bu kitabın hazırlanması üçün yaxından qayğı və diqqət göstərən, şərait yaradan Naxçıvan M.R. Ali Məclisinin sədri hörmətli Vasif Talabov cənablarına, NDU -nun rektoru professor İsa Həbibbəyliyə, elmi məsləhətləri ilə köməklik göstərən kitabın elmi redaktoru akademik Budaq Budaqova, mənimlə bərabər Naxçıvan diyarındakı qədim yerləri qarış-qarış gəzən, kitabı fotolarla bəzəyən oğlum Nazimə, texniki köməklik göstərən yaxın qohumlarım Nuridə Əlixanbəyovaya və Telli İskəndərovaya ürəkdən təşəkkür edirəm.

NAXÇIVAN DİYARININ COĞRAFİ MÖVQEYİ, SƏRHƏDLƏRİ VƏ ƏRAZİSİ

Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikası dağlıq ölkə olub, Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yerləşir. O, Türkmənistan Respublikasının Türkmənbaşı, Carcou, Özbəkistan Respublikasının Qaşqa-Dərya vilayətləri, Tacikistan Respublikasının isə Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayəti ilə eyni en dairəsindədir.

Naxçıvan MR-in sərhəd xəttinin ümumi uzunluğu 398 kilometrə bərabərdir. Muxtar Respublika cənubdan və qərbdən İran və Türkiyə ilə həmsərhəddir. Onunla İran arasındakı sərhəd xəttinin uzunluğu 163 kilometrə bərabər olub, hər iki dövlət arasında təbii sərhəd təşkil edən Araz çayı boyunca uzanır. Ondən şimal-qərbə doğru Türkiyə ilə Naxçıvan MR arasında olan 11 kilometrlik sərhəd xətti də Araz boyuncadır.

Muxtar Respublika şimaldan və şimal şərqdən 224 kilometr məsafədə Ermənistan ilə həmsərhəddir. Naxçıvan MR ilə Ermənistan Respublikasının sərhəd xətti demək olar ki, Dərələyəz və Zəngəzur dağlarının suayrıcı boyunca keçir. 1920-ci ildə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur mahalının Sovet imperiyası tərəfindən Ermənistana verilməsi nəticəsində 44-45 km eninə malik olan zolaq Araza doğru uzanaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasını Azərbaycan Respublikasının qalan ərazisindən ayırmışdır.

Muxtar Respublikanın İranla indiki sərhəddi hələ 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Türkiyə ilə kiçik sahədəki sərhəd isə RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci il martın 16-da bağlanmış Moskva müqaviləsinə və bir tərəfdən Türkiyə, digər tərəfdən isə RSFSR-in iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası və Gürcüstan Respublikası arasında 13 oktyabr 1921-ci ildə bağlanmış Kars müqaviləsinə əsasən müəyyən olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru 158 kilometr məsafədə uzanır və ərazisinin forması düzgün olmayan rombu xatırladır. Onun şimaldan cənuba ən geniş sahəsi 75 kilometrə bərabərdir. Respublikanın şimalda ən ucqar nöqtəsi Saraybulaq sıra dağlarının Şərur rayonu ərazisinə daxil olan qolu üzərindəki Kömürlü dağdır. Zəngəzur sıra dağlarının Soyuq dağdan başlayaraq sıldırım yamacla alçalıb Arazın sol sahilində 600 metrə çatdığı yerdə yerləşən Zerəni dəmir yol dayanacağı isə respublika ərazisində ən cənub nöqtəsidir.

Muxtar Respublika ilə Ermənistan arasındakı sərhəd xətti də məhz buradan başlanır.

Muxtar Respublikanın qərbdə ən ucqar nöqtəsi Sədərək qəsəbəsindən cənub qərbdə, Araz yaxınlığında yerləşən keçmiş Urmiya kəndi, şərqdə isə Zəngəzur dağlarının cənub qollarından olan Zerəni dağının zirvəsidir.

1924-cü ilin 9 fevralında Azərbaycan daxilində Muxtar Respublika e'lan edilən Naxçıvanın ərazisində bu vaxtadək inzibati bölgü cəhətdən bir sıra dəyişikliklər edilmişdir.

Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan az sonra 3 qəza və 12 dairə təşkil olunmuş, sonra qəzalar ləğv edilmiş və 1925-ci ildə dairələrin sayı 10-a endirilmişdir. 1926-cı ildə Naxçıvan MSSR 8 dairəyə: Baş Nəraşen, Qıvrıq, Tumbul, Nərimanov, Əbrəqunus, Culfa, Parağa və Ordubad dairələrinə bölünmüşdür.

Sonrakı illərdə dairələr birləşdirilib Şərur, Naxçıvan, Culfa və Ordubad rayonları təşkil edilmişdir. 1930-cu ilin birinci yarısında Naxçıvan və Culfa rayonlarının dağlıq hissəsində iki müstəqil rayon - Şahbuz və Əbrəqunus rayonları təşkil olundu. Beləliklə, Muxtar Respublikada rayonların sayı 6-ya çatdırıldı.

1948-ci ildə Əbrəqunus rayonu Culfa rayonu ilə birləşdirildikdən sonra Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən beş rayona bölünmüşdür. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası suverenliyini əldə etdikdən sonra Türkiyə Respublikası ilə əlaqələrdə Sədərək kəndinin və ona məxsus olan ərazisinin əhəmiyyətini, erməni quldurlarının Naxçıvan MR-ə hücumları zamanı sipər rolu oynamasını nəzərə alıb, 1994-cü ildə Sədərək qəsəbəsi mərkəz olmaqla onun ərazisi müstəqil rayona çevrildi.

Hazırda Muxtar Respublika inzibati cəhətdən altı rayona bölünmüşdür: Şərur, Sədərək, Babək, Şahbuz, Culfa, Ordubad. Muxtar Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri respublika tabeliyində olan şəhərdir. Hal-hazırda Naxçıvan MR-in ümumi sahəsi 5363 km²-dir. Halbuki 1929-cu ilədək onun sahəsi 5988 km² olmuşdur. Həmin ilin fevral ayının 18-də Zaqafqaziya MİK-nin qərarı ilə (protokol N-3) Naxçıvan MSSR-in razılığı, Türkiyə Respublikasının xəbəri olmadan Şərur rayonunun Xaçik, Koradiz, Ordubad rayonunda Karçevan, indiki Şahbuz rayonunun Oğbun, Sultanbəy, Ağxəç, Ses, Almalı, İtqıran kəndləri 625 km² km ərazisi ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə verildi. Bu isə həm Moskva, həm də Kars müqavilələri şərtlərinin və beynəlxalq hüquq normalarının kobud-

casına pozulması idi. Hal-hazırda Naxçıvan MR ərazisinin rayonlar üzrə bölgüsü aşağıdakı kimidir:

Babək rayonu	- 1250 km ²
Şərur rayonu	- 1165 km ²
Ordubad rayonu	- 972 km ²
Culfa rayonu	- 995 km ²
Şahbuz rayonu	- 815 km ²
Sədərək rayonu	- 151 km ²
Naxçıvan şəhəri	- 15 km ²

1999-cu ilin yanvarında aparılan siyahıyalmaya görə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 355 min nəfər əhali yaşayır. Bu da Azərbaycan Respublikası əhalisinin 4,5 faizə qədərini təşkil edir. Muxtar Respublikada əhalinin orta sıxlığı 69 nəfərdir. Kənd əhalisi 69,8%, şəhər əhalisi 30,2% təşkil edir. Əhalinin əsas hissəsi Arazboyu düzənlikdə və dağlıq sahələrin çay vadilərində yaşayır. Əhalinin 99 faizə qədər bu yerlərin qədim sakinləri olan Azərbaycan türkləridir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan, inşası e.ə. II minilliyə aid edilən Naxçıvandır. O, respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərindən 535 km məsafədə yerləşir.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına silahlı təcavüzünə qədər Naxçıvan Muxtar respublikası qonşu respublikalarla, həmçinin Azərbaycanın qonşu rayonları ilə və Bakı şəhəri ilə Araz çayı boyunca uzanan dəmir yolu vasitəsilə əlaqədə idi.

1941-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı-Culfa dəmir yolu xətti Zaqafqaziya dəmir yolu həlqəsini tamamlamaqla, əvvəllər Naxçıvandan Bakıyadək olan yolu demək olar ki, iki dəfə (600 km-ə qədər) qısaltmışdır. Erməni daşnakları 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycana qarşı apardıqları müharibə nəticəsində ərazimizin iyirmi faizini, o cümlədən dəmir yolunun keçdiyi Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarını işğal etdiyindən qatarların hərəkəti dayanmış, Muxtar Respublika blokadaya alınmışdır. Dəmir yolunun Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən hissəsi ermənilər tərəfindən dağıdılmış, yararsız halda salınmışdır. Halbuki, vaxtilə bu yolla daşman yükün 85 faizi ermənilərə məxsus idi. Namərd qonşular indi beynəlxalq aləmdə şivən qoparırlar ki, Azərbaycan onları "blokadaya" almış, dəmir yolunun hərəkətini dayandırmış və onların təchizatını, başqa yerlərlə əlaqəsini pozmuşdur...

Ermənistanın təcavüzünə qədər Naxçıvan şəhərini Azərbaycanın və Ermənistanın başqa şəhər və rayonları ilə əlaqələndirən mühüm şosse yolları Arazboyu düzənlikdən

keçən Naxçıvan-Yerevan. Biçənək aşırımından keçən Naxçıvan-Gorus-Şuşa-Yevlax-Bakı; Şərur-Arazdəyən-Yeğeknadzor-Cermuk; Cəhriçay boyunca Martiros aşırımından keçən Naxçıvanın keçmiş Əzizbəyov şosse yolları idi. Bu yollar Ermənistanın şərqİ ilə qərbi arasında əlaqələr yaratmaqda da mühüm rol oynayırdı.

Ermənistan tərəfindən tam blokadaya alınmış Naxçıvan MR Türkiyə ilə sərhəd təşkil edən Araz çayı üzərində qurulmuş "Ümid körpüsü" vasitəsilə qardaş Türkiyə ilə geniş və hərtərəfli əlaqə saxlayır. Bu körpü iki qardaş xalqın ümidlərini doğrultmuş, Naxçıvan MR özünün iqtisadi-sosial ehtiyaclarını bu körpü vasitəsilə, türk xalqının qardaşlıq köməyi ilə ödəyir. Bu körpüdən hər gün yüzlərlə yük maşınları, onlarca minik maşını o tərəfə-bu tərəfə şütiyür...

Culfa və Şahtaxtında Araz üzərindəki körpülər vasitəsilə İran İslam Respublikası ilə əlaqə saxlanılır. İran dövləti ərazisindən keçməklə, şosse yolu ilə yük maşınları Naxçıvan-Bakı marşrutu üzrə hərəkət edir. Bundan başqa, həftədə iki dəfə Culfa-Təbriz minik qatarı işləyir.

Naxçıvan MR əhalisinin respublikamızın paytaxtı olan Bakı şəhərinə, oradan da Azərbaycanın digər şəhər və rayonlarına sənişinlər üçün yeganə çıxış yolu Naxçıvan təyyarə limanıdır. Bu təyyarə meydançasından Bakı və Gəncə şəhərlərinə, eləcə də Moskva, Samara xətləri üzrə TU-154 sənişin təyyarələri uçuur.

Naxçıvan MR-in relyefi başlıca olaraq düzənlik və dağlıq hissədən ibarətdir. Ərazinin dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1400 metrə bərabərdir. Onun mütləq yüksəkliyi 600 metrə (Kotam yaxınlığında Arazın vadisi), 3906 metr (Qapıcıq zirvəsi) arasında tərəddüd edir. Ərazinin üçdə birini təşkil edən Arazboyu düzənlik qərbdən şərqə doğru Sədərək, Şərur, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa, Ordubad və s. kimi maili düzənliklərə ayrılır. Naxçıvan MR ərazisində üstünlük təşkil edən əsas iki orfoqrafik vahid vardır: Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri. Orta hündürlüyü 3200 metrə çatan Zəngəzur silsiləsi Kiçik Qafqazın bütün silsilələrindən yüksəkdir.

Naxçıvan MR özünün kəskin kontinental iqlimi ilə Qafqazın digər vilayətlərindən fərqlənir. Zəngəzur və Dərələyəz dağları ilə əhatə olunması, İran və Ermənistan yaylaları ilə qonşuluğu, dənizlərdən uzaqlığı Muxtar Respublikada xüsusi iqlim şəraitinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Muxtar Respublikada günəşli saatların miqdarı düzənlik və qismən alçaqdağlıq sahəsində 2800, orta dağlıq qurşaqlarda 2600, yüksək dağlıq qurşaqlarda isə 2400 saata bərabərdir.

Muxtar Respublikada havanın orta illik temperaturu düzənlik və alçaq dağlıq sahədə 12-14°, orta dağlıq qurşaqlarda 5-8°, yüksək dağlıq qurşaqlarda 1-2° arasında dəyişir, Zəngəzur silsiləsinin ən yüksək (3500 metr) qayalıq hissəsində mənfi 4°-yə qədər enir.

Naxçıvan MR ərazisində yağıntı qeyri-bərabər paylanmışdır. Orta illik yağıntının

miqdarı Arazboyu düzənlikdə 275 mm-ə, alçaq dağlıq sahədə 330 mm-ə, orta dağlıq qurşaqlarda 536 mm-ə, yüksək dağlıq qurşaqlarda 707 mm-ə çatır.

Naxçıvan MR ərazisi kiçik dağ çayları ilə zəngindir. Burada çayların ümumi sayı 400-ə qədərdir. Onlardan yeddisinin uzunluğu 26-50 km-ə, üçünükü 51-100 km-ə çatır, biriniki isə (Şərqi Arpaçay) 100 km-dən artıqdır.

MR-in mühüm çayları Şərqi Arpaçay, Naxçıvançay, Əlinçəçay, Gilançay, Əylisçay, Ordubadçay, Kotamçay, Kilitçay və başqalarıdır. Çayların hamısı Araz hövzəsinə aid olub, onun sol qollarını təşkil edir.

Dağlıq ölkə olan Naxçıvan MR-da yüksəklik zonallığı aydın nəzərə çarpır. Bu zonalıq iqlimdə, bitki örtüyündə, heyvanat aləmində olduğu kimi torpaq örtüyündə də mövcuddur.

Naxçıvan MR-in ümumi torpaq fondu 536, 3 min hektara bərabərdir. Kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan 144956 hektar torpaq sahəsinin 71824 hektarı təbii otlaqlardan, 2411 hektarı biçənəklərdən ibarətdir. MR-da 53 min hektar suvarılan torpaq vardır ki, bunun da əsasən 48 min hektarından istifadə olunur. Çoxillik əkin sahələri 12 min hektara yaxındır.

Naxçıvan MR flora cəhətdən də xeyli zəngindir. Ərazisində 2200-dən artıq ali bitki növü vardır. Burada 4 bitki zonası ayırmaq mümkündür: yarımşəhra, dağlıq kserofit, yüksək dağ bozqırları, subalp və alp çəmənlikləri. 1700-2200 metr yüksəkliklər arasında yerləşən meşələr zonal xarakter daşımır. MR-da olan 3016 hektar meşənin 2500 hektarı Biçənək meşəsinin payına düşür. Meşələrdə əsasən Şərq palıdı, adi və n Köyrtiş, İberiya ağcaqayını, yemişən, yabanı armud, alma, alça, itburnu, Palas murdarçası, ardıc və s. yayılmışdır.

Naxçıvan MR-in bitki sərvətləri içərisində dərman əhəmiyyətli, alkoidli, vitaminli, qatranlı, kauçuklu, efirli, kitrəli, sodalı, potaşlı, qidalı, nektarlı, boya və aşı maddələrlə zəngin, həmçinin dekorativ və yem bitkilər geniş yayılmışdır.

Naxçıvan MR-in təbii şəraiti burada müasir faunanın formalaşması üçün təbii şərait yaratmışdır. Bu isə MR-də 3 ekoloji zonanın ayrılmasına əsas verir: yarımşəhra, quru bozqırlar və kolluqlar, yüksək dağlıq zonaları.

Yarımşəhra zonasında gəmiricilər, sürünənlər, həşəratlar geniş yayılmışdır. Yüksək dağlıq zona üçün bezoar keçisi, kiçik Asiya muflonu kiçik cənub ayısı, bəbir, müxtəlif qaraquş növləri xarakterikdir.

Azərbaycan ərazisində yayılan 102 növ vəhşi məməlilərdən 62-si Naxçıvan MR-də yaşayır.

Naxçıvan MR metal və qeyri-metal faydalı qazıntılarla, həmçinin mineral sularla zəngin bir ölkədir. Burada molibden, sink-qurğuşun, mis, gümüş, qızıl, civə və b. me-

talların; daş-duz, kükürd, andaluzit kimi qeyri metalların, kəc, əhənk, dolomit, odadavamlı gil, mərmər, travertin və s. kimi tikinti materiallarının yataqları aşkar olunmuşdur ki, bunların da bir qismindən istifadə edilir. Muxtar Respublikada 200-dən artıq mineral bulaq vardır, bunlardan Badamlı, Vayxır, Sirab və Darıdağın mineral suları respublikamızdan kənar da məşhurdur.

XALQIMIZIN QAN YADDAŞI “KİTABI-DƏDƏ QORQUD”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyini qeyd etmək barədə 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanında göstərilir: “Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” yüksək bəşəri ideal-lar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mə’nəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur.” Bu Fərman xalqımızın tarixinə, mədəni irsinə göstərilən böyük qayğı və diqqətin əsil nümunəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi ilə məşğul olan və ya onunla tanış olan alimlər, yazıçılar dastanın ideya məzmununa, ədəbi-bədii tərtibinə çox böyük qiymət verir, bu əsəri bir çox türk xalqlarının, ilk növbədə isə Azərbaycan və Anadolu türklərinin yaratdığı milli mədəniyyətin ən qədim, ən dəyərli və zəngin ulu qaynaqlarından biri olduğunu təsdiq edir, onu şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın nadir sənət nümunəsi adlandırırlar.

Doğrudan da, “Kitabi-Dədə Qorqud”un ideya məzmununa dərinlərdən nəzər saldıqda aydın olur ki, Oğuz ellərinin varlığını, bütövlüyünü, müstəqilliyini qorumaq, haqqın, ədalətin keşiyində dayanmaq, xalqın mənafeyi, yenilməzliyi uğrunda mübarizə aparmaq onun qəhrəmanlarının başlıca amalı olmuşdur. (Vətənimizin indiki gərgin şəraitində hər bir vətəndaşımızın, hər bir gəncimizin bu kimi mə’nəvi keyfiyyətlərə malik olması nə qədər vacib və zəruridir!) Azərbaycanın xalq yazıçısı Anar yazır: “Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı “Dədə Qorqud” dastanıdır...” “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatının, xalqımızın yaradıcı dühasının ən böyük və ilkin ifadəsidir.” (Anar. “Dünya bir pəncərədir”. “Dədə Qorqud dünyası”. Bakı. 1986. səh. 125-126).

Tanınmış alim Cavad Hey’ət isə “Dədə Qorqud” dastanını belə səciyyələndirir: “Dədə Qorqud” kitabı dünya ölçüsündə klassik bir əsərdir. Türk-Oğuz-Azərbaycan ədə-

biyyatının şah əsəridir... “Dədə Qorqud” dastanı qəhrəmanlar dastanıdır və Oğuz ellərinin cəsarət, igidlik və savaqdakı qəhrəmanlıqlarını dastan şəklinə bəyan edir...” Burada vətənpərvərlik, qonaqsevərlik, ana və övlad məhəbbəti, qadınlara hörmət, mübarizlik, düşmənlərə nifrət, mərdlik, qəhrəmanlıq və bu kimi gözəl xüsusiyyətlər əks edilmişdir”. (C.Hey’ət. “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış.” Bakı. 1993. səh.76.)

“Bizim elin, bizim dilin bir ana kitabı var - Dədə Qorqud”

Dədə Qorqud dilindən, qopuzundan süzülüb gələn hər söz tarixin bir yarpağı, bir olmuşun, bir keçmişin sorağıdır... Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya deyən xalqın yaratdıqları gəlimli olmuş, gedimli olmamış, son ucu sonsuzluğa gedib çıxan sərvət yaranmışdır.” (Kamil Vəliyev. “Elin yaddaşı, dilin yaddaşı.” Bakı. 1988. səh.6).

“Kitabi-Dədə Qorqud” çiçəkləri solmaq bilməyən, əbədi təzə-tər qalan, zaman-zaman nəsilləri heyran qoyan bir sənət gülşənidir.” (F.Zeynalov, S.Əlizadə. Kitabi-Dədə Qorqud. 1988. “Tükənməz xəzinə”. səh.15).

“Dünya eposunun ən qədim və misilsiz qiymətə malik olan nadir sənət nümunələrindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır.” (İsa Həbibbəyli. Y.Məmmədəliyev adına NDU. Elmi əsərlər. Xüsusi buraxılış N 2, səh.10).

Görkəmli türk qorqudsünası M.Erkin yazır: “Türk ədəbiyyatı tarixinin ən böyük alimi, professor Fuad Köprülünün dərslərində söylədiyi bir söz vardı: “Bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözüne “Dədə Qorqud”u o biri gözüne qoysanız, yenə “Dədə Qorqud” ağır gələr.” “Dədə Qorqud” kitabının dəyərini ifadə etmək üçün bundan daha gözəl bir söz bulmaq mümkün deyildir. Gerçəkdən “Dədə Qorqud” kitabı türk ədəbiyyatının ən böyük abidələrinin, türk dilinin ən gözəl əsərlərinin başında durur.” (M.Erkin. “Dədə Qorqud kitabı.” İstanbul. 1980. səh.5).

İndi “Kitabi-Dədə Qorqud” dünyanın bütün qabaqcıl xalqlarının, xüsusilə şərqsünas alimlərin diqqət mərkəzindədir. Bu əsər dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş və geniş yayılmışdır. O, 200 ildən artıqdır ki, tədqiq olunmaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un tanınmış tədqiqatçılarından Şamil Cəmsidov 1977-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində, göstərir ki, “Kitab”ı ilk dəfə Drezden kitabxanasındakı əlyazmaları arasında F.Ditsdən əvvəl müşahidə edən və qeydə alan məşhur alman şərqsünas alimi Yakob Reyske olmuşdur (1716-1774). O, “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazmasının məzmununu yaxşı bilmədiyinə görə onu 1512-ci ildə ölmüş Türkiyə şahzadəsi Qorqudun adı ilə bağlı əlyazma kimi qeydə almışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Drezden kitabxanasında əlyazmalarının kataloqunu tərtib edən Fleyşer isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un nüsxəsi üzərində Osman paşanın 993-cü (1585) ildə öldüyünü göstərən qeydə əsaslanaraq onu XVI əsr əlyazmaları kataloquna daxil edir. Beləliklə, bu təsadüflərin heç biri bu böyük ədəbi abidəni elm aləminə çıxara bilmir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”u ilk dəfə dünyaya tanıtdıran alman şərqşünası Henrix Fridrix Fon Dits olmuşdur. O, Drezden kitabxanasında “Kitabi-Dədə Qorqud”la tanış olmuş, 1815-ci ildə onun haqqında məlumat vermiş, “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”un alman dilində tərcüməsini nəşr etdirmişdir. “Kitab”ın mətnini bütövlükdə köçürüb Berlin Kral kitabxanasına gətirdikdən sonra əvvəlcə Avropada, sonra Rusiyada və bir sıra Şərq ölkələrində, o cümlədən Türkiyədə, Azərbaycanda, Orta Asiyada şərqşünas alimlər bu qiymətli abidənin tədqiqi ilə məşğul olmaq imkanı əldə etmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi, tərcüməsi və yayılması sahəsində Avropa və Rus şərqşünas alimlərindən Vilhem Qrimmi, Teodor Nioldeksi, V.V.Bartoldu, A.Y.Yakubovskini, V.M.Jirmunskini, A.N.Kononovu, Volter Rubeni, Ettore Rossini, Velyaminov-Zernovu, L.A.Meyeri, A.A.Divayevi, A.Q.Tumanskini, K.A.İnostrinsevi, Cofrey Lünsi, İohan Hayni və başqalarını göstərmək olar.

Ş.Cəmsidov göstərir ki, “akademik V.V.Bartold “Kitabi-Dədə Qorqud”un elm aləmində Ditsdən sonra ilk ən böyük tərtibatçısı və nəşridir. (Göstərilən əsəri: səh. 18-20). Onun “Kitabi-Dədə Qorqud”dan tərcümələri, ayrı-ayrı boyları nəşr etməsi, tənqidi məqalələri, irəli sürdüyü mülahizələr qorqudşünaslıqda çox böyük rol oynamışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” XX əsrin əvvəllərindən etibarən 80 ildən artıqdır ki, Türkiyədə öyrənilir və nəşr olunur. 1916-cı ildə Kilisli müəllim Rifət Drezden nüsxəsini ilk dəfə olaraq İstanbulda bütövlükdə nəşr etdirir. (“Kitabi-Dədə Qorqud ala lisani taifei oğuzan”).

Bu təşəbbüs “Kitabi-Dədə Qorqud”un geniş yayılmasına və tədqiqinə səbəb olur.

1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay Drezden nüsxəsini geniş müqəddimə ilə yeni türk əlifbası ilə nəşr etdirir. 1952-ci ildə F.Qırziogʻlunun “Dədə Qorqud oğuznamələri” əsəri, 1958-ci ildə Boratav Pərtov Nailinin “Dədə Qorqud hekayələrinin tarixi şəraitinə dair” məqaləsi nəşr olunur. 1949-cu ildə “Dədə Qorqud”un on boyunu nəşr etdirən Suat Hizarçı 1958-ci ildə onu ikinci dəfə çapdan buraxdırır.

Məhərrəm Erkin 1958-ci ildə Ankarada yeni türk əlifbası ilə “Dədə Qorqud kitabı”nın I, 1963-cü ildə isə II kitabını nəşr edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı hadisələrin harada, hansı məmləkətdə cərəyan etməsi, onların türkdilli xalqlardan hansına və nə dərəcədə mənsub olması məsələsini aydınlaşdırmaqda son dərəcə müxtəlif, bir-birinə zidd, bir-birini inkar edən fikirlər və mülahizələr meydana çıxır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi, nəşri və təbliği sahəsində türk qorqudşünası Məhərrəm Erkinin xidmətləri xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Bu sahədə gərgin və səmərəli fəaliyyət göstərən M.Erkin Drezden, Berlin və Vatikan nüsxələrindən istifadə edərək üç cildlik sanballı bir əsər yaratmışdır. Onun dastanlar haqqındakı fikirləri 70 səhifəlik girişdə verilmişdir.

M.Erkinin fikrincə Drezden nüsxəsi əsas, Vatikan nüsxəsi isə ondan köçürülmədir.

M.Erkin əsərinin I hissəsinin (M.Erkin. “Dədə Qorqud kitabı”. I. Ankara. 1958) girişində “Dədə Qorqudun coğrafiyası” bölməsi vardır.

O, elmi, tarixi əsaslara istinad etmədən Oğuz elinin Anadoluda olmasını, boyların isə əvvəlki xatirələrə əsasən yazıldığını, hekayələrin XV əsrdə qələmə alınmasını iddia edir. Buna baxmayaraq, M.Erkin belə bir ümumi fikrə gəlir ki, “Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan dilində yazılmış və azərbaycanlılara aid bir abidədir. (“Kitabi-Dədə Qorqud”.1988. F.Zeynalov, S.Əlizadə.”Tükənməz xəzinə”. səh.10). M.Erkin kitabın bu hissəsində O.Ş.Gökyayı, xüsusilə, onun dastanlarla bağlı tərtib etdiyi lüğəti tənqid edir. Onun II kitabı 1963-cü ildə Ankarada çapdan çıxmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”u Türkiyədə ilk dəfə olaraq latın əlifbası ilə 1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay nəşr etdirmişdir. (“Dədə Korkud”. İstanbul. 1938). O.Ş.Gökyay 1973-cü ildə həm öz tədqiqatlarına, həm də dünya türkologiyasında “Dədə Qorqud” haqqındakı yazılara əsaslanaraq “Dədəm Qorqud kitabı” adlı irihəcmli əsər yazır. O, sonralar dastanları müasirləşdirərək yeni türkcə nəşr etdirmişdir. (O.Ş.Gökyay. “Dədəm Qorqudun kitabı”. İstanbul. 1973).

O.Şaiq heç bir tarixi dəlillərə əsaslanmadan “Kitabi-Dədə Qorqud”un XV əsrin sonunda yazıya alındığını, onun dilinin isə Azərbaycan dili olmadığını iddia edir. Onun fikrincə, Azərbaycan dili XIV əsrdə hələ müstəqil bir dil deyilmiş. O.Şaiqın bu iddiasını qəbul etsək, onda XIII-XIV əsrlərdə “Dədə Qorqud”la yanaşı Qazi Bürhanəddinin “Divan”ı, ustad Nəsiminin əsərləri, “Əhməd Həraminin dastanı” və onlarla başqa əsərlər bəhs hansı dildə yazılmışdır? (KDQ. 1988. F.Zeynalov, S.Əlizadə. “Tükənməz xəzinə”. səh.12).

Halbuki, türk tədqiqatçılarından M.Erkin, F.Köprülü, A.Dilaçar və başqaları dəfələrlə göstərmişlər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” XIV əsrdə yazıya alınmış və o, Azərbaycan yazılı dilinin abidəsidir.

O.Ş.Gökyay dastanların Azərbaycan dilində yazıldığını iddia edən M.Erkinin və H.Araslının ünvanına ədalətsiz tənqidi mülahizələr söyləyir. H.Araslı azərbaycanca “günü” sözünü - “qısqançlıq”, “çaxmaq” sözünü “alov”, “atəş”, “qarmalamaq” sözünü “qaranlıqda o tərəf bu tərəfə hərəkət etmək” və s. kimi izah edən türk tədqiqatçıları ilə, o cümlədən O.Şaiqlə haqlı olaraq razılaşmır. H.Araslı bununla əlaqədar olaraq

O.Ş.Gökyaya ətraflı və kəskin cavab vermişdir. ("Azərbaycan" jurnalı. 1977, N 5. "Orxan Şaiq Gökyaya (açıq məktub), səh.191-203).

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq "Kitab" üzərində ən çox tədqiqat işləri aparılan Türkiyədə bəzi qorqudu alimlər tarixi, coğrafi amilləri nəzərə almadan "Kitabi-Dədə Qorqud"u "özləşdirməyə" cəhd edir, onu Osmanlı torpağına "bağlamağa" çalışırlar. Bunun üçün toponimləri təhrif edir, onların məkanını dəyişir və s.

Onlar Uşun Qoca oğlanlarının səfərə çıxdığı "Şəruk"u (Şəuru) Şiroküven, Şirokovan kimi şərh edərək beş səsi doqquz səsə "çevirir" və Türkiyə ərazisində olduğunu iddia edirlər. Kafirlərin əlində olan Bayburd, Düzmürd, Pasnik, Avnik və s. qalalarını "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının əsas məskəni sayır, "Kitab"ın Ərzurumda yazıldığını iddia edirlər və s.

Türkiyə tədqiqatçısı Faruk Sumer "Kitabi-DədəQorqud" oğuzlarının Azərbaycan ərazisində aydın olan coğrafi hüduqlarını inkar edir, Bərdə, Gəncə, Alınca, Qara dərə, Dərəşam, Qaraquş, Gürcüstan, Altuntaxt və s. kimi qədim toponimlərə ehtinasızlıq göstərir. F.Sumer səhv olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilini Osmanlı dili, onun yazılma tarixini isə XVI əsrin ikinci yarısı hesab edir.

Anadoluda, Orta Asiyada, "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı bir sıra "şərik" rəvayət, əfsanə və süjetlərin olması onu göstərir ki, onlar öz mənşəyi ehtibarilə digər türk xalqlarının qədim folklor həyatı ilə əlaqəli olsa da, qohum xalqların ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası, folkloru Azərbaycan xalqının möhtəşəm abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"dan faydalanmışdır.

M.H.Təhmasib bu məsələlərə obyektiv yanaşan özbək alimi H.Zərifovun tədqiqatlarına yüksək qiymət vermişdir.

Türkmən alimi B.A.Karıyevin "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqi və təbliği sahəsində böyük xidmətləri olsa da, o, tədqiqatlarında birtərəfliyə yol verir və heç bir elmi-tarixi dəlillərə əsaslanmadan "Kitab"ı bütünlüklə "türkmən eposu" ehtilan edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycanda əsrimizin 20-ci illərindən başlayaraq öyrənilir və nəşr etdirilir. Bu sahədə tədqiqatçılarımız gərgin iş apararaq "Kitab"ın dili, tarixi, yaranma şəraiti, dövrü, onun türkdilli xalqların folkloru ilə əlaqəsi və s. barədə qiymətli əsərlər yazmış, xalqımızın dili, mənəviyyatı, adət-ənənəsi, tarixi ilə sıx surətdə bağlı olan bu əsəri təhriflərdən, kənar təsirlərdən qorumağa səy göstərmişlər.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqi və təbliği sahəsində xüsusi xidmətləri olan Azərbaycan tədqiqatçılarından A.Musaxanlı, İsmayıl Hikmət, Əmin Abid, H.Araslı, Ə.M.Dəmirçizadə, M.Arif, M.H.Təhmasib, Ə.Sultanlı, Mirəli Seyidov, Anar, M.A.Şirəliyev, F.Zeynalov, Ş.Cəmsədov, B.Budaqov, P.Xəlilov, S.Əlizadə, K.Vəliyev, Əjdər Fərzəli, S.Əliyarov, Bəhlul Abdulla, Məhərrəm Qasımlı, Elməddin Əlibəyzadə və başqalarını göstərmək olar.

1928-ci ildə A.Musaxanlının, 1930-cu ildə Əmin Abidin "Kitabi-Dədə Qorqud" barədə məqalələri və dastandan parçalar nəşr olunur.

1939-cu ildə Həmid Araslı ilk dəfə olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"u tam şəkildə nəşr etdirir. Bundan sonra Azərbaycanda "Kitab"ın təbliği və tədqiqi genişlənir. H.Araslı 1938-ci ildən başlayaraq "Dədə Qorqud" haqqında bir sıra məqalələr yazır, Ə.Dəmirçizadə dastanın dili üzərində elmi-tədqiqat işləri aparır, 1959-cu ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili əsərini və bir çox yazılarını nəşr etdirir.

40-cı illərdən başlayaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" repressiyaya məruz qalır. 24 may 1951-ci ildə Azərbaycan K/b/P-nin XVIII qurultayında M.C.Bağirovun məruzəsində "Kitabi-Dədə Qorqud" "zərərli, xalqa zidd, millətçilik zəhəri ilə dolu olan, müsəlman olmayan xalqlara, xüsusilə, qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmış" kitab hesab edilir. Məruzədə "Kitabi-Dədə Qorqud"u tədqiq və təbliğ edən H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Rəfil və başqaları, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyi, o cümlədən M.İbrahimov və S.Vurğun ciddi tənqid olunurlar.

"Kitabi-Dədə Qorqud"a qarşı bu repressiya 1956-cı ilədək davam etdi.

1957-ci ildə Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun "Kitabi-Dədə Qorqud"a həsr edilmiş elmi sessiyası ərəfəsində H.Araslı, M.Arif, Ə.Dəmirçizadə və M.H.Təhmasibin imzası ilə nəşr edilmiş "Dədə Qorqud dastanları" adlı məqalə M.Seyidovun, M.A.Şirəliyevin yazıları bu abidənin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malik oldu.

"Kitabi-Dədə Qorqud"la əlaqədar Ə.Sultanlının /1958-59/ dəyərli məqalələri nəşr edildi. 1962-ci ildə H.Araslının tərtibatı, M.H.Təhmasibin redaktorluğu ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" Bakıda yenidən nəşr olundu.

S.Vurğun, M.Arif, M.İbrahimov, M.Rəfil və başqaları öz tədqiqatlarında "Dədə Qorqud"a müraciət etmişlər.

Qorqudşünas Şamil Cəmsədov 1957-ci ildən bu abidə üzərində işləyərək altı kitab, yüzdən artıq məqalə nəşr etdirmişdir.

F.Zeynalov və S.Əlizadə "Kitabi-Dədə Qorqud"un əvvəlki nəşrlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirərək 1988-ci ildə ilk dəfə "Dədə Qorqud dastanlarının elmi-tənqidi mətni" adlı dəyərli kitab nəşr etdirmişlər. Kitabın ikinci hissəsində sadələşdirilmiş "Mətnin müasir şəkli" verilmişdir.

Xalq yazıçısı, görkəmli tədqiqatçı Anarın 1983-cü ildə "Dədə Qorqud" povesti çapdan çıxır. Onun 1988-ci ildə nəşr olunmuş "Dədə Qorqud dünyası" əsəri "Kitabi-Dədə Qorqud"un hərtərəfli, dərin və mənalı təhlilini vermiş, onun sirli aləmini böyük məharətlə açıqlamışdır.

Kamal Abdullayevin 1991-ci ildə "Gizli Dədə Qorqud", Pənah Xəlilovun 1993-cü ildə "Kitabi-Dədə Qorqud - intibah abidəsi", Əjdər Fərzəlinin 1989-cu ildə "Dədə Qorqud yurdu", Bəhlul Abdullanın 1997-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" və islam dini" əsəri çapdan çıxır.

Azərbaycan alimləri geniş tədqiqat işləri apararaq dastanın Azərbaycanda yaramı yayılmasına dair mühüm cəhətləri aydınlaşdırmışlar.

Sovet dövründə "Kitabi-Dədə Qorqud"un meydana gəlməsinin dəqiq tarixini, onun Azərbaycan xalqına məxsus olması fikrini sübut etmək çətin idi. Buna "böyük qardaş"ın mənsub olduğu xalqın təşəkkül tapma tarixindən qabağa keçmək kimi baxılır, Azərbaycan xalqının əsil, qədim tarixi mümkün qədər "cavanlaşdırılırdı". "Çünki müstəqillik qazanana qədər Azərbaycanda soykökü məsələsi araşdırılarkən üstüörtülü vasitələrlə özünü hakim millət e"lan etmiş rusların etnogenezisindən irəli getməyə maneçilik törədilmişdir. ... "Dədə Qorqud" dastanlarının daha qədim tarixə malik olduğu unudurulmuş, bu nəhəng folklor abidəsinin IX-XII əsrlərin məhsulu kimi meydana çıxması haqqındakı mülahizələr geniş yayılmışdır". (İ.Həbibbəyli. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanların tədqiqi yeni mərhələdə". Y.Məmmədəliyev adına NDU. Elmi əsərləri. Xüsusi buraxılış № 2. 1998. səh.11).

Buna görə ki, Azərbaycan alimləri də bu "proqram"dan kənara çıxa bilmirdilər. Dastanın, onun ayrı-ayrı boylarının yaranması, qələmə alınması vaxtı və s. barədə onların arasında ixtilafı meydana çıxmışdır.

Azərbaycan yazıçı və alimləri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının mövzularına pyes, kinossenari, poema, povest və şe"rlər yazmışlar. Belə əsərlərdən 40-cı illərin sonunda Ə.Dəmirçizadənin səhnələşdirdiyi və Gənc Tamaşaçılar Teatrında oynanılan "Qaraca çoban"ı, N.Xəzrinin "Əfsanəli yuxular" poemasını (1973), "Torpağa sancılan qılınc" (1985) və "Burla xatun" (1998) pyeslərini, Anarın "Dədə Qorqud" ssenarisi və onun əsasında çəkilmiş iki seriyalı "Dədə Qorqud" filmi, Altay Məmmədovun "Dəli Domrul" pyesini və başqalarını göstərmək olar. Səhənd isə "Kitabi-Dədə Qorqud"u başdan-baş a nəzmə çəkmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları Bakıda dörd dəfə nəşr edilmişdir.

Bunlardan 1939, 1962 və 1978-ci il nəşrləri Həmid Araslının, 1988-ci il nəşri isə Fərhad Zeynalov və Səmət Əlizadənin tərtibatı ilə çap olunmuşdur.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN COĞRAFIYASINA DAİR

Bir həqiqəti e"tiraf etmək lazımdır ki, azərbaycanlı "Dədə Qorqud"çu alimlərin apardıqları tədqiqatlarda onun coğrafiyası, toponomiyası, hadisələrin baş verdiyi məkanlar, qəhrəmanların yürüş marşrutları, Oğuz ellərinin coğrafi məkanı, sərhədləri, qonşuları və s. haqqındakı mə"lumatları müəyyənləşdirmək işində coğrafiyaçı alimlərimiz son dərəcə passiv iştirak etmişlər. Məhz buna görə ki, göstərilən məsələlər barəsində tədqiqatçılarımız hələ də vahid fikrə gələ bilməmişlər və bir-birinə zidd fikirlərin, mülahizələrin yürüdülməsi indi də davam etməkdədir.

Bu baxımdan Oğuz ellərinin coğrafiyasını, toponomiyasını, xəritəsini dəqiqləşdirmək, ciddi elmi mübahisələr əsasında əsil həqiqəti meydana çıxarıb onu bərpa etmək üçün tarixçi, etnoqraf, dilçi, coğrafiyaçı alimlərimizin birgə sə"y göstərmələri son dərəcə zəruridir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un coğrafiyası ilə əlaqədar olan mübahisəli məsələlər çoxdur. Bizcə, bunların çoxluğuna səbəb birinci növbədə dastanın coğrafiyası ilə digər ixtisas sahiblərinin məşğul olması, onların coğrafi obyektlərin mövqeyi, istiqaməti, bir-birindən olan məsafə və vaxt ölçüsünə lazımi qədər fikir verməmələridir. Odur ki, öz ixtisası sahəsində görkəmli mütəxəssis olan hörmətli alim bə"zən coğrafi məsələlərdə ciddi diqqətsizliyə yol verir.

İkincisi, bə"zən tədqiqatçı "Kitabi-Dədə Qorqud"da aydınca göstərilən, əslində heç bir mübahisəyə səbəb olmayan hər hansı bir müddəanı istədiyi kimi yozur, "Kitab"ın tədqiqinə özünün "yeniliyini" əlavə etməyə cəhd göstərir. Nəticədə ya həmin məsələ ətrafında yaranan mübahisələr illər boyu davam edir, ya da hər hansı bir səhv yozum fərqi varmadan hamı tərəfindən qəbul edilir, kitabdən kitaba köçürülür, bu barədə həqiqəti axtarmaq unudulur və həmin səhv həqiqət kimi qəbul edilir. Professor P.Xəlilov "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında yazır: "Ona qədim dastan ölçülərilə yanaşmaq, bədii həqiqətdə mümkün olan tarixiliyi, eləcə də real görünən coğrafiyanı axtarmaq lazımdır... bu ağır, mürəkkəb məsələ üstündə mübahisələrin təzələyə biləcəyini gözləyirik". ("KDQ - intibah abidəsi."1993.səh.30) F.Zeynalov və S.Əlizadə isə göstərirlər: "Kitabi-Dədə Qorqud" təmsil etdiyi zamanın övladıdır; folkloristikanın, ədəbiyyat və dil tarixinin, elə qədim abidəsidir ki, onun mətnində bə"zən bir sözün təhrif edilməsi tədqiqat prosesində ciddi yanlışlıqlara səbəb ola bilər.

Bunsuz da, elmi həqiqət xatirinə, məndə hər sözün əslinə sadıq qalmaq vacibdir". (KDQ. 1988. səh.15).

Doğrudan da, hər bir tədqiqatçı "Kitabi-Dədə Qorqud"a, onun hər bir cümləsinə, sözüna, hətta onun hər hərfinə, ümumilikdə isə onun ideyasına və ruhuna hörmət və ehtiramla, xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmalıdır. Xüsusilə, dastanda olmayan şeyləri onun adına bağlamaq, olanlara e"tinəsiz yanaşmaq və ya görməzliyə vurmaq günah hesab edilməlidir.

Bu kimi diqqətsizliklərə, xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud"un coğrafiyasına dair məsələlərdə, coğrafi obyektlərin yerinin, istiqamətinin, bir-birindən olan məsafə və zaman ölçülərinin müəyyənləşdirilməsi vaxtı yol verilir.

Belə hallara "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"unda, "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"unda, "Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu"nda və başqa boylarda təsadüf edilir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da aydınca göstərilir: "Kafir: "Qazanın Qapılı Dərbənddə (Dəmir qapı Dərbənddə yox - S.B.) on min qoyunu vardır". (KDQ.1988.səh.141). Əslində bu ifadə hamı tərəfindən mübahisəsiz, dastanda olduğu kimi qəbul edilməlidir. Bundan başqa, hadisənin vaxt və məkan ölçüsü də qoyunların Dəmir qapı Dərbənddə olması fikrini rədd edir.

Yaxud Uşun Qoca oğlanlarının səfər marşrutları barədə dastanda yenə də aydınca göstərilir ki, Əkrək səfərə Şəruk (Şəhur, Şirokez və s.) kənarından başlayıb Dərəşamı keçir, Göyçə dənizədək (Ordubad rayonundakı Göy gölədək - S.B.) çapıb talayır, Əlincə qalasında əsir düşür. Qardaşı Səkrək də bu istiqamətdə səfər edir, lakin Göyçə dənizə getmədən, Əlincə qalasına gəlib qardaşını xilas edir. Bu səfər üç gün çəkir və aydınca görünür ki, qərbdən şərqə doğru davam edir, oradan geriye - şərqdən qərbə doğru qayıdılar. S.Əliyev, P.Xəlilov və başqa tədqiqatçılar heç bir mənbəyə əsaslanmadan bu marşrutun üç günlük yolunu 800-900 km-ə çatdırır, istiqamətini şərqdən, şimaldan götürürlər və s.

Ş.Cəmşidov yazır: "Onuncu boyda isə Oğuz qəhrəmanlarının Təbriz - Urmiyə - Maku dairəsində də yaşadıklarını açıq surətdə görmək mümkündür." (Ş.Cəmşidov. KDQ.1977.səh.19).

Oğuzların Təbrizdə, Urmiyədə, Makuda, ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanda yaşamaları heç kəsdə şübhə doğurmur. Lakin bunu da yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, onuncu boydakı hadisələrin Naxçıvan ərazisində - Şəhurda, Dərəşamda, Əlincədə, Göy göldə cərəyan etdiyi dastanda aydın şəkildə göstərilmişdir. Necə olmuşdur ki, vaxtı ilə özünün də təsdiq etdiyi bu həqiqət hörmətli Şamil müəllimin nəzərindən qaçmışdır?

Ş.Cəmşidov VIII boy ("Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy") haqqında yazır: "Ümumiyyətlə, burada müasir və tarixi adla mə'lum olan coğrafi ada təsadüf etmirik" (?) (Ş.Cəmşidov. KDQ. 1977. səh.36). Bircə, belə bir hökm vermək reallıqdan kənarlıdır. Çünki Salaxan qayası, Salaxan dərəsi, Salaxan bulağı, Salaxan yurdu, Salaxan mağara-

ları, o cümlədən Təpəgözün mağarası min illərdir ki, Naxçıvan MR-in Babək rayonunun dağlıq hissəsində Qazan yaylaqla Altuntaxt arasında mövcuddur. Bu coğrafi obyektin - Salaxanın adı xüsusi istifadə üçün olan xəritələrdə, elmi kitablarda (S.Babayev. "Qədim diyarın təbiəti". 1970.səh.156) qeyd olunub və onu ətraf kəndlərin əhalisinin hamısı yaxşı tanıyır. Bu sözləri eyni zamanda VIII boyda adları çəkilən Günortac digər coğrafi obyektlər haqqında da demək mümkündür.

Ə.Fərzəlinin "Kitabi-Dədə Qorqud"la əlaqədar tərtib etdiyi xəritədə Şəhur düzü Naxçıvan MR-in şərq qurtaracağına göstərilmiş, "Dərəşam suyu" Arazın sağ qolu olan Qotur çay hesab edilmişdir və s.

"Dədə Qorqud" toponimlərindən Aladağ, Arqubeli, Sürməli, Altuntaxt, Qaraçuğ, Günortac və s. yeri, məkanı məsələsi də mübahisəlidir. Bütün bu məsələlər barəsində türk (Türkiyə) qorqudşünaslarının da özlərinə məxsus mülahizə və nəticələri vardır ki, bunların da bə"ziləri ilə razılaşmaq mümkün deyildir.

Bu kimi dəlillərin sayını daha da artırmaq olar. Lakin bu məsələlər barədə qarşıda, yeri gəldikcə ətraflı danışılacağına nəzərə alıb, təkrara yol verməmək üçün bununla kifayətlənməli oluruq.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un coğrafiyasından danışarkən birinci növbədə "Qalın Oğuz" ellərinin, Daş Oğuz və İç Oğuzun sərhədlərinin, "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında cərəyan edən hadisələrin regionlarının aydınlaşdırılmasına sə"y göstərilməlidir. Bu məsələlərin tədqiqində ilk və e"tibarlı mənbə olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları götürülməli və hər hansı bir mülahizəni irəli sürərkən bunlara əsaslanılmalıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında isə yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyətlərin bir çoxu "şəffaf" olmayıb, əksər hallarda "duman"lı, hətta "qaranlıq"dır. Onları aydınlaşdırmaq isə çox böyük sə"y və məs"uliyyət tələb edir. Bunları araşdırmaq üçün əlimizdə olan əsas vasitə dastanda adı çəkilən az miqdarda toponimlər - qala, şəhər, dağ, çay, göl, dəniz və s. adlarıdır. Buna görə də, "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının yürüş marşrutlarını, hərəkət istiqamətlərini, mə"lum məntəqələr arasındakı məsafə və vaxt ölçüsünü və s. nəzərə almaqla, onları bir-birilə müqayisə etmək yolu ilə digər coğrafi obyektin məkanını təxmini olsa da müəyyən etmək mümkündür.

Burada hadisələrin baş verdiyi ərazinin təbii şəraiti, birinci növbədə bu regionun relyefi, iqlimi, orada məskunlaşan əhalinin həyat tərzini, onların məşğuliyyəti, təsərrüfat xüsusiyyətləri və s. də nəzərə alınmalıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalqının tarixini, etnoqrafiyasını, dilini, həmçinin coğrafiyasını öyrənmək üçün əvəzsiz ilkin mənbələrdən biridir. Burada tarixi-coğrafi reallıq bədii yaradıcılıq vasitəsilə əlaqəli şəkildə əks olunmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud"da adları çəkilən coğrafi obyektlərin bir qismi hal-hazırda həmin adları qoruyub

saxlamaqdadır. Bundan başqa, dastanın qəhrəmanlarının, personajlarının, hadisələrin cərəyan etdiyi yerlərin adları ilə əlaqədar olan çoxlu toponimlər qədim Oğuz ellərində indi də yaşamaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnindən aydın olur ki, onun boylarının heç birində bir dənə də olsun erməni mənşəli toponim yoxdur. Bu onunla izah edilməlidir ki, dastanın əhatə etdiyi tarixi dövrdə Cənubi Qafqazda, daha doğrusu, Qərbi Azərbaycanda Ermənistan adlı ölkə olmadığı kimi, ermənilər də olmamışdır. Bu ərazidə Orta Asiya ölkələrinə aid toponimlərə də rast gəlinmir. “Kitabi-Dədə Qorqud” coğrafi adlarında Orta Asiya toponimlərindən əsər-ələmət yoxdur. İki yerdə Türküstan sözü işlədilir, o da konkret məkan kimi yox, Qazan və Bayındıra aid epitet kimi: “Türküstanın dirəyi”. “Maraqlıdır ki, “Kitab”da “türk”, “türk dili” sözləri də yoxdur.” (Anar. “Dünya bir pəncərədir”. Bakı. 1996.səh.135).

Hörmətli Anar müəllim haqlı olaraq göstərir ki, dastandakı coğrafi adlar əsas e’tibarı ilə Azərbaycana və Gürcüstanın, Ermənistanın, Türkiyənin, həmçinin Cənubi Azərbaycanın Azərbaycan Respublikası ilə həmsərhəd ərazilərinə aiddir. Bu toponimlərin bir qismi indi də dastanda olduğu kimi adlanır, bir qismi transformasiyaya uğrayıb, bir qisminin isə mə’nası mə’lum deyil.

Dədə Qorqud dünyası, Dədə Qorqud irsi təkcə “Kitab”ın on iki boyunda deyil, həmçinin bu gün də Azərbaycanda mövcud olan, dastanla səsleşən, onun qəhrəmanlarının, o dövrün qəbilələrinin adlarını zəmanəmizə qədər qoruyub saxlayan toponimlərdə yaşayır. O təkcə Azərbaycanın deyil, digər türkdilli xalqların folklorunda, dastanlarında, rəvayətlərində, hekayətlərində, əfsanələrində və nağıllarında bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır.

Dədə Qorqud dünyasını yaşatmaqda Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Naxçıvan MR-də rast gəlinən qədim Oğuz yaşayış məskənləri qalıqlarının, qəbiristanlıqların, məzarlıqlardakı at və qoç heykəllərinin, qədim insanın yaşadığı mağaraların, kahaların, əfsanələrin və s. də xüsusi rolu vardır.

Professor İ.Həbibbəyli göstərir ki, dastanda Azərbaycan toponimlərinin çoxluq təşkil etməsi “Dədə Qorqud” süjetlərinin əsasən, Azərbaycan ərazisində cərəyan etdiyini soraq verir. “Bütövlükdə “Dədə Qorqud” dastanı daha çox “Qalın Oğuz” adlanan İç və Daş Oğuz ərazilərini özündə birləşdirən Böyük Azərbaycanı əhatə edir. Dastanda Anadolu elləri, xüsusən Şərqi Anadolu da özünəməxsus yer tutur.”

İ.Həbibbəyli tarixi-siyasi əhəmiyyət kəsb edən vacib bir məsələyə də diqqət yetirir. O göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafiyası öyrənilərkən Azərbaycanla Türkiyə arasında dəmir səddlər mövcud olduğundan Qafqaz yer adlarının öyrənilməsi Türkiyədə özünə layiq geniş yer tapa bilməmişdi. Azərbaycandakı sərt ideoloji rejim isə Türkiyə ilə hər cür yaxınlaşmanı yasaq etmişdi. Buna görə də “Dədə Qorqud” dastanlarının coğra-

fiyasına da yenidən baxılmalıdır... “Qorqud yer adları indiki müstəqillik və sərbəstlik şəraitində təzədən araşdırılıb dəyərləndirilməlidir.”

İnanırıq ki, Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında elmi əlaqələrin möhkəmlənməsi, bu sahədə fikir mübadiləsinin genişlənməsi qorqudsünaslıq sahəsində yaranmış mə’lumat yoxsulluğunu aradan qaldıracaq və mübahisəli məsələlərin obyektiv surətdə həlli üçün imkanlar yaradacaqdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuzların Vətəni, onların məskunlaşdığı, yaşadığı sahə “İç Oğuz”, “Daş Oğuz”, ümumilikdə “Oğuz elləri”dir.

Oğuzun sərhəddi xaricinə çıxan Oğuz qəhrəmanları yenə qayıdıb Oğuz elinə gəlirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “oğuz” sözü müxtəlif mə’nalarda işlədilir. “Oğuz” - el, oba mə’nasında işlədilir, xalqın adını bildirir, hökmdarın adıdır (Oğuzxan), nəhayət, yer, məkan mə’nasını əks etdirir: “Qalın Oğuz”, “Oğuz elləri” bütün ölkənin adıdır. “Oğuz eli”, “Oğuz elləri” etnoniminin “Oğuz” şəxs adından əmələ gəlmiş şübhəsizdir. “Oğuz eli” birləşməsi coğrafi anlayış olub, tədqiqatçıların fikrincə, “Dədə Qorqud” oğuzlarının yaşadığı ərazini, onların məskənini bildirir.

“İç Oğuz”un, “Daş Oğuz”un, ümumilikdə “Qalın Oğuz”un sərhədləri barədə qorqudçu tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər, mülahizələr irəli sürür, onların bəzi fikirləri, hər hansı bir məsələdə üst-üstə düşsə də, başqa bir məsələdə biri digərini inkar edir. Bu mülahizələr içərisində həm obyektiv və qəti, həm də mübahisəli məsələlər vardır. Bizə belə gəlir ki, Qalın Oğuz ellərində “İç Oğuz” olmuşsa, “Dış Oğuz” da olmalıdır. Çünki hər bir “iç”in “dış”ı - yə’ni onun xarici də vardır. Bəlkə də, burada “Daş” elə “Dış” mə’nasında işlədilir? “Ümumiyyətlə, daş sözüylə bağlı yer adları yalnız tikinti materialıyla deyil, çöl, bayır, eşik, dışarı mə’nasıyla da əlaqədar götürülə bilər. (Müqayisə et: Qıraq Salahlı -Daş Salahlı) Belədirsə, Daşbulaq, Daşlı da bu mə’nanı daşıya bilər”. (Anar)

Naxçıvan MR-də Qərbi Daşburun, Şərqi Daşburun, Aşağı Daşarx, Yuxarı Daşarx, Oğuz daşı, Daş qışlaq (Şərur rayonu), Daş qala (Babək rayonu), Daş başı (Ordubad rayonu) və s. toponimlərin etimologiyasını da bu baxımdan izah etmək mümkündür.

1988-ci ildə nəşr olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Tarixi-coğrafi qeydləri”in müəllifi S.Əliyarov belə yazır: “Daş Oğuz - qorqudsünaslıqda Şimali və Cənubi Azərbaycan vilayətləri nəzərdə tutulur, habelə gündoğar Anadolunun Van vilayəti buraya düşür.” (F.Qırzioğlu. I. s.112; O.Gökuyay. s.338). “Lakin Kürlə Araz qovşağında yerleşən Aran İç Oğuzda yerleşirdi.” /KDQ.1988.S.Əliyarov.Tarixi-coğrafi qeydlər. səh.262).

İç Oğuz - Kürlə Araz qovşağında (Aranda) yerleşən torpaqları əhatə etmişdir. İç Oğuz Oğuz elinin siyasi mərkəzidir. Bayındır xanın və Qazanın “divan”ları da burada, Mil-Qarabağ düzənliyində yerleşirdi...

“İç Oğuz” - “Daş Oğuz” birliyi (Qalın Oğuz) coğrafi baxımdan Zaqafqaziyanın gün-

doğar hissəsini (Dərbənd qalası daxil olmaqla - orada Qazan xan 10 min qoyun saxlatır) - təşkil edir. (yenə orada).

Göründüyü kimi, bu izahın özündə bir anlaşılmaqlıq mövcuddur. Belə ki, Şimali və Cənubi Azərbaycan vilayətləri, yəni bütöv Azərbaycan Daş Oğuzla daxilirsə, deməli, Aran da Daş Oğuzun ərazisidir. Çünki Aran çox qədimdən Şimali Azərbaycan ərazisinə daxil olan regionlardan biridir. Hörmətli S.Əliyarovun bu fikri ilə razılaşmaq çətindir.

Əvvəla, o hansı əsasla İç Oğuz ərazisini təkcə Aranla - Kürə Arazın qovşağındakı yarımsəhra şəraitinə malik olan kiçik bir vilayətlə məhdudlaşdırır? İkincisi, o hansı əsasla xan divanının ancaq burada yerləşməsi barədə hökm verir? Üçüncüsü, "İç Oğuz" izah edilərkən dastanın ayrı-ayrı boylarındakı marşrutlar səhv göstərilir, məkan və zaman ölçülərinə uyğun gəlməyən fikirlər irəli sürülür. Guya Qazan xanın 10 min baş qoyunu Dəmirqapı Dərbənddə saxlanılmış, Oğuz igidləri Şama cövlənə çıxırmış, Uşun Qocanın oğlanları Əlinca qalasına qərbdən deyil, şimaldan və şərqdən gəlirmişlər və s. (Bu məsələlər barəsində qarşıda ətraflı danışılacaqdır - S.B.)

Professor Pənah Xəlilovun fikrincə, İç Oğuz şərqdə Arazla Kürün qovuşduğu bucaqdan başlayıb, qərbdə Kaqızman Dərbəndinə (Qara Dərbəndə) qədər davam edir. Daş Oğuz isə Arazın sağında - indiki Cənubi Azərbaycanda yerləşir, onun cənub sərhəddi isə aydın deyil. Qazan bəy Oğuzun sərhəddini genişləndirir, Sürməlini (Kars elində Tuzluca ilə İqdır qəzalarının yerləşdiyi ... Orta Araz ovası "Sürməli çökəyi" adlanır) alır. Oğuz ellərinin şimal-şərqdə (?) qonşusu Gürcüstandır. (şimal-şərqdə yox, şimal-qərbdə. - S.B.)

Professor Pənah Xəlilov göstərir ki, "Kür-Araz qovşağından şimal-şərqə doğru yerləşən Azərbaycan torpaqlarını Oğuz elləri coğrafiyasına qatmaq olmur. Çünki dastanın mətnində Şirvan haqqında belə bir işarə yoxdur. Niyə? Ona görə ki, Azərbaycanın ərazisinin bu hissəsi Şirvanşahların əlində olmuşdur." (P.Xəlilov. "KDQ - intibah abidəsi". 1993.səh.31).

Muradxan Cahangirov "Dədə Qorqud" oğuzlarının yerləşdiyi ərazinin "şimal-şərqə doğru - Dəmirqapı Dərbəndədək" uzandığını göstərir. O, həmçinin qeyd edir ki, ... ortaşağı Araz axarı istiqamətində - Ağrıdağ yaxınlığından başlayıb, Qaradağ hündüvərlərini bürüyərək Muğan düzənliyinin cənubuna qədər yayılan sahələr - ümumən "Dədə Qorqud" ərazisinin hüdudları ("sərhəd cızıqları") qeyri-sabit, bir çox hallarda isə qeyri-müəyyəndir". (Göstərilən əsəri. səh.72).

O göstərir ki, istər İç Oğuz və Daş Oğuzun, istərsə də tayfa ittifaqı - Oğuz elinin tərkibindəki 24 qəbilənin ayrılıqda daxili ərazi hüdudu da qeyri-müəyyəndir. " Əsərdə təsadüf edilən məkanı mə'naya malik olan bə'zi sözlər həmin məchulluğu açmağa kömək edə bilər." (yenə orada).

M.Cahangirov belə sözlərdən birinin məkan anlayışı bildirən "Günortac" olduğunu göstərir. Lakin bu söz hansı məkanı əhatə edir? İç Oğuz, Daş Oğuz ərazisini, ümum-oğuz elinimi, məhəlli bir bölgünümü, yaxud konkret bir yaşayış məntəqəsini - toponimi-mi? Müəllif soruşur: "həmin sözün ... aid olduğu yer (bəlkə də toponim) haradır və haradır? (Qarşıda bu suala cavab verməyə sə'y göstərmişik).

F.Zeynalov və S.Əlizadə belə hesab edirlər ki, "Bu ərazidə yerləşən İç Oğuz, Dış Oğuz qətiyyəən real deyil. Oğuzların Azərbaycan ərazisində daimi şəhərləri yoxdur. Onlar tutduqları yerləri, qalaları əllərində saxlamır, vuruşdan sonra yenidən geriyyə qayırdılar... Ağqoyunluların bu dövrdəki döyüşləri, fəaliyyəti qətiyyəən öz əksini boylarda tapmır və s. (KDQ. 1988. səh. 13).

Türk qorqudşünaslardan F.Qırzioğlu və O.Ş.Gökyay Daş Oğuzla Şimali və Cənubi Azərbaycan vilayətlərini və Şərqi Anadolunun Van vilayətini daxil edirlər.

Erkin 1958-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi "Dədə Qorqud" kitabının I cildinin girişində "Dədə Qorqud"un coğrafiyası" bölməsində Oğuz elinin Anadoluda yerləşməsi, boyların əvvəlki xatirələrə əsasən yazılması, hekayələrin isə XV əsrdə qələmə alınması fikrini irəli sürür.

Bizcə, "Kitabi-Dədə Qorqud"da baş verən hadisələr heç də İç Oğuzu, Daş Oğuzu, yəni Qalın Oğuz ellərinin ərazisini bütövlükdə əhatə etmir. Bu hadisələr onun bir neçə regionda cərəyan etdiyindən böyük əraziyə malik olan Qalın Oğuz ellərinin bir çox regionlarının və onların toponimlərinin adları çəkilmir. Bu isə heç də o demək deyildir ki, həmin ərazilərin Oğuz ellərinə aidiyyəti yoxdur.

Burada bir məsələni də yaddan çıxarmaq olmaz ki, çox qədimlərdən başlamış zəmanəmizə qədər müharibələr, toqquşmalar, hücumlar, basqınlar, müxtəlif münaqişələr hər hansı bir ölkənin bütün ərazisində deyil, onun bir və ya bir neçə regionunda baş verir. Belə olduqda isə dastanlarda, yazılı və şifahi mənbələrdə əsasən həmin hadisələrin baş verdiyi ərazinin, orada olan toponimlərin - şəhərin, qalanın, kəndin, dağın, dənizin, çayın və s. adı çəkilir.

İç Oğuzla Daş Oğuzun sərhədlərinin haradan keçdiyini söyləmək çətindir. Əslində, bu sərhədlər şərti və qeyri-müəyyəndir. Bunu dəqiqləşdirmək üçün gərgin əmək və dəqiq elmi araşdırmalar tələb olunur. Lakin boylardakı hadisələrin məkan və zaman ölçüləri, səfər marşrutlarının istiqamətləri əsasında belə mülahizə yürütmək olar ki, İç Oğuz Kür-Araz qovşağından başlamış, Baş Qafqazın cənub ətkələrini, Kiçik Qafqaz bölgəsini, o cümlədən Naxçıvan diyarını, qədim Azərbaycan torpağı olan sonradan "Ermənistan" adlandırılmış Qərbi Azərbaycanı, cənub-şərqi Gürcüstanı və Türkiyənin Anadolu bölgəsinin şimal-şərq hissəsini, o cümlədən Sürməlini, Ağca qalanı, Aladağı, Arqubəlini və s. əhatə edir.

Bütün bu deyilənləri, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da adları çəkilən toponimlərin arealını nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, Qalın Oğuz elləri Böyük Azərbaycanın bütün torpaqlarını - Cənubi Azərbaycanı, Dəmirqapı Dərbənd də daxil olmaqla Şimali Azərbaycanı, indi “Ermənistan” adlanan Qərbi Azərbaycanı, şərq və cənub-şərqi Gürcüstanı və Şərqi Anadolunu əhatə edirmiş. Dastanda adı çəkilən, kafirlərin əlində olan qalalar, bir növ Oğuz ellərinin “sərhəd cızıqlarını” təşkil edirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan bu da aydın olur ki, oğuzlar öz düşərgələrində çadır, ala-çıq, çadır - otaq tikir və lazım gəldikdə onu asanlıqla söküüb, başqa düşərgədə qura bilirmişlər. Onların şəhərləri, qalaları olmamışdır. Dastanda adı çəkilən Əlincə, şimal-qərbdə Gürcüstan sərhədində Tatyana, Pasinuk, Başı açıq, Akska, Tumanın qalası, Qara Dərbənd; cənub-qərbdə Türkiyə sərhədində Düzmürd, Ağ hasar, Əvnik, Parasarın Bayburd qalası, Mərdin qalası, Qapılı Qara Dərbənd, Trabzon, Ərzurum və başqaları kafirlərin əlində olan qala və şəhərlərdir. Oğuzlar hər hansı bir səbəbdən bu yerlərdə olmuş, lakin dayanıb qalmamış və oraları özlərinin daimi düşərgəsinə çevirməmişlər.

Buna da diqqət yetirmək lazımdır ki, istər İç Oğuzun və Daş Oğuzun, istərsə də ümumilikdə Qalın Oğuzun sərhədləri müəyyən olsa da, oğuzlar sərhədlərinin qorunması üçün e”tibarlı və müştəkkil tədbirlər görmürlər. Odur ki, kafirlər imkan tapanda gizlicə oğrular kimi hücumə keçir, yollarda müqavimətə rast gəlmədən istədikləri düşərgəyə - yaşayış yerinə qədər gəlir, oranı çapıb-talayırlar.

Təkcə “Bəkil oğlu Əmranın boyunu bəyan edər” boyunda Bəkil Dədə Qorqudun məsləhəti ilə “Oğuz elinə qaravul olsun” - deyərək, doqquz Tümen Gürcüstanla sərhəddə göndərilir. Bu boyda göstərilir: “Bəkil razı oldu... Oğuzdan köç elədi. Bərdəyə, Gəncəyə varıb, vətən tutdu. Doqquz Tümen Gürcüstan ağzına varıb qondu, qarovulluq elədi, yad kafir gəlsə, başın Oğuzə armağan göndərdi.” (KDQ.1978.səh.125-126).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da əsasən oğuzların köçəri məişəti əks olunsa da, onların oturaq və yarımköçəri həyatlarının əlamətləri də vardır. “Kitab”ın mətnindən də aydın olur ki, oğuzlar heyvandarlıqla məşğul olduqları kimi, əkinçiliklə də məşğul olmuşlar. Məsələn, “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Qazan, qarşısına çıxan su ilə soraqla şarkən deyir: “Bağ ilə bostanın zinəti su.” (KDQ.1988.səh.143). Yaxud “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda Dəli Domrul Əzrayıldən aman istəyərkən deyir:

“Bizim böyük sahəli dağlarımız olur,
O dağlarımızda bağlarımız olur.
O bağların qara salxımlı üzümü olur,
O üzümü sıxarlar al şərəbı olur.

O şərəbdən içən sərxoş olur.
Sərxoşdum, duymadım, nə dediyimi bilmədim.”

(KDQ.1988.səh.178).

Çöl tədqiqatları zamanı Lizbird çayın sağ qollarından olan, başlanğıcını Buğa çeşmədən götürən eyni adlı dərənin aşağı axımında “Kənd yeri” deyilən sahənin yaxınlığında böyük dəyirman daşının tapılması sübut edir ki, bu yerlərin sakinləri - Azərbaycan oğuzları hələ min il əvvəl əkinçiliklə məşğul olmuş, onların daimi yaşayış yerləri, hətta dəyirmanları da olmuşdur.

Oğuzların daimi yaşayış məskənlərinin, qalalarının, divanlarının olduğu dastanın bir neçə yerində aydın qeyd edilmişdir. “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər” boyunda göstərilir: “Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altun taxtında yenə evini tikdi”. (KDQ.1978.səh.44). Dastanın “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy” belə başlayır: “Xanım, bir gün oğuzlar xəbərsiz otururkən yurdlarına düşmənlər gəldi. Onlar gecəylə qorxub köçdü... Bir müddətdən sonra Oğuz camaatı yenə öz yurduna qayıtdı.” (KDQ.1988. səh.196). Yenə də həmin boyda göstərilir: “Zaman gəldi, Oğuzlar yenə yaylağa köçdülər, çoban yenə bu bulağa gəldi.” (Yenə orada). Buradan aydın olur ki, oğuzların nəinki daimi məskənləri - kəndləri, həmçinin daimi yaylaqları, yurd yerləri var imiş.

Basatın Təpəgözə cavabından mə”lum olur ki, onun yeri, məkanı Günortadır. Basatın atası Aruz Qoca isə xəyanət etdiyinə görə Qazan xan tərəfindən öldürülənə qədər Daş Oğuzda birləşən doqquz tayfanın başçısı olmuşdur. (“Onun ardınca doqquz tayfanın başçısı Aruz yetdi” (KDQ. 1988.s.175.) Aruz qocadan başqa dastanın adlı-sanlı qəhrəmanlarından Aruzun oğlanları Basat, Qıyan Səlcik, Məhəmməd peyğəmbərin üzünü görəndə Bükdüz Əmən, Alp Rüstəm, Dönəbilməz Tüləkvuran və başqaları da Daş Oğuzdandır.

Buradan aydın olur ki, bu tayfalar Qalın Oğuzun hər hansı bir tərəfində - bir-birinə yaxın ərazilərdə yerləşməli idilər. Babək rayonunda, Qaraquş dağının şərqində Salaxan qayası, Günorta daşı (Günortac), Qazan yaylağı, Altuntaxt və b. Dədə Qorqudla əlaqəli toponimlər demək olar ki, bir-birinin lap yaxınlığında yerləşir. Bunların bir qisminin adı xüsusi istifadə üçün olan (topoqrafik) xəritələrdə qeyd olunmuşdur. Bütün bunlar isə belə bir fikir yürütməyə imkan verir ki, Daş Oğuzun mərkəzi məskənlərindən biri də burada olmuşdur.

Oğuz tacirləri uzaq ölkələrə, bə”zən on beş, on altı il müddətinə səfər edir, qayıdarkən sifarişçilərin mallarını onların daimi məkanlarında özlərinə çatdırırlar.

Dastanın mətnindən bu da aydın olur ki, oğuzlar düşdükləri yurdlarda çadırlar qur-

duqları kimi, daimi yaşayış məskənlərində gözəl evlər də tikirmişlər. “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da göstərilir ki, öz oğlunu xilas edib geri dönmən Qazan Ağca qala Sürməliyə gəlib, qırx otaq tikdirdi.” (KDQ.1988.səh.176).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bə”zi tədqiqatçıları otaqla çadırı eyniləşdirirlər, lakin bu da mə”lumdur ki, otaq - ev əsasən, daimi yaşayış yerlərində tikilirsə, çadır, alaçıq müvəqqəti məskənlərdə - yaylaqlarda, ovlaq yerlərində və s. qurulur. “Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boyu bəyan edər” boyunda göstərilir: “Qazan görklü çəmənə çadır otaq tikdirdi.” (KDQ.1988.səh.122). Dastanın həmin nəşrində “mətnin müasir şəkli”ndə yuxarıda göstərilən fikir belə verilmişdir: “Qazan gözəl çəmənlikdə çadırlar, otaqlar qurdurdu.” (səh.220).

Dastanın ayrı-ayrı boylarından mə”lum olur ki, oğuzlar “hündür evlər”, “ağ otaqlar” da tikirmişlər. “Baybörə bəyin oğlu Beyrək Baybican bəyin qızını aldı. Hündür evlərinə, ağ otağına qayıtdı.” (KDQ. 1988.səh.165). Oğuzların daimi yaşayış yeri kimi kəndləri, böyük aulları da olmuşdur. “Böyük aulda qoyunları yüklü qoyub gəlmişəm.” (KDQ. 1988.səh.195).

Qalın Oğuzun vahid dövləti, vahid məmləkəti vardır. Onun başında Oğuz elinin Xanlar Xanı Bayındır xan durur. Hakimiyyətdəki mövqeyinə görə Bayındır xandan sonra ikinci yerdə onun kürəkəni Qazan bəy dayanır. O, eyni zamanda Bayındır xanın bəylərbəyidir. Bütün Oğuz bəyləri ona tabedir. Birlikdə aparılan müharibələri o idarə edir. O da Bayındır xan kimi yürüşə getməyə icazə verir. Kafirlərin birinci qənimti odur. O, “Dədə Qorqud” dastanlarının baş qəhrəmanıdır. Lakin bu məmləkətdə ayrı-ayrı Oğuz bəylərinin idarə etdikləri ərazilər də mövcuddur. Bu bəylərin öz əraziləri, öz divanları, öz mövqeləri və vəzifələri vardır. Ümumilikdə oğuzların dövlət sərhədləri, müəyyənlanmış coğrafi mövqeləri vardır. Onlar bu məmləkətin, bu elin sərhədlərində keşik çəkir və bu dövlətin daim güclü və qüdrətli olması üçün çalşırlar, vuruşurlar.

Oğuz elinin, dövlətinin gücü onların birliyindədir. Oğuz bəylərindən hansı düşmən hücumuna mə”ruz qalırsa, dara düşürsə, digər bəylər yubanmadan öz ordusu ilə onun köməyinə gəlir və düşməni məğlub edirlər. Düşmənin üzərinə tək gedən isə məğlub olur. əsir düşür. Məsələn, məclisdə Tərsuzamışın tə”nəli sözlərindən qeyzlənmiş, özünə çox güvənən Əkrək təkbaşına igidləri ilə səfərə çıxır, Göycə dənizin ətrafındak çapıb-talayır, qayıdarkən Əlinçə qalasında əsir düşür. On altı ildən sonra qaradaşı Səkrək tərəfindən azad edilir. Yaxud “Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu”nda şərabin tə”siri başına vuran Qazılıq Qoca yürüş üçün Bayındır xandan icazə istəyir, icazə alır, uzun yol gəlib Düz mürd qalasına çatır, döyüşə başlayır və əsir düşür. On altı ildən sonra digər bəylərlə birlikdə oğlu Yeynək tərəfindən azad olunur.

“Kitabi Dədə Qorqud” boylarında adı çəkilən toponimlər

I boy

Şam s. 132
İç Oğuz s. 133
Daş Oğuz s. 133
Aladağ s. 135, 136
Köksü gözəl s. 136, 137
Qazlıq s. 136, 137

II boy

Qaracuç s. 140
Parasarı Bayburd hasarı s. 140, 148
Gürcüstan s. 140
Qalın Oğuz s. 140, 142 və s.
Ala dağ s. 140
Qapılı Dərbənd s. 141
Qara dərə s. 147
Dəmir qapı Dərbənd s. 147
Amid s. 148
Mərdin qalası s. 148
Ayğır gozlu çay s. 148
İç Oğuz s. 148
Daş Oğuz s. 148
Altuntaxt s. 44
(KDQ-1978-ci il nəşri)

III boy

Rum eli s. 150
Daş Oğuz s. 150
İç Oğuz s. 150, 152
Qalın Oğuz s. 150, 152 və s.
İstanbul s. 151
Böyük Dərbənd* s. 151
Evnik qalası s. 151
Pasnik qalası s. 151
Gürcüstan s. 152
Ala dağ s. 152
Parasarı Bayburd hasarı s. 155, 156, 157, 164
Dərbənd s. 156
Türkistan s. 161
Qaracuç s. 161
Amit s. 161
Bam-bam topəsi s. 163
Dana sazı s. 164

IV boy

Abxaz eli s. 166
Cızıqlar s. 167
Başı açığın Dadian qalası s. 167
Ağsaqa qalası s.167
Ə’rəfat s. 169
Köksü gözəl s. 169
Dərbənd s. 172
Qalın oğuz s. 173, 175
Qara dərə s. 175
Dəmir qapı Dərbənd s. 175
Parasarı Bayburd hasarı s. 175
Ağca qala s. 176
Sürməli s. 176

V boy

Rum s. 177
Şam s. 177

VI boy

İç Oğuz s. 183
Daş Oğuz s. 183
Trabzon s. 183
Arqubeli s. 186, 187, 191
Ala dağ s. 186, 187, 191

VII boy

İç Oğuz s. 192
Daş Oğuz s. 192
Düzmürd qalası s. 192, 193, 194
Qara dəniz s. 193
Dəmir qapı Dərbənd s. 193
Türküstan s. 193
Qaracüğ s. 193

VIII boy

Uzun bulaq s. 196
İç Oğuz s. 198
Daş Oğuz s. 198
Salaxana s. 199, 201
Günortac s. 200
Qara dəniz s. 201
Qalın Oğuz s. 201

IX boy

Bərdə s. 202
Gəncə s. 202
İç Oğuz s. 202
Daş Oğuz s. 202
Gürcüstan s. 202, 203
Arubeli s. 203, 205
Ala dağ s. 203, 205
Dəmirqapı Dərbənd s. 204

X boy

Şirakuz s. 208
Göyçə dənizi (Göygöl) s. 208
Əlincə s. 208, 209
Aladağ s. 209, 212
Qalın Oğuz s. 209, 210, 212
Dərəşam s. 211
Arqubeli s. 212
Dərəşam suyu s. 213

XI boy

Trabzon s. 214
Tumanın qalası s. 214, 217
Əmman s. 216
Sançıdan s. 216
Ağca qala Sürməli s. 216
Harun eli s. 216
Ağ hasar s. 216
Ağ qaya s. 216
Qalın Oğuz s. 217
Aya Sofiya s. 218
Parasarı Bayburd hasarı s. 218

XII boy

İç Oğuz s. 221, 223,
224
Daş Oğuz s. 221-224
Aladağ s. 221, 223
Arqubeli s. 223
Qaracüğ s. 223

*Naxçıvan MR-də dörd Dərbənd vardır:

- 1) Tənənəm (Qaracüğ);
- 2) Məkkəz;
- 3) Sirab;
- 4) Tivi Dərbəndləri.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” BOYLARINDA TOPONİMLƏR

“Kitabi-Dədə Qorqud”un coğrafiyasına az da olsa aydınlıq gətirmək üçün “Kitab”ın “Giriş”ində və ayrı-ayrı boylarında adları çəkilən toponimlərin hər biri haqqında imkan daxilində qısa məlumat veririk. Onların bir qismi boylarda cərəyan edən hadisələrlə əlaqəli olduğuna görə qarşıdakı bölmələrdə, həmçinin toponim kimi izah edilərkən haqlarında ətraflı danışılacaqdır.

Məlum olduğu kimi boyların hərəsi “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından birinin igidliyinə, sərgüzəştinə həsr olunsa da, digər bəylərin bir qismi də boylardakı hadisələrə qoşulur və ya onların adları çəkilir. Boylarda ön planda bəylər verilsə də, onların həyat tərz-i, ətrafdakıqlarla qarşılıqlı münasibətləri, mənevəyyəti, adət-ənənələri, inancları, ictimai-iqtisadi vəziyyətləri və s. ümumilikdə Oğuz həyatı əks etdirilir. “Dədə Qorqud” boylarında toponimlər bölməsində hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar haqqında qısa məlumat verməyə sə’y göstərmişik.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında Azərbaycan xalqının zəngin mənevəyyəti, igidliyi, qəhrəmanlığı, vətənpərvərliyi, birliyi, valideyin-övlad, ər-arvad münasibətləri, yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, dosta sədaqət, düşmənə nifrət və başqa keyfiyyətlər tərənnüm edilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Giriş”ində göstərilir ki, “Rəsul Əleyhüssəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata diyərlər, bir ər qopdı.” (KDQ.1988.səh.31). Buradan aydın olur ki, bütün Oğuzların kamil bilicisi Qorqud Ata 24 Oğuz tayfasından biri olan Bayat boyundan - tayfasındandır. IX-X əsrlərdə oğuzların tayfa ittifaqına başçılıq edən tayfalardan biri də Bayatlar olmuşdur. Onlar Azərbaycanda, İranda, Anadoluda, İraqda yayılmışlar. “Bayatların bir qismi Teymurilər dövründə Anadoludan köçürülən oğuzlarla geri qayıdarkən Azərbaycanda qalaraq yerli əhali ilə qaynayıb qarışmışlar. Tədqiqat-

çılarının fikrinə bayatı şe”r forması, həmçinin “Bayatı-Qacar”, “Bayatı-Kürd”, “Bayatı-Əcəm”, “Bayatı-İsfahan”, “Bayatı-Şiraz” muğamları da Bayatla əlaqədardır.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzuli də “Tədqiqatçıların fikrinə, ailəsi feodal çəkişmələri nəticəsində bir hissəsi Azərbaycandan İraqa köçmüş Bayat tayfasına mənsub olmuşdur.” (ASE. cild X.səh.14).

Bayat tayfasından olanlar Türkmənistan və Özbəkistan respublikalarında da yaşayırlar. Bayat tayfasının adından türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda, Türkiyədə, Cənubi Azərbaycanda, qədim Oğuz torpaqları olan Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda), Türkmənistanda bir çox etnotoponimlər yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasının Ağdam, Salyan, Ucar və Şamaxı rayonlarında Bayat kəndləri vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar aparılan tədqiqatların heç birində Naxçıvan bölgəsində Bayat tayfasından olanların yaşaması barədə hər hansı məlumat rast gəlinmir. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə bayatlarla əlaqədar olan bir kəndin, iki qışlağın adı çəkilir. Bu məlumat kitabına əlavə edilmiş 1827-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndən nümunələrdə rast gəlinir. Aydın olur ki, o dövrdə əhalisi Bayat əşirətindən olan bir kənd Sədərək nahiyəsində, iki qışlaq isə Şəhur nahiyəsində mövcud imiş.

Sədərək nahiyəsində Bayat camaatından 9 ailə yaşayan Ağgül kəndi olmuşdur. Bu kənd ildə 3300 ağça vergi vermiş. (səh.324).

Şəhur nahiyəsində isə Bayat əşirətindən (tayfasından - S.B.) 15 ailə yaşayan, 1500 ağça vergi verən Nəcəf qışlağı (səh.328) və 7 ailə yaşayan, 2880 ağça verən Zülfüqar qışlağı (səh.439) olmuşdur.

Yaşayış məntəqələrinin adındakı “qışlaq” sözündən məlum olur ki, onların əhalisi heyvandarlıqla məşğul olmuş və yarımköçəri həyat sürmüşlər. Yəni, yay mövsümündə yaylaqlara köçmüş, qış mövsümündə isə qışlaqlara qayıtmışlar.

Qərbi Azərbaycanda Pəmbək dağ silsiləsində Bayat tayfasının adından törəmiş Bayatdağı və Bayatbulaq mineral bulağı vardır. Pəmbək bölgəsində Bayatlar adlı qışlaq da olmuşdur ki, o, 1940-cı ildə fərmanla ləğv edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən yaşayış məskənləri “Dədə Qorqud”la əlaqədar olan Sədərək, Əkrək, Qara çoban, Dana qalası, Dərbənd və s. toponimlərin yaxınlığında, onların qonşuluğunda yerləşir. Dastandan görünür ki, Qorqud Ata bu Bayat tayfasından olsa da, o, bütün oğuzların kamil bilicisi imiş. Gələcəkdən qərribə xəbərlər verən Qorqud Ata deyir: “Axırda xanlığ geriyyə - Qayıya dönər, heç kim əllərindən almaz... Qorqud atanın bu dediyi Osman nəslidir.” (KDQ.1988.səh.31). Buradan aydın olur ki, xanlığ əvvəllər Oğuz tayfalarından biri olan Qayının - Qorqud Atanın dediyi Osman nəslinin əlində imiş, sonra bu nəslin əlindən çıxmış, gələcəkdə yenə də onlara qayıdacaqdır.

Naxçıvan MR-in Arazboyu düzənliyinin bir hissəsi olan Böyükdüzün şərqində “Osman düzü” adlanan geniş bir sahə vardır. Bu düzənliyin qərb hissəsi Böyükdüzün landsaftından fərqlənməsə də, onun qalan hissəsi alçaq təpəlikdən ibarət olub, “Kor Osman dağları” adı ilə Duzdağ tirəsinədək uzanır.

Onun səthi quru dərələrlə zəif parçalanmışdır. Bu coğrafi obyektin adı xüsusi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş xəritələrdə və bəzi tədqiqat əsərlərində qeyd olunmuşdur. (S.Babayev. “Qədim diyarın təbiəti”. Bakı. 1970. səh.124). Bu coğrafi obyektin adının dastanda göstərilən Osman nəslilə əlaqəsi varmı? Belə bir fikir yürütməyə əsas verən odur ki, Böyükdüz toponiminin dastandakı qəhrəmanlardan birinin Bükdüz Əmənin adından törədiyini güman edirik. Bu ərazi isə Böyükdüzün bir hissəsini təşkil edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un giriş hissəsində Dədə Qorqud söyləyir: “Bir igidin Qara dağ yumrusuca malı olsa, yığar, toplayar, qismətindən artığını yeyə bilməz.” (KDQ.1988.səh.129).

“Qara dağ”, “Qara qaya”, “Qara daş” toponimlərinə çox yerdə, o cümlədən Azərbaycanın, Qərbi Azərbaycanın, Türkiyənin, Cənubi Azərbaycanın, Orta Asiya respublikalarının ərazilərində rast gəlmək mümkündür. Bir Qara dağ da Naxçıvan MR Şahbuz rayonunun Külüs kəndindən bir kilometr cənubda yerləşir. Mütləq yüksəkliyi 1758 metrə çatan bu dağ doğrudan da, ətraf dağlıq sahələrdən seçilən yumru bir formaya malik olub, şimal-qərb tərəfdən Şahbuz çayının dərin dərəsi ilə məhdudlaşır, qalan sahələrdə ətəkləri dağlıq ərazilərə qovuşur. O öz forması və əzəməti ilə diqqəti cəlb edir. Qara dağın adı xüsusi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş xəritələrdə də qeyd olunmuşdur.

Bundan başqa, türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda bir neçə Qara dağın mövcud olduğu məlumdur. Bunların içərisində Təbrizin şimalında yerləşən Qaradağ daha məşhurdur.

Dirsa xan oğlu Buğac xan boyu

Bu boyda Şam, Qazılıq dağı, İç Oğuz, Daş Oğuz, Köksü gözəl dağ və Ala dağ kimi coğrafi obyektlərin adı çəkilir.

“Bir gün Qam Çan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdu. Şamı günlüki yer üzünə dikdirmişdi.” (KDQ.1988.səh.34). Burada söhbət Şam (Dəməşq) şəhərində hazırlanmış günlükdən, onun Oğuz elində müəyyən sahədə qurulmasından gedir. Buradan aydın olur ki, o dövrdə oğuzlar, onların tacirləri Yaxın və Orta Şərqi bir sıra ölkələri və şəhərlərlə olduğu kimi, Suriyanın mərkəzi şəhəri olan Şamla da ticarət əlaqələri saxlayırmışlar.

Bayındır xan da Şamdan gətirilmiş günlüyünü, çadırını qurdurmuşdu. Bizə belə gəlir

ki, bu boyda Şamın adının çəkilməsini “Oğuz alpları Şama “cövlana” çıxır” kimi qəbul etmək düzgün deyildir. (KDQ. 1988. səh.263).

Dastanda bu da diqqəti cəlb edir ki, Oğuz tacirləri razılaşma əsasında, hətta kafirlərin əlində olan yerlərlə ticarət əlaqəsi saxlayırmışlar. Məsələn, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Evnik qalasının kafirləri tərəfindən malları əlindən alınmış tacir deyir: “On altı ildir ki, oğuzların içindən getmişdik. Danışıb-razılıqla kafirin malını Oğuz bəylərinə gətirirdik...” (KDQ. 1988. səh.151).

Dastanın girişində adı çəkilən “Qazlıq” sözü onun digər boylarında da tez-tez təkrarlanır. Bu söz əsasən “Qazlıq dağı”, “Qazlıq atı” formasında işlədilir. Tədqiqatçılardan V.V.Bartoldun, Ə.Dəmirçizadənin və başqalarının fikrincə “Qazlıq” Qafqazın əvvəlki adı olmuşdur. (Ş.Cəməşidov. KDQ.1977.səh.33). Buradan belə bir fikir yürütmək mümkündür ki, Qalın Oğuz ellərinin ərazisi Böyük Qafqaz dağlarınadək uzanırmış və oğuzlar bu yerlərə yaxşı bələd imişlər. “Qışda-yazda qarı-buzu əriməyən Qazlıq dağına gəlib çıxdı.” (KDQ. 1988. səh.137).

Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”un görkəmli tədqiqatçılarından olan X.Koroğlu “Qazlıq”ın Qafqazla eyniləşdirilməsi fikri ilə razılaşmır və onu səhv hesab edir. (“Oquzskiy qeroičeskiy epos”. Moskva.1976).

Bu boyda bir neçə yerdə “İç Oğuz” və “Daş Oğuz” toponimlərinin adı çəkilir. Məlum olur ki, Qalın Oğuz elinin xeyir və şər işlərində hər iki Oğuz bir yerə toplaşır, birlikdə hərbi yürüşlərə gedir, mərasimləri birlikdə qeyd edirlər: “Dirsə xan arvadının sözü ilə böyük bir məclis qurdurdu. Allahdan istədiyini dilədi. Atndan ayğır, dəvədən buğa, qoyundan qoç qırdırdı. İç Oğuz, Daş Oğuz bəylərini ora topladı...” (KDQ. 1988. səh.133). (İç Oğuz, Daş Oğuz və Qalın Oğuz barədə irəlində danışılmışdır.)

“Qara yallı gözəl Qazlıq atını mindin, Köksü gözəl böyük dağa ova çıxdın.” (KDQ.1988.səh.136). Bizcə, “Köksü gözəl” dağ adı olub, dastanda bir çox yerdə təkrar olunur. Naxçıvan MR Şahbuz rayonunda Salvartı sahəsində də “Göy su gözəl” adlanan dağ və göl vardır. Bu toponimin etimologiyası “suyu göy olan gözəl göl” kimi izah edilirdi. Dastandakı ifadədən aydın olur ki, bu toponimin dəqiq adı “Köksü gözəl”dir. (Xalq arasında “Köysü gözəl” və ya “Göy su gözəl” kimi işlədilir.)

Bunu da istisna etmək olmaz ki, “Köksü gözəl dağ” ifadəsi xüsusi isim kimi yox, söz birləşməsi kimi, hər hansı bir dağa edilən tərif: köksü, döşü, yamacı gözəl, güllü-çiçəkli olan dağ kimi də işlədilə bilər.

Bu boyda, həmçinin sonrakı boylarda “Ala dağ” toponiminə tez-tez rast gəlinir. Bəzi tədqiqatçılar Ala dağla Ağrı dağını eyniləşdirirlər. Halbuki, bunlar ayrı-ayrı dağlar olub, bir-birinə yaxın məsafədə yerləşir. Ala dağ sıra dağları (3548 metr) Ağrı dağının cənub-qərbində Van gölünün şimal hissəsindən başlayıb, qövs şəklində Doğu Bayazitin cə-

nubunadək davam edir. Bu iki dağ sistemi arasında olan dağarası keçiddən İqdır - Doğu Bayazit - Van yolu uzanır. Ağrı dağın şimal-qərb tərəfində bir növ “təklənmiş” vəziyyətdə Alaca dağ da vardır.

Dastanın boylarında Ala dağın adının tez-tez çəkilməsi, Oğuz igidlərinin bu dağdan “aşmaları”, vaxtaşırı oraya ova getmələri bir daha təsdiq edir ki, Ağrı dağı, Ala dağ, Van ətrafı ərazilər Oğuzların əsas məskənlərindən biri olmuşdur. Qərbi Azərbaycanda da Ala dağ (Ala göz) dağı vardır. Lakin bu dağ Ağrı (Arqubeli) dağından uzaqda yerləşdiyindən dastanda adı çəkilən Ala dağın Türkiyə ərazisində olması fikri həqiqətə daha yaxındır.

Türkmənistan Respublikasının Aşqabad, Qızılarbat və Türkmənbaşı rayonlarında da Aladağ adlı dağlar vardır. Bu ad onlara müxtəlif rəngli süxurlardan təşkil olunduqlarına görə verilmişdir. (Soltanşa Ataniyazov. “Türkmənistanın qeoqrafik atlarının düşündürüşü sözlüğü” Aşqabad. “İlim”.1980.səh.34).

Lakin Türkmənistanda olan Ala dağları dastanın bu boyundakı hadisələrlə əlaqələndirmək mümkün deyildir.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”

Bu boyda Qaraçuğ, Qapılı Dərbənd (Dərbənd), Qara dəvə, Dəmirqapı Dərbənd, Amid, Mərdin qalası, Parasarın Bayburd hasarı, Ayğırözülü çayı, İç Oğuz, Daş Oğuz, Altuntaxt kimi toponimlərin adı çəkilir.

“Kitab”da Bayındır xan bir yerdə, Qazan xan isə bir neçə yerdə “Qaraçuğun qaplanı” adlandırılır. Qaraçuğ kəndi və Qaraquc (Qaraquş) dağı (2600 m) Naxçıvan MR ərazisində də mövcuddur. Bu toponimlər “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar olan bir çox coğrafi obyektlərin əhatəsində yerləşir. Bu barədə sonradan ətraflı danışılacaqdır.

Ş.Cəməşidovun fikrincə, Qaraçuğ “Mil düzü hüdudunda yüksək bir zirvənin adı olmaqla, eyni zamanda Naxçıvanda kənddir.” (Ş.Cəməşidov. “Kitabi-Dədə Qorqud”. 1977. səh.33). O, bunu da qeyd edir ki, Qaraçuğ “xalqın doğma yeri, mərkəzi məskənləri sahəsindədir.”

Bu boyda Qapılı Dərbənd (Dərbənd) və Dəmirqapı Dərbənddən danışılır. Bunlardan Qapılı Dərbəndin biri Böyük Qafqazın cənub ətəyində, Gürcüstan ərazisində, digəri Türkiyə ərazisində, Dəmirqapı Dərbənd isə qədim Azərbaycanın ərazisindədir. Bizcə, bu Dərbəndlərin heç biri Qazan xanın on min qoyunu saxlanılan Dərbənd deyildir. Çünki bu Dərbəndlərin heç biri məkan və zaman ölçüsünə görə boyda cərəyan edən hadisələrlə uyğun gəlmir. Bundan başqa, dastanda aydınca göstərilir ki, Qazan xanın on min qoyunu Dəmirqapı Dərbənddə deyil, Qapılı Dərbənddədir. “Kafir: “Qazanın Qapılı Dər-

bənddə on min qoyunu vardır.” (KDQ.1988.səh.141). Professor P.Xəlilov da on min qoyunun Dəmirqapı Dərbənddə saxlanması fikri ilə razılaşmış və bunu qeyri-mümkün hesab edir. Bu Dərbənd Naxçıvan MR Şərur rayonunun Tənənəm kəndi ilə Qaraquc dağı arasında yerləşən Qapılı Dərbənddir.

Dəmirqapı Dərbəndin adı üç yerdə dastanın qəhrəmanlarından biri olan Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar təriflənərkən, bir yerdə isə “Bəkil oğlu İmranın boyu”nda çəkilir. “Dəmirqapı Dərbənddən Bəkil xəbər yetişir ki, Şöklü Məlik onun üzərinə gəlməyə hazırlaşır.

Qara dərə Naxçıvan MR-nın Culfa rayonunda Arazın sol qolu olan uzunluğu 40 km çaydır. Qara dərə toponimi Qərbi Azərbaycanın şimal-qərb qurtaracağında da vardır.

“Qara dərə” - XVIII əsrin əvvəllərində İrəvan əyalətində kənd adı. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Qara dərə Qadirverənin (sonrakı Eçmiadzinin) ağzında, yəni sərhəddində yer kimi qeyd olunmuşdur. Zəngidərə (“zəngi” - “qara” mənasındadır) də adlanmışdır. Zəngiçay bu dərədən axır.” (B.Budaqov. Q.Ə.Qeybullayev. “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin lüğəti”. Bakı. 1988. səh.184).

Amid Türkiyədə Diyarbəkir əyaləti və şəhəri, Mərdin Diyarbəkirədən cənub-şərqdə şəhər (Mesopotamiyada), Ayğırözülü Araz çayının sağ qollarından biridir. (KDQ. 1988. səh.148. İzahlı qeydlərdən).

Bu boyda Boz ağırlı Beyrək Parasarın Bayburd hasarından sıçrayıb aşan igid kimi, Qaragünə oğlu Qarabudaq isə Amidlə Mərdin qalasını vurub yıxan qəhrəman kimi təriflənir.

Dastanın mətnindən aydın olur ki, adları çəkilən qala və şəhər Amid, Mərdin qalası, Parasarın Bayburd hasarı (qalası) Türkiyə ərazisində yerləşib, bu dövrdə kafirlərin əlində imiş.

Burada adı çəkilən Altuntaxt sözü dastandakı mübahisəli məsələlərdən biridir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar onu toponim, bəziləri isə “altun taxt” (qızıl taxt) kimi izah edirlər. Bizcə, Altuntaxt coğrafi obyekt, Qazan xanın mərkəzi məskənlərindən biridir. Altuntaxt Naxçıvan MR-nın Babək rayonunda, Qarauş dağlıq sahəsində, Qaraquc dağının döşündə yerləşən qədim məskənin adıdır. Bundan başqa, B.Budaqovun və Q.Qeybullayevin yuxarıda adı çəkilən lüğətində İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında iki Altuntaxt kəndinin və Dərəçiçək mahalında eyni adlı dağ və yayla olduğu qeyd edilmişdir. (səh. 120-121). Fikrimizcə, dastanın bu boyunda adı çəkilən Altuntaxt Naxçıvan MR ərazisindəki Altuntaxtdır. Hadisələrin gedişi, məkan və zaman ölçüləri, hadisə ilə əlaqədar coğrafi obyektlərin yaxınlıqda yerləşməsi və başqa xüsusiyyətlər bu fikri təsdiq edir.

Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu

Bu boyda Rum eli, İstanbul, Qara Dərbənd, Evnik qalası, Pasnik qalası, Gürcüstan, Parasarın Bayburd hasarı, Türkiyə, Qaraquc, Bam-bam təpə, Dana sazı kimi toponimlərin adı çəkilir.

Bu boydakı hadisələr demək olar ki, əsasən indiki Türkiyə, Gürcüstan və Naxçıvan ərazilərində cərəyan edir. Burada adı çəkilən İstanbul, Qara Dərbənd və göstərilən qalalar Rum elində yerləşir. Bu qalalar o dövrdə Gürcüstan ərazisi hesab edilirdi. Boyda adı çəkilən “Türkiyə” və “Qaraquc” toponimləri Qazan xan təriflənərkən bir epitet kimi istifadə olunmuşdur. Xalq yazıçısı Anarın göstərdiyi kimi, dastanda iki yerdə Türkiyə sözü işlədilir ki, o da konkret məkan kimi yox. Qazan və Bayındıra epitet kimi. (Anar. “Dünya bir pəncərədir”. Bakı. 1988.səh.135).

Dastanda Gürcüstan dedikdə indiki Gürcüstan Respublikasının şərq bölgəsi, Acarıstan Respublikasının ərazisi, həmçinin Türkiyə Respublikasının şimal-şərq hissəsində kiçik bir sahə nəzərdə tutulur. Belə ki, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda göstərilir ki, İstanbuldan qayıdan tacirlər Baybörənin hüzuruna gəlir, onların canını və malını xilas edən igidi onun sağ yanında oturmuş görür və birinci olaraq onun əlini öpürlər. Baybörənin acığı tutur: “Ata dura-dura oğlunmu əlini öpürlər?” - deyir. İgidin onun oğlu olduğunu öyrəndikdə tacirlər deyir: “İndilikdə əvvəlcə onun əlindən öpdüyümüzdən incimə, xan. Əgər sənin oğlun olmasaydı, bizim malımız Gürcüstanda getmişdi. Hamımız dustaq olmuşduq.” (KDQ.1988.səh.152).

İstanbuldan gələn tacirlər isə Böyük Dərbəndin Pasnik qalası yanında yatarkən Evnik qalasının beş yüz kafiri hücum edir, mallarını çalıb-çapırlar. Deməli, burada adı çəkilən Böyük (Qapılı) Dərbənd, Pasnik və Evnik qalaları kafirlərin əlində olub, Gürcüstan ərazisi hesab edilmiş.

Bu boyda adı çəkilən “Dana sazı” toponimi Naxçıvan MR-nın Şərur rayonu ərazisində, Qaraquc dağının şimal-qərb səmtində, Qaraquc Dərbəndi və Xan bulağının qonşuluğunda yerləşən “Dana qalası” coğrafi obyektinin fiziki coğrafi şəraiti, həmçinin “Dədə Qorqud”la səsləşən toponimlərin əhatəsində olması bir-birinə tamamilə uyğun gəlir.

Bu boyda maraqlı toponimlərdən biri də “Bam-bam təpəsi”dir.

“Beyrək gedəli Bam-bam təpəyə çıxmısanmı, qız?! Boylanıb heç dörd yanına baxmısanmı, qız?!” (KDQ.1988.səh.163). Bu toponim bir növ Şuşa qalasında olan “Ərim

gəldi” qayasını xatırladır. Deyilənə görə, bu qayadan baxanda Şuşa qalasına gələn yolu və yolçunu lap uzaqdan görmək mümkün imiş. Odur ki, səfərdə olan ərlərini gözləyən gəlinlər buradan baxar, həsrətini çəkdiklərini görənlər kimi “ərim gəldi” deyər sevinmişlər. Odur ki, bu qayanın - bu yerin adı “Ərim gəldi” qalmışdır.

Bizcə, “Bam-bam” da belə bir yer, ətraf yollar aydın görünən uca təpə olmalıdır. Səfərləri aylar, illər çəkən əzizlərinin yolunu gözləyənlər bu təpəyə çıxıb, yollara göz dikmişlər...

Bu boyda Dədə Qorqud Bamsı Beyrəyə ad qoyur, ona xeyir-dua verir: “Aydır: “Sözüm dinlə, Baybörə bax!.. qarşı yatan qara qarlı dağlardan aşar olsa, Allah-Təala sənin oğluna aşut versün.” (KDQ.1988.səh.54).

Bə”zi tədqiqatçılar buradakı “qarşı yatan” dağları “Qar dağı” kimi izah edirlər. B.Budaqov və Q.Qeybullayev göstərir ki, “Ermənistanın Türkiyə ilə sərhəd bölgəsində Qarqar dağları yerləşir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “qarşı yatan qarlı dağlar” ifadəsindəki “qara qarlı” sözü eposun üzünü köçürmüş katiblərin səhvidir və ona görə də “Qarqarlı” kimi bərpə edilməlidir.” (Göstərilən əsəri. səh.15). Onlar bunu da əlavə edirlər ki, “Şərqi Türkiyədə, Yuxarı Basində bir dağ indi də “Qarqar dağları” adı ilə mə”lumdur. Dağın adı qədim türk mənşəli Qarqar tayfasının adından ibarətdir.” (Yenə orada). Azərbaycanda, Dağlıq Qarabağda və Samur çayının mənsəbində də Qarqardağ vardır.

Bizcə, “qara qarlı dağlar”dakı “qara” sözü “uca”, “böyük” mə”nasında da işlədilər: “Uca qarlı dağlar...”

Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy

Bu boyda Qan Abqaz eli, Cızıqlar, Ağlağan, Göycə dağ, Başı Açıqın Didiani qalası, Aq-saqa qalası, Ə”rəfat, Köksü gözəl dağ, Dərbənd, Qara dərə, Dəmirqapı Dərbənd, Parasarın Bayburd qalası, Ağca qala, Sürməli kimi coğrafi obyektlərin adı çəkilir.

Qazan bəy oğlu Uruzu götürüb ova çıxır. Bir neçə gün bəylərlə yeyib-içirlər.

“Sən demə, Başı Açıqın Didiani qalısından, Aq-saqa qalısından kafirin casusu bunları görüb təkürə xəbər verir. On altı min qara donlu kafir ata mindi. Qazanın üzərinə irəlilədi.” (KDQ. 1988. səh. 167). Uruzun 40 yoldaşı həlak olur, özü əsir düşür. Bunu öyrənən Qazan xan kafirlərin izinə düşür. “Kafir Dərbənddə sakin olmuşdu.” (səh.172). Bu Dərbənd Qazlıq dağlarının cənub ətəyində, Gürcüstan ərazisindəki Dərbənddir. Başı Açıq dedikdə Gürcüstan, yaxud Gürcüstanın indiki Kutaisi rayonunun ərazisi nəzərdə tutulur.

Atası Qazan xandan inciyan Uruz deyir: “Qan Abqaz elinə mən gedərəm, Altun xaça mən əlümi basaram...” (KDQ.1988.səh.68).

Mə”lumdur ki, “Abqaz” dedikdə söhbət Gürcüstandakı Abxaziyadan gedir. Buradakı “qan” sözünü “qanlı” kimi yox, bu sözün keçmiş ifadəsi olan “xan” - “böyük” mə”nasında işlədilir. (Ş.Cəmsədov. KDQ. 1977. səh.34).

Bu boyda Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz “Dəmirqapı Dərbənddəki dəmir qapını alan...” qəhrəman kimi tə”riflənir. (KDQ.1988.səh.115). Parasarın Bayburd qalasının adı Beyrək, Qara dərənin adı isə Qazanın qardaşı Qaragünə tə”riflənməyə çəkilir.

Bu hadisələrin Gürcüstan və Qərbi Azərbaycan ərazilərində cərəyan etməsinə şübhə yoxdur. Buna baxmayaraq, boyun sonunda göstərilir: “Qazan Ağca qala Sürməliyə gəlib, qırx otaq tikdirdi...” (səh.176). Mə”lum olduğu kimi, Ağca qala, Sürməli Arazın sağ sahilində Türkiyə ərazisindədir.

Burada bir məsələ də qaranlıq qalır. Ağca qala, Sürməli bir coğrafi obyektidir, yoxsa ayrı-ayrı yerlərdir? “Ağca qala, Sürməli bə”zən bir, bə”zən isə ayrı-ayrı yer adları kimi yazılmışdır. Arpaçay axarında, - indiki Naxçıvan MSSR torpağında yerləşirdi. Sürməli həm də Şərqi Anadolu və Cənubi Azərbaycanda Marağa səmtində yer adıdır.” (KDQ. “Tarixi-coğrafi qeydlər”. 1988.səh.258).

Bizcə, bu toponimlər ayrı-ayrı yerlərin adlarıdır: Ağcaqala bir qalanın adıdır. Sürməli isə yuxarıda göstəriləndi kimi Naxçıvan MR-də yox, Türkiyə ərazisində, Arpaçayın orta və aşağı hövzəsində yerləşən düzənlik sahənin adıdır. Bə”zi tədqiqatçılar Türkiyə ərazisində Arazın sağ qolu olan Arpaçayla Naxçıvan MR-də Arazın sol qolu olan Şərqi Arpaçayı, beləliklə, həm də Şərur düzü ilə Sürməli düzünü qarışıq salırlar.

Ağca qala Təbrizdən 110 km-lik məsafədə yerləşən Ruzqandadır. Qalanın 8 bürcü, 11 daş divarı var. Sahəsi 3000 kv.m.-dir. Sasanilər dövrünə aid olduğu zənn edilir. Eyni adlı ikinci qala Çətində yaxınlığında, Daşdağı yamacında, Meşkin şəhərinin şimal-şərqində, 19 km məsafədə yerləşir”. (B.Xamaçı. Fərhəngə coğrafiyə Azərbaycane Şərqi. Təbriz.1993.səh.421).

Ağlağan Qərbi Azərbaycanda Aleksandropol qəzasındakı Boz Abdal silsiləsində hündürlüyü 2992 metrə çatan zirvədir. Bu toponimin mə”nasını “ağlağan” tez-tez göz yaş tökən, yə”ni üzərinə tez-tez çən, duman gələn, yağış yağan dağ kimi izah etmək mümkündür. Lakin B.Budaqov və Q.Qeybullayev belə hesab edirlər ki, bu dağın adı “türk dillərində rəng bildirən “ağ” və mə”nası aydın olmayan “lağan” sözlərindən ibarətdir. XIX əsrdə Eçmiadzin qəzasında Qızıl Laqan (bulaq adı), Şimali Qafqazda Stavropol quberniyasının Böyük Derbent ulusunda Laqan-Xudik (dağ adı) və Dağıstan əyalətinin Teymurxanşura dairəsində Çaqas-Lağan toponimləri ilə mə”naca eynidir. XX əsrin 30-cu illərində fərmanla ermənicə Urasar adlandırılmışdır.

Cızıqlar Ağlağan dağın qərbində, onun yaxınlığında yerləşir. Burada vaxtı ilə Cızıqlar qalası və kəndi olmuşdur.

Göycə dağ - Göycə gölünün şimal-şərqində, Şahdağ silsiləsinin cənub yamacında zirvədir. Bir Göycədağ da Naxçıvan MR-nın Culfa rayonunda yerləşir. Lakin bu dağların hər ikisi Ağlağandan xeyli aralı olduğuna görə bunların hər hansı birinin dastanda haqqında söhbət gedən Göycə dağ olması şübhəlidir. Çünki dastanda Qazan xan deyir: "A bəylər, Uruz yaxşı deyir... Mən bu oğlanı götürüb ova gedim... Cızıqlara, Ağlağana, Göycə dağa götürüb aparım." (KDQ. 1988. səh.167). Deməli, bu coğrafi obyektlər bir-birinin yanında, lap yaxınlıqda olmalıdır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev göstərir ki, Göycəli dağı İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adıdır. (Göstərilən əsərləri. səh.322). Bizcə, "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən Göycə dağı - Göycəli dağı ola bilər. Çünki bu dağ Cızıqların və Ağlağan dağın yaxınlığında yerləşir və dastanın məzmununa da uyğun gəlir.

Bu boyda Məkkədə olan Ərəfatın da adı çəkilir. Uruz atasına deyir: "A bəy ata, eşidirəm.

Ərəfatda erkək quzu qurban kəsirlər "Ata oğul qazanar ad üçün." (KDQ.1988. səh.169).

Ərəfə qurban bayramından əvvəlki günə deyilir. Məkkədə Ərəfə günü hacıların durduqları yer isə Ərəfat adlanır. Bu toponimin də boydakı hadisələrlə əlaqəsi yoxdur.

Ağ saqa - Ağ saqlar tayfasının adındandır. Gürcüstanda yerləşir. "Saqlarda Ağ saqlar, Qara saqlar adlı iki soybirləşməsi, qəbilə birləşməsinin olması onların türkdilli xalqlarla və türk mifik, ictimai təfəkkürü ilə dual təşkilat quruluşu əksliklərlə bağlılığını göstərən dəlillərdir... Ağ Saq və Qara Saq da belə bir qanun və təfəkkürlə bağlı qoyulmuş adlardır.

Ağ Saq yüksək, Ülgenə tapınan Saq mə'nasındadır. Qara Saq şimalda yaşayan güclü Saq deməkdir. Bu dəlil bir daha sübut edir ki, Saqlar türkdilli olmuş və onların təfəkkürü bir olmuşdur. (M.Seyidov. səh. 34-35).

Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu

Bu boyda coğrafi obyekt kimi Rumun və Şamın adı çəkilir.

"Dəli Domrul "mənəm cəsurluğumun, pəhləvanlıq və igidliyimin şöhrəti Ruma, Şama gedib çatmışdır", - deyirdi". (KDQ.1988.səh.177).

Buradan aydın olur ki, o dövrdə oğuzların Rumla, Şamla və başqa ölkələrlə, şəhərlərlə

əlaqəsi varmış. Ona görə də ayrı-ayrı Oğuz qəhrəmanlarının, o cümlədən Dəli Domrulun şöhrəti bu ölkələrə də gedib çatmışdır.

"Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu

Bu boyda İç Oğuz, Daş Oğuz, Trabzon, Arqubeli, Ala dağ coğrafi obyektlərinin adları çəkilir. Burada "İç Oğuz", "Daş Oğuz" coğrafi məkan, ərazi kimi nəzərdə tutulur.

Qanlı Qocanın oğlu Qanturalı evlənmək fikrinə düşür. İç Oğuzda, Daş Oğuzda özünə yarayan, öz arzusunca olan qız tapa bilmir. Atası da Oğuz ellərini dolanır, oğlu üçün qız tapa bilmir. "Dolandı, Trabzona gəldi. Sən demə, Trabzon təkürünün bir gözəl-göycək, yaraşıqlı qızı varmış." (KDQ.1988. səh.183). Trabzon Oğuz ellərinin sərhəddində Qara dənizin sahilində kafirlərin əlində olan şəhərdir. Oğuzların cənub-qərb sərhədləri Trabzonun yaxınlığından keçir.

Bu boyda adı çəkilən İç Oğuz, Daş Oğuz, Ala dağ toponimləri barədə əvvəldə söz açılmışdır.

Arqubeli adı dastanın IV, IX, X və XII boylarında əksər hallarda Ala dağla birlikdə çəkilir. (KDQ. 1988. səh. 140, 187, 191, 203, 205 və s.). Oğuz qəhrəmanları Ala dağdan, Arqubelidən aşır, Qalın Oğuzun mərkəzi məskəninə gəlir və ya bu yerlərə ova çıxırlar. Bizcə, Arqubeli Ağrı dağının qədimdən adı olub, qüdrətli türk tayfalarından olan Arqunun adı ilə əlaqədardır. (Bax: "Əylis adının mənşəyi". S.Babayev, A.Rəhimov. "Elm və həyat" № 9.1987).

Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu

"Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu"nda İç Oğuz, Daş Oğuz, Düzmürd qalası, Qara dəniz, Dəmirqapı Dərbənd kimi toponimlərin adı çəkilir.

İç Oğuz, Daş Oğuz haqqında əvvəldə danışılmışdır. Burada söhbət Bayındır xanın İç Oğuz və Daş Oğuz bəylərini məclisə toplayıb, onları qonaq etməsindən başlayır. Vəziri Qazılıq Qoca yürüş üçün ondan icazə alır. "Çox dağlar, dərələr, təpələr aşdı, keçdi. Günlərin bir günü Düzmürd qalasına gəldi. Qara dəniz kənarında idi. Oraya çatıb dayandırlar." (KDQ. 1988. səh.92).

Buradan aydın olur ki, Düzmürd qalası Oğuz ellərindən xeyli aralıdır və o, kafirlərin əlindədir. Onun təkürü Arşın oğlu Dirəkdir.

Bu boyda da Dəmirqapı Dərbəndin adı igidlikdə ad çıxarmış Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondar təriflənmək onun titullarından biri kimi işlədir; O, Bayındır xan tərəfindən “Dəmirqapı Dərbənd bəyi” adlandırılır. Maraqlıdır ki, Qazax rayonunda Dondar Azaplı, Dondar Quşçu və Dondarlı kəndləri, Zəngilan rayonunda da Dondarlı kəndi vardır.

Güman etmək olar ki, bu toponimlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un adlı-sanlı qəhrəmanlarından olan Dəli Dondarın adından əmələ gəlmiş oykonimlərdir.

Dondarviranı 1590-cı ildə İrəvan əyalətinin Abnik nahiyəsində kənd adı olmuşdur. Qədim türk mənşəli Dondar tayfasının adını əks etdirir. (B.Budaqov, Q.Qeybullayev. Göstərilən izahlı lüğət. səh.240).

Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy

Bu boyda Salaxan qayası, Günortac və Uzun bulaq kimi coğrafi obyektlərin adı çəkilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Təpəgöz ölüm ayağında Basatdan soruşur: “Hardan gəldin sən, igid, yerin nə yerdür?” Basat cavab verir: “Olduğum yer, yurdum mənim Günortacdır!” (KDQ.1988. səh.200).

Məlumdur ki, “Günortac” burada məkan, yer anlayışını bildirir. Bu söz hansı məkanı əhatə edir? Əgər o, toponimdirsə, harada yerləşir? Hörmətli Muradxan Cahangirov göstərir ki, “Günortac isminin (toponiminin) hansı mə”nada işləndiyini və hara olduğunu düzgün tə”yin etməklə biz “Dədə Qorqud” oğuzlarının yeganə iki tayfasından biri yerləşən ərazi haqqında lazımi mə”lumat toplaya bilərik. (M.Cahangirov. “Kitabi-Dədə Qorqud boylarındakı cəmiyyətin zamanı və məkanı haqqında” Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin “Elmi əsərləri № 4.1976. səh.73).

Babək rayonunda yerləşən Çalxandağın qərb qurtaracağında uçqun nəticəsində dağın yamacında əmələ gəlmiş, mütləq yüksəkliyi 1500 metrə çatan dik və enli bir qaya vardır. Bu qaya xalq arasında “Günorta daşı” adlanır. Qayanın bu adı almasına səbəb odur ki, o, günortaya qədər kölgəyə bürünür, düz günorta vaxtı, yə”ni saat 13 tamamda kölgəsi tamamilə yox olur. İlin bütün fəsillərində Günorta daşı günortanı səhsiz olaraq göstərir. Yerli camaat ondan bir növ saat kimi istifadə edir.

Günortacın cənubunda geniş qış otlqları, şimalında yay otlqları - yaylaqlar yerləşir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən bir çox coğrafi obyektlər onun qonşuluğundadır. Altuntaxt, Buğa çeşmə, Xan yurdu, Dana qalası, onun şimal-qərbində Salaxan qaya, Qazan yaylağı, Məkkəz Dərbəndi isə şərqindədir.

Bu boyda adı çəkilən Təpəgözün məskən saldığı Salaxana (Salaxan) qaya Günorta

daşının yaxınlığındadır. Dastanda göstərilir ki, ələcsiz qalan oğuzlar Dədə Qorqudu Təpəgözün yanına danışığa göndərirlər. O da gəlib danışır və geri qaydır. Deməli, onun gedib-gəldiyi məsafə çox da uzaq deyildir, yə”ni Salaxan qaya Basatın yeri olan Günortacın yaxınlığındadır.

Dastanın sonluğundakı hadisələr də göstərir ki, Salaxan qayası Oğuz ellərinin içəri-sində, onun mərkəzi hissəsindədir. Basat Təpəgözü öldürür, başını yayın kirişinə taxıb sürüyə-sürüyə mağaranın qapısına gətirir. Basat muştuluqçu göndərir. “Qalın Oğuz” bəyləri yetişdilər.

“Salaxan qayasına gəldilər. Təpəgözün başını ortaya gətirdilər.” (KDQ. 1988. səh.201). Bu boyda “Uzun bulağ”ın da adı çəkilir.

“Uzun bulaq” deyilən məşhur bir bulaq vardı. O bulağa pərilər qonmuşdu.” (KDQ. 1988. səh.190). Salaxan dərənin cənub qurtaracağında “Salaxan bulaq”, “Salaxan yurdu”, onlardan bir az aralı, dərənin qərb hissəsində yastan bir sahədə “Uzun yurd”, “Qoşa yurd” deyilən oba yerləri vardır. Güman etmək olar ki, “Uzun bulaq” elə indiki Uzun yurddur.

Bu boyda adları çəkilən Günortac (Günorta daşı), Sallaxana (Salaxan qayası, dərəsi), Uzun bulaq (Uzun yurd) kimi coğrafi obyektlərin bir-birinin yaxınlığında yerləşməsi və yuxarıda göstərilən digər dəlillər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu toponimlər Babək rayonunun orta dağlıq ərazisində yerləşən coğrafi obyektlərdir.

Ş.Cəmişidov “Kitabi-Dədə Qorqud” (1977) əsərinin II fəslində (“Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir edilən Azərbaycan Oğuz elləri) VIII boy “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər” boyu haqqında danışarkən qeyd edir ki, “ümumiyyətlə, burada müasir və tarixi adla mə”lum olan coğrafi ada təsadüf edilmir.” (Göstərilən əsəri.səh.36).

Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki bu boyda adı çəkilən və burada gedən hadisələrin mərkəzi məkanını təşkil edən məşhur Salaxan qayası Naxçıvan MR-də, Babək rayonunun Qaraquc dağlıq sahəsində, Qazan yaylağın qərb yamacında yerləşir. Bu qayanın adı xüsusi topoqrafik xəritələrdə qeyd edilmiş və bu qayanı Babək və Şərur rayonlarının Qaraquc əlaqəsi olan kəndlərinin hamısının əhalisi yaxşı tanıyır. Onlar eyni zamanda bu qayadakı mağarada məskən salmış, “oğuzlara qənim kəsilmiş” “Adamyeyən Kəlləgöz qəhrəman” və “Matı və Ayı” haqqındakı əfsanələri də bilirlər. (Oxuyun: S.Babayev. “Sallaxana-Salaxana-Salaxan”. “Elm və həyat” № 1. 1998).

Bu boyda Sallaxana qayasının yaxınlığında yerləşən “Uzun bulaq”dan danışılır. Hal-hazırda həmin sahədə “Uzun yurd”, “Qoşa bulaq” deyilən yurd yerləri mövcuddur.

“Günortac” hesab etdiyimiz “Günorta daşı” da Salaxan dərədən cənubda, Çalxandağın qərb qurtaracağındadır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, güman etmək olar ki, bu boydakı hadisələr Naxçıvan

MR-nın Babək rayonunda yerləşən Salaxan dərəsində (qayasında), Salaxan bulaqda, “Qoşa bulaq”da və Günortacda cərəyan edir.

Bəkil oğlu İmranın boyu

Bu boyda Bərdə, Gəncə, Gürcüstan, Arqubeli, Ala dağ, Dəmirqapı Dərbənd kimi toponimlərin adı çəkilir. Dastanda göstərilir: “Bəkil razı oldu... Xəsmi, qovmini ayırdı, evini çözdü. Oğuzdan köç elədi.

Bərdəyə, Gəncəyə varıb vətən tutdı. Toquz Tümen Gürcüstan ağzına varıb qondu.” (KDQ.1988.səh.104).

Bəkil Oğuz elindən köçüb Bərdəyə, Gəncəyə gedərək orada “vətən tutur” Oğuzun ərazisini genişləndirir, Gürcüstan sərhəddinə çatır, orada çadır qurub, Oğuz ellərini kafirlərdən qoruyur.

Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu

Bu boyda Şəruk, Göycə dənizi, Əlincə qalası, Ala dağ, Arqubeli, Dərəşam, Dərəşam suyu kimi coğrafi obyektlərin adı çəkilir.

Burada Uşun Qoca oğlanlarının istiqaməti, xüsusilə, onların hansı məntəqədən, hansı regiondan səfərə çıxmaları, həmin obyektin adı və s. məsələlər mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

Boyda göstərilir: “Ondan Şərukun ucundan Göycə dənizə təkən el çarpdı. Qələbə doyum oldu. Yolu Əlincə qəl”əsinə oğramışdı.” (KDQ. 1962. səh.131). Bu toponimi H.Araslı “Şəruk” (1939), “Şəruk” (1962, 1978), F.Zeynalov və S.Əlizadə “Şirokez” (1988), O.Ş.Gökyay və E.Rossi “Şürük”, Ş.Cəmşidov “Şəruk”, M.Erkin “Şirokevən”, “Şirokevan” və s. kimi yazırlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un (1988) “Tarixi-coğrafi qeydlər”inin müəllifi S.Əliyarov belə hesab edir ki, Şirokez - Ermənistandakı Şirək (Şirak) yaylası ilə bağlıdır. “Bir yer adı kimi protobulqarla bir vaxtda Zaqafqaziyaya gəlib yerləşmiş şirəklərin adından yaranmışdır.” (KDQ. 1988. səh.264).

Bizcə, bu toponim Naxçıvan MR-də yerləşən, qədim tarixə malik olan Şərudur. (Baxın: S.Babayev. “Əkrək və Səkrəyin səfərləri haqqında qeydlər”. “Azərbaycan” jurnalı. № 6. 1998).

Dərəşam Culfa rayonu ərazisində Arazın sol sahilində qədim kənd olmuşdur. Onun yaxınlığında Dərəşam mineral bulaqları yerləşir. Bundan başqa, bu oymaqla üzübüz Cənubi Azərbaycanda Arazın sağ sahilində də Dərəşam kəndi olmuşdur. Bizcə, dastanda adı çəkilən Dərəşam Arazın sol sahilindəki, Naxçıvan MR ərazisindəki Dərəşamdır.

Qədim Azərbaycan torpağı, indiki Ermənistandakı Göycə gölü də, onun adı da Azərbaycan xalqına mənsubdur. Lakin bu boyda adı çəkilən “Göycə dənizi” Ordubad rayonunda Zəngəzur silsiləsinin qərb yamacında 3065 m hündürlükdə yerləşən Göy göldür. Bunu marşrutun istiqaməti, məkan və zaman ölçüsü də təsdiq edir: Şəruk - Dərəşam - Göy göl - Əlincə qalası - üç günlük yoldur.

Qardaşların Əlincə qalısından qayıdarkən üzüb keçdikləri Dərəşam suyu - Araz çayıdır.

Ş.Cəmşidov özünün “Kitabi-Dədə Qorqud” (Bakı. 1977) əsərində Əkrək və Səkrək qardaşlarının səfər marşrutlarını düzgün izah edir: “...Oğuz qəhrəmanları Şərukun ucundan Göycə dənizə təkən çapır, yolu Alınca qalasına düşür və Əkrəyin yoldaşlarını qırır, özünü də Alınca qalasında zindana salırlar. Onu qurtarmaq üçün gedən qardaşı Səkrək “Dərəşam ucundan” (qərbdən - S.B.) keçərək Alıncaya gəlib çatır.” Bu coğrafi istiqamətin dürüstlüyünü H.Araslı da vaxtı ilə qeyd etmişdir.

“Səkrək eyni istiqamətlə: Alınca - Dərəşam - Oğuz istiqaməti üzrə (qərbə doğru - S.B.) geri qayıdır, “Dərəşam suyunu dəlib keçir”, axşam ikən Oğuz sərhəddinə yetişir.” (Ş.Cəmşidov. KDQ. 1977. səh.36-37).

Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy

Bu boyda Trabzon, Tumanın qalası, Əmman, Sancıdan, Ağca qala, Sürməli, Harun eli, Ağ hasar, Ağ qaya, Aya Sofiya və Parasarın Bayburd hasarı kimi coğrafi obyektlərin adı çəkilir. Trabzon Qara dəniz sahilində kafirlərin əlində olan şəhərdir. Buna baxmayaraq, oranın təkürü Qazan xana bir şahin göndərmişdir. Buradan aydın olur ki, Trabzon kafirlərin əlində olsa da, onların oğuzlarla əlaqəsi vardır.

Kafirlər Tumanın qalası yaxınlığında yuxuya getmiş Qazanın igidlərini qırır, özünü tutub qalada bir quyuya salırlar. Təkürün məclisində qopuzu əlinə alıb, kafirləri tərifləməli olan Qazan öz soykökünü tərifləyərkən Əmmanın, Sancıdanın, Ağca qalasının, Sürməlinin, Ağ qayanın adını çəkir.

Burada “Əmman” deyilərkən Qara dəniz nəzərdə tutulur. Bu fikir boydakı mətndən

də aydın olur: “Qayalıqda salınmışdı kafirlərin bir şəhəri, Əmmanın sularında yuyulur sahilləri.” (KDQ.1988. səh.216).

Buradakı “şəhər” - Trabzon, “Əmman” isə Qara dənizdir. Güman etmək olar ki, bu söz “ümman”la eyni mə’nada işlədilir. (Ümman - böyük dəniz, dərya deməkdir).

Qazan xan öz söyləməsində Sancıdan qalası haqqında deyir ki, oğuzlar altı dəfə gedib bu qalanı ala bilmədi. Mən altı günə oranı aldım, kilsəni söküüb yerində məscid tikdim, “qızını-gəlinini ağ köksümdə oynatdım, bəylərini qul etdim. Mən onda da “ərəm, bəyəm” deyə öyünmədim!” (KDQ. 1988. səh.216).

Ağca qala, Sürməli Türkiyə ərazisində Arpaçay vadisindədir. Bu adlar bə’zən birlikdə (KDQ. 1988. səh.216), bə’zən də ayrılıqda (KDQ. 1939.səh.14; 1962.səh.44; 1978. səh.147) işlədilir. Ə.Fərzəlinin “Dədə Qorqud” xəritəsində (VI-X əsrlər) Sürməli qala kimi, onun qərbində Ağ hasar isə qədim yaşayış məntəqəsi kimi verilmişdir.

H.Araslı “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1939, 1962 və 1978-ci il nəşrlərində bu toponimləri ayrı-ayrı “Ağca qala”, “Sürməli” kimi göstərmişdir. Bizcə, Ağca qala qala olduğu halda, Sürməli Kars elində, Arpaçay vadisində yerləşən ərazinin - çökəkliyin adıdır. Ağca qala Sürməli düzündə yerləşdiyinə görə onların adı qoşa çəkilir.

Ağ qaya həmin xəritədə Göycə gölün şimalında qala kimi qeyd olunmuşdur. Naxçıvan MR-nın Babək rayonu ərazisindəki məşhur Çalxanqalada da yüksəkliyi 1758 m-ə çatan Ağ qaya vardır. (Bax: S.Babayev. “Ağ qaya əfsanəsi”. “Elm və həyat”. 1986. № 11).

Dastanın mətnində göstərilir ki, Qazan xan Tumanın qalasında saxlanılır. Oğlu Uruz onu azad etmək üçün yola düşür. “Yol üzərində kafirlərin Aya Sofiya adlı kilsəsi var idi.” (KDQ. 1988. səh.218). Ə.Fərzəlinin adı çəkilən xəritəsində Tumanın qalasının iki yerdə: birinin Gürcüstan ərazisində, Akskanın cənub-şərqində, Tiflisin cənub-qərbində, digərinin isə Tərtər çayın üzərində yerləşdiyini göstərilir.

Bizcə, Aya Sofiya kilsəsi Tumanın qalasına gedən yolun üzərində olmalıdır. Mə’lum olduğu kimi, İstanbulda da məşhur Aya Sofiya kilsəsi olmuş, indi də onun yerində məscid tikilmişdir. Fikrimizcə, burada söhbət bu Aya Sofiyadan gedə bilməzdi.

Ağ hasar, Harun eli Türkiyə ərazisində Qapılı qara Dərbəndin şimal səmtində yerləşir.

Parasarin Bayburd hasarının adı dastanın bir neçə boyunda çəkilir. Bu qala Türkiyə ərazisində Fərat çayının yuxarı axınındadır.

Bu boyda bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, burada adı çəkilən on iki coğrafi obyektə yalnız biri (Ağ qaya) Oğuz ellərinin ərazisindədir. Qalan toponimlər kafirin əlində, Oğuz eli ilə həmsərhəd ərazilərdədir. Bunların adı ona görə çəkilir ki, Qazan xan başda olmaqla Oğuz qəhrəmanları bu yerlərdə igidlik göstərmişlər. Qazan xan Ağca qal-

ada, Sürməlidə, Harun elində, Ağ Hasarda və s. yerlərdə at çapır, oğuzlar Aya Sofiyanı, Tumanın qalasını, Sancıdanı məğlub edir.

İç Oğuz Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy

Bu boydakı hadisələr Oğuz elində - İç Oğuz və Daş Oğuzda gedir. Burada Ala dağ, Arqubeli, Qaraquc kimi toponimlərin adı çəkilir.

Dastanın mətnindən mə’lum olur ki, Ala dağ, Arqubeli, Qaraquc da İç Oğuzdadır. “Qazan xan yerindən durub gəldi. Ala dağda çadırı - otağı dikəldi.” (KDQ. 1988. səh.221). Aruz Beyrəyi Qazan xana qarşı təhrik etdikdə o deyir: “Vallah, mən Qazanın və İç Oğuzun yolunda başımı qoymuşam. İstəyirsiniz, yüz para eyləyin, mən Qazana dönük çıxmaram!” (KDQ. 1988. səh.223). Aruz Beyrəyi xaincəsinə qılınclayır, onu ölüm-cül halda öz elinə çatdırırlar. Beyrək deyir:

“Ala dağdan Arqubeli gecə aşın.
...Qazan xanın divanına çapıb gedin.
İgidlərim, Aruz oğlu Basat gəlmədən,
Elim-günüm çapılmadan,
Qaytabanda dövələrimi bağirtmədən,
Qaracıqda Qazlıq atımı kişnərtmədən,
...Ağca üzülü sevgilimi Basat gəlib almadan,
Elimi-günümü çapmadan, Qazan mənə yetişsin...”

Burada bir neçə məsələ aydınlaşır: əvvəla, Beyrəyin evi, məkanı Türkiyədə, Ala dağın arxasında, deməli, Van əyalətindədir. O, igidlərinə tapşırıq verir ki, “Ala dağdan Arqubeli gecə aşın”, Qazan xanın divanına xəbər aparın.

İkincisi, bu da mə’lum olur ki, böyük igidlik göstərüb, Oğuz elini Təpəgöz kimi bir bələdan xilas edən Basat Aruzun oğlu olduğuna görə o da İç Oğuzda düşmən kəsilmişdir. Beyrək bundan ehtiyat edir ki, Qazan xan vaxtında yetişməsə, Basat gəlib elini-gününi çapacaq, ağca üzülü sevgilisini aparacaqdır.

Üçüncüsü, aydın olur ki, Beyrəyin Qazlıq atları Qaracıqdadır. Qeyd etdiyimiz kimi, Qaraquc, Qaraçuğ toponimləri Naxçıvan ərazisində vardır. Ə.Fərzəlinin xəritəsində Qaraquc dağının Aruzın sağ sahilində, Cənubi Azərbaycan ərazisində olduğu qeyd edilmiş-

dir. Hadisələrin gedişi, məkan-zaman ölçüsü aydın şəkildə göstərir ki, Qaraçuğun Qarabağ silsiləsində və ya Mil düzündə yerləşməsi fikri əsaslı deyildir.

Dördüncüsü, bizcə, Arqubeli Ağrı dağıdır. Arqubeli (Ağru + beli) dağın belindən keçmək - onun ətəyindən yuxarı yamacını eninə dolanıb keçmək deməkdir. Xalq arasında “dağın beli”, “dağın dabanı”, “dağın yalı”, “dağın qaşığı”, “dağın ətəyi” və s. kimi müxtəlif mənalarda işlədilən söz birləşmələri mövcuddur. Bizcə, Arqubeli də belə birləşmələrdəndir. Mə'lumdur ki, Arqu - qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Ağrı dağı, Ağrı oykonimləri, o cümlədən Naxçıvan MR-in Ordubad rayonunda olan Ağrı kəndi mənşəcə etnonimlər olub, “Arqu”dan törəmişlər. Ordubad rayonundakı Əylis kəndinin adı əvvəllər Arquluq olub, türk tayfalarından olan Arqunun adından törəmiş etnotoponimdir. (Bax: S.Babayev, A.Rəhimov. “Əylis adının mənşəyi”. “Elm və həyat”. 1987. № 9) Beşincisi, Beyrək son nəfəsində, öz igidlərini Qazan xana xəbər üçün göndərəndə onlara Ala dağdan, Arqubelidən aşıb getməyi tapşırırsa, deməli, Qazan xanın mərkəzi məskəni ya göstərilən coğrafi obyektlərin yaxınlığında yerləşən Naxçıvan ölkəsində, ya da Göycə gölünün cənub-qərbindəki ərazidədir. Həm Naxçıvanın Qaraquc sahəsində, həm də Qərbi Azərbaycanın bu regionunda Altuntaxt adlı toponimlər mövcuddur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un 12 boyunda coğrafi obyektlərin yerləşdiyi əraziləri, onların bir-birindən olan məsafələrini, səmtləri nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki:

1) Qalın Oğuz ellərinin mərkəzi məskənləri Şimali Azərbaycan o cümlədən Naxçıvan MR-nın ərazisini, Cənubi Azərbaycanın şimal-qərb, Anadolunun şimal-şərq, Gürcüstanın cənub-şərq hissələrini və Qərbi Azərbaycan torpaqlarını (indiki Ermənistanı) bütövlükdə əhatə etmiş. Bunların içrisində isə əsas yeri Azərbaycan və şimal-şərqi Anadolu tutmuş.

Professor İsa Həbibbəyli haqlı olaraq göstərir ki: “Bütövlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud” türk xalqının, daha çox isə Azərbaycan xalqı və Anadolu elinin nadir sənət dastanıdır”. (İsa Həbibbəyli. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının təbliği yeni mərhələdə”. NDU. Elmi əsərləri, xüsusi buraxılış N2. 1998. səh.10).

2) “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən şəhər, qala adları, oykonimləri, oronim və hidronimlərin əksəriyyəti kafirlərin əlində olan coğrafi obyektlərdir. Əksər hallarda bu qalalardan oğuzların üzərinə hücum edən düşmən öz yerində məğlub edilir, qala və şəhərləri dağıdılıb talan edilir.

3) Dastandan bu da mə'lum olur ki, “danışiq-razılaşma” əsasında Oğuz tacirləri kafirlərin bir sıra şəhərləri ilə ticarət əlaqəsi saxlayırlar. Oğuzlar bə'zi hallarda kafirlərin əlində olan ərazilərə ova da çıxırlar.

4) Dastanda oğuzlara qonşu olan ölkələrdən Gürcüstanın, onun şəhər və qalalarının adı çəkilir, Gürcüstana, gürcü xaqanına rəğbət açıq-aydın hiss olunur. Hətta öz atasından

inciyan Uruz atası Qazan xanı Abxaz elinə gedəcəyi ilə hədələyir. Yaxud, Qazan bəydən inciyan Bəkil deyir:

“Elimi-günümü köçürüb gəlin,
Doqquz tükənlik Gürcüstana gedək,
Oğuz elindən üz döndərdim, qəti bilin!”

Bununla yanaşı, dastanda heç bir yerdə Ermənistan adına və erməni mənşəli bir dənə də olsun toponimə rast gəlinmir. Bu onunla izah edilməlidir ki, o dövrdə bu ərazidə Ermənistan və ermənilər olmamışdır. İndiki Ermənistan ərazisi oğuzların - Azərbaycan türklərinin tarixi torpaqları olduğundan buradakı toponimlər də Azərbaycan-türk mənşəlidirlər.

DASTANIN TƏDQIQINDƏ BƏ'Zİ MÜBAHİSƏLİ MƏSƏLƏLƏR

ŞƏRUK - ŞƏRUR

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ən çox mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri Şərurdur. “Uşun Qoca oğlu Səkrək boyunu bəyan edər” boyunda Uşun Qocanın oğlanları Əkrək və Səkrəkin səfərlərinin haradan başlanması, hansı istiqamətdə davam etməsi, onların rastlaşdığı coğrafi obyektlərin mövqeyi, keçdikləri yolların zaman və ölçü vahidinə uyğunluğu və s. mübahisəli məsələlərdəndir.

Dastanda göstərilir: “Meyxanədə beş gün yemə-içmə oldu. Ondan Şərurun ucundan Göycə dənizə təkni el çarpdı. Qələbə doyum oldu. Yolu Əlinçə qəl'əsinə oğramışdı”. (“Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı. 1978. səh.134).

Dastanın 1988-ci il nəşrində “Şərük” əvəzinə “Şirokez” işlədilir (səh.110). Türkiyə

tədqiqatçısı Orxan Şaiq Gökyay 1973-cü ildə nəşr etdirdiyi “Dədəm Qorqudun kitabı”nda onu “Şürüün” və “Şiröküven” kimi oxuyaraq Ani şəhəri xarabalığı yanından Alagözə qədər uzanan Arpaçayın ortasından keçən sahənin qədim adı olduğunu göstərir. “O bizim bu kəlməni “Şəzur” şəklində oxumağımızı da qeyd etməklə bərabər sözün əslində “Şiröküven” kimi bərpa olunmasında israr edir.” (Ş.Cəmsidov. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1977. səh. 51-52).

“Şəzur” toponimini ayrı-ayrı tədqiqatçılar müxtəlif şəkildə yazmışlar. O cümlədən, H.Araslı Şəzur, (1938), Şərukun (1962); H.Araslı və M.Təhmasib Şəzurun (1950. rusca), V.V.Bartold Şeryükyüz (1962), Ş.Cəmsidov Şəzurun (1968) şəklində qeyd etmişlər. (Ş.Cəmsidov. Göstərilən əsəri. səh.52).

Bizcə, mətndə adın “Şərukun” və ya “Şəzurun” şəklində yazılması onun adlıq halı deyil, ziyəlik halıdır. Çünki mətndə göstərilir ki, “... ondan Şərukun ucundan (nəyin ucundan, haranın ucundan? S.B.) Göycə dənizə təkin el çarpdı, qələbə doyum oldu.” (“Kitabi-Dədə Qorqud” 1978. səh.134). Buradan aydın olur ki, sözün kökü onun adlıq halı “Şəruk”dur. Əgər sözün kökü “Şərukun” olsaydı, onda cümlədə o, “Şərukunun ucundan” kimi ifadə olunmalıydı.

Bundan başqa, “Şəruk” və “Şəzur” sözlərini ancaq onların sonuncu hərfliəri “k” və “r” fərqləndirir. Ərəb əlifbasında “r” hərfinin üzərinə bir xətt çəkilsə o, “k” kimi oxunur. Bu elə mürekkəb məsələ deyil, mətn köçürülərkən belə bir dəyişikliyə və ya xəyata yol verilə bilər. Əsas məsələ budur ki, burada sözlər bir-birinə oxşar olmaqla hər biri də beş səsdən ibarətdir.

Burada bir məsələni birinci növbədə dilçi alimlərimiz aydınlaşdırmalıdır: beş hərfdən (səsdən) ibarət olan “Şəruk” və ya “Şəzur” necə olur ki, doqquz səslə müxtəlif sözlərə “çevrilir”? Belə çıxır ki, ayrı-ayrı alimlər mətni olduğu kimi deyil, fikirlərində tutduqları kimi “oxuyurlar”. Halbuki bu məsələyə obyektiv yanaşan alimlərdən H.Araslı, M.H.Təhmasib və Ş.Cəmsidov bu sözü “Şəzur” və ya “Şəzurun” kimi oxumuş və əsərlərində şərh etmişdir.

Şəzur Naxçıvan MR-də Arazboyu düzənliyin şimal-qərb hissəsində yerləşən geniş maili düzənlikdir. Şərqi Arpaçayın aşağı axımında yerləşən bu düzən hündürlüyü 700-1000 metr arasında tərəddüd edir. Şəzur düzü Muxtar Respublikanın başlıca əkinçilik rayonudur. Şəzur adının dastana düşməsinə təsadüfi hesab etmək olmaz. Mə'lum olduğu kimi qədimdən Şərq ilə Qərb arasındakı mühüm ticarət yolları Naxçıvandan, o cümlədən, Şəzur düzündən keçirdi. Məşhur Görənqala, Babəkin, Koroğlunun düşərgələrindən biri də Şərudadır. (S.Babayev. “Qədim diyarın təbiəti”. Bakı. 1970. səh.5,8). Şəzur adının tarixi sənədlərdə qeyd olunması e.ə. II minilliyə aid edilir.

“Şəzur” sözünün etimologiyasına dair ayrı-ayrı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli

sürürlər. F.Zeynalov və S.Əlizadə belə hesab edirlər ki, bu söz (“Şirokuz”. “Şəzurun”) etnonomim olub protobulqlarla eyni vaxtda Qafqazda yerləşmiş şirakların adından törənmişdir.

Məmməd Elli “Şəzur” sözünün elmi izahını verməyə sə'y göstərərək bu adın mə'nasını “Ninurta tanrının hünəri” adlı qədim şumer dastanı ilə əlaqələndirir. Bu dastanda “Şəzur” hava, Tufan Allahı Enlinin oğlu Güney Küləyi tanrısı Ninurtanın ilahi nizəsinin adıdır. O bu nizə ilə, yə'ni Şəzurla yeraltı dünyada yaşayan və vaxtaşırı yer üzərinə çıxaraq ölüm və xəstəlik yayan Asak adlı nəhəng əjdahanı məhv edir. Bu nizə - Şəzur qara qüvvələrin, şərin düşmənidir. (“Elm və həyat”.1965. № 12. səh.48). Əziz Ələkbərov “Qədim türk Oğuz yurdu Ermənistan” əsərində /Bakı.1994/ “Şəzur” sözünü miladdan əvvəl bu əraziyə gəlmiş Şirək tayfalarının adı ilə əlaqələndirir. O göstərir:

“Qədim şaman türklər olan Şirək tayfalarının miladdan əvvəl III-II əsrlərdə... Qafqaz dağlarını aşaraq Azərbaycana gəlmələri, Araz-Arpa çayı boyu yerləşmələri yazılır. “Dədə Qorqud” dastanlarında “Şəruk” kimi qeyd edilir.” (səh.201).

Tədqiqatçı Əjdər Fərzəli “Şəzur düzü” ifadəsinin əvvəlcə “Şirur düzü” olduğunu göstərir və buradakı “Şir” hissəsinin “Avesta”dakı Şirvinlə əlaqələndirir. O yazır: “Avesta”da Xeyir tanrısı Ahuramazdanın köməkçilərindən biri Şirvindir - odsevər babalarımızın əfsanəvi peyğəmbəri. O, tarlalara bərəkət gətirir, süfrələri dadlı, şirin ne'mətlərlə doldurur. Şirvin də oddan, işıqdan yaranıb... Şəzur düzü (Şirur düzü, Şər-Şir-od) işir - işıqdır. Ur nəsil, soy bildirir. Onda Şəzur - Şirur “od nəslinin, soyunun düzü” kimi anlaşılır.” (Ə.Fərzəli. “Dədə Qorqud yurdu”. Bakı. 1988. səh.56). F.Zeynalov və A.Qurbanov M.Kaşğarının “Divani Lüğəti-türk” əsərinə əsaslanaraq Şəzur oğuzların boylarından biri olan Çarukla əlaqələndirirlər: Çaruk-Şəruk-Şəzur (F.Zeynalov, 1981. səh.95, A.Qurbanov. 1993.səh.19).

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “Şəzur etnonomim olub çaruk türk tayfasının adını özündə əks etdirir. Mə'lum olduğu kimi türk dillərində “ç” ilə “ş”-nin səs dəyişməsinə tez-tez rast gəlinir. Çaruk-Şaruk-Şəruk-Şəzur. (N.Məmmədov. 1993. səh.166).

Müasir Şəzur rayonu ərazisində çoxlu türk mənşəli türk tayfalarının adından törənmiş etnonimlərə rast gəlinir: Kəngərli düzü, Kəngərli köndləri, Dəmirçi, Qarxun, Xələc, Ələkli, Dərvişlər, Yaycı, Alışar, Kərki, Günnüt və s. Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti Akif İmanov bir sıra yazılı mənbələrə, xalq etimologiyasına əsaslanaraq Ankarada buraxılan “Bilik” dərgisində nəşr etdirdiyi “Şəzur” sözünün etimologiyası” adlı məqaləsində bu nəticəyə gəlir ki, Çaruk boyunun oğuzlardan olması və bu torpaqlarda

yayılması, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuz igidlərindən bəhs edilməsi belə bir fikri təsdiq edir ki, dastanda adı çəkilən Şəruk indi Naxçıvan vilayətində olan Şərudur. Bu fikri Şə-rurun coğrafi mövqeyi də təsdiq edir. (Bilik-I) (Yaz-96.səh.153).

Xalq etimologiyasında “Şəruk” sözü “Şər” və “ur” (vur), yə’ni “Şəri vur”, həmçinin “Şər+il”, yə’ni “bəd gələn, xeyir gətirməyən il” kimi də izah edilir.

Dastanda “Şəruk” (Şəruk) toponimi, həmçinin Əkrəyin və Səkrəyin səfərləri ilə əla-qədar apardığımız araşdırmalar nəticəsində belə bir qəti fikrə gəlirik ki, “Şəruk” Gür-cüstan ərazisindəki Şirak deyil, Naxçıvan MR-də olan Şəruk düzüdür. Dastanın mətnin-dən də aydın olur ki, Əkrək öz səfərinə şimaldan deyil, Naxçıvan MR-in qərbindən - Şə-rurun ucundan başlamış “Dərəşam suyu”nu - Arazı keçmədən Ordubad rayonunda yer-ləşən Göy gölə çatmış, qayıdarkən Əlincə qalasında əsir düşmüşdür. Bir istiqamət üzrə yerləşən bu coğrafi obyektlərin o başından-bu başına 120-130 km, yə’ni dastanda gös-tərildiyi kimi, üç günlük yoldur.

Yenə də dastandan mə’lum olur ki, qardaşını axtarmağa gedən Səkrək də həmin istiqamətlə gedərək “Dərəşam ucundan keçir”, qardaşının tutulduğu qoruğa - Əlincə qala-sına gəlir. Burada bir incəliyə fikir vermək lazımdır: Səkrək də qardaşı Əkrək kimi Ara-zın sol sahili ilə hərəkət edir, Dərəşam ucundan keçir. Lakin “Dərəşam suyu”nu, yə’ni Arazı “üzüb keçmir”. Qardaşlar tapışıb geri qayıdarkən “Dərəşam suyu”nu dəlib keçdi-lər, dün qatdılar. Oğuzun sərhəddinə yetdilər.” (“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. səh.142). Deməli, onlar Arazı keçib Cənubi Azərbaycan ərazisi ilə Qərbə doğru hərəkət edir və Oğuz elinə çatırlar.

Bu boy haqqında tədqiqatçılardan Ş.Cəmşidovun, H.Araslının, Ə.Fərzəlinin və baş-qalarının obyektiv fikirləri vardır. Bizə belə gəlir ki, onlar da Naxçıvan MR-də Göy gö-lün olduğunu nəzərə almadıqlarından məsələni araşdırarkən çətinliklərlə qarşılaşmış və onun həllini axıra çatdırı bilməmişlər.

Qardaşların səfərini izah etməyə sə’y göstərən S.Əliyarov özünün “Üç sözün izi ilə” məqaləsində (“Azərbaycan” № 4.1987) yazır: “Sual olunur, Əkrək və sonra onu qurtar-maq üçün gələn qardaşı Səkrək hansı coğrafi nöqtədən çıxmışdır? Bizcə, bu suala das-tanda tamamilə aydın cavab verilmişdir: “Durdu, Qazan bəydən axın dilədi. Axın verdi. Ondan Şərukun ucundan Göycə dənizə təkin el çarpdı”. (“Kitabi-Dədə Qorqud”. 1978. səh.134).

Dastanın mətnindən tamamilə aydın olur ki, Qazan xanın məclisində Tərsuzamışın tə’nəsindən tə’sirlənən Əkrək durub ordaca Qazan xandan yürüş üçün icazə istəyir. O da icazə verir və Əkrək də “Şərukun ucundan” səfərə çıxır.

S.Əliyarov Ş.Cəmşidovun Əkrəyin cənubdan yola çıxması fikrini tənqid edərək gös-tərir ki, “Axı Əkrək cənubdan yola çıxmışsa fərman aldığı dövlət divanı da orada yerləş-

məliydı.” (S.Əliyarov. “Üç sözün izi ilə”. “Azərbaycan” jurnalı, № 4. 1987. səh.174.) Qərribə məntiqlidir!

Əvvəla, kim hökm verə bilər ki, Qazan xanın burada divanı yox idi. İkincisi, divanı olmasa da “divan sahibi” orada idi və ona icazəni vermişdi. Üçüncüsü, dastanın başqa bir yerində - “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boyu bəyan edər” boyunda göstərilir: “Qazan öz oğlunu xilas edib geri döndü. Qazan Ağca qala Sürməliyə gəlib qırx otaq tikdirdi. Yeddi gün, yeddi gecə yemək-içmək oldu. Qazan qırx evli qulla qırx xidmətçi qızı oğlunun başına çevirib azad elədi. Qəhrəmanlıq göstərənlərə böyük ölkə verdi, cübbə-çuxa verdi”. (“Kitabi-Dədə Qorqud”. 1988. səh.176).

Buradan da aydın olur ki, Qazan xanın Şəruk yaxınlığında, Türkiyədə yerləşən Ağca Qala Sürməlidə də divanxanası varmış, qəhrəmanlar, xidmətçilər, qullar da onun ətra-fında imişlər. Deməli, divanda olub-olmamasından asılı olmayaraq öz var-dövlətindən belə bir səxavət göstərən, “qəhrəmanlıq göstərənlərə böyük ölkə” verən Qazan xan Ək-rək üçün icazəni istənilən yerdə verə bilərdi. Bundan başqa, dastanın mətnindən aydın olur ki, Səkrək qardaşını axtarmaq üçün səfərə çıxmaq istərkən ata-anası ona mane ol-mağa çalışır, bu barədə Qazan xana müraciət edirlər. O da oğlanı evləndirməyi məsləhət görür. Bu da kömək etmir. Yola düşərkən o, ata-anasının əlindən öpür, Qazan xandan deyil, məclisdən icazə istəyir: “İçəriyə - məclisə gəldi. Oturanlardan icazə istədi. “Bəylər, salamat qalın”, - dedi. (“Kitabi-Dədə Qorqud”. 1988. səh.209).

Hörmətli alimlərimiz S.Əliyarov və P.Xəlilov Əkrək və Səkrəyin səfərlərinin çıxış nöqtəsini dastanda göstərildiyi kimi qərbdən - “Şərukun ucundan” deyil, şərqdən - Kür-Araz qovşağından götürdüklərinə və dastanda adı çəkilən “Göycə dənizi”nin Ordubad rayonundakı Göy göl olduğunu nəzərə almadıqlarına görə bu səfərlərin marşrutları do-laşdırılır, məsafələr, vaxt ölçüsü dəfələrlə artırılır və buna görə də müəlliflər qeyri-ob-yektiv mülahizələr yürüdürlər.

Bizcə, çox sadə Şəruk - Dərəşam - Göycə dənizi (Göy göl) - Əlincə; qayıdarkən Əlin-cə - “Dərəşam suyu”nu keçməklə Arazın sağ sahili boyunca (Oğuz elinin bir hissəsi) və qısa (üç günlük) marşrut son dərəcə mürəkkəbləşdirilmiş, 130 km-lik məsafə 800-900 km-ə “çatdırılmışdır”. S.Əliyarov Qazan xanın “divan” məsələsini ortaya ataraq belə bir nəticəyə gəlir: “Deməli, Əkrək “Şirəküvəz” yaylağına doğru (?) Kür-Araz qovşağından - Arandan çıxmışdı.” (Göstərilən əsəri. səh.174).

Halbuki, dastanda göstərilir ki, qardaşlar “Şirəküvəz” yaylasına doğru deyil, hə-min yaylanın səmtindən - “Şərukun ucundan” şərqə - Əlincəyə doğru hərəkət etmişlər.

S.Əliyarov adı çəkilən məqaləsində göstərir ki, “Sürməli Naxçıvanda Arpaçayı üs-tündə idi.” (səh.174). Tədqiqatçı burada Şərqi Arpaçayla Arpaçayı, Şəruk düzü ilə Sür-məlini, Şirəküveni və Şirak düzünü qarışdırır. Mə’lum olduğu kimi Şərqi Arpaçay Şə-

rurdan, Arpaçay isə Türkiyə ərazisində Sürməlidən axır. P.Xəlilov O.Ş.Gökyaya əsaslanaraq göstərir ki, "Kars elində Tuzluca ilə İqdır qəzalarının yerləşdiyi... Orta Araz ovası "Sürməli" çökəyi adlanır." (P.Xəlilov. "KDQ. İntibah abidəsi". 1993.səh.30).

Ş.Cəmsidov qeyd edir ki, Azərbaycan ərazisindəki bu coğrafi istiqamətin dürüstlüyünü H.Arashı vaxtı ilə qeyd etmişdir. ("Dədə Korkut". Bakı. 1950. str.5). Qardaşlar geri qayıdarkən "Dərəşam suyunu dəlib keçdilər, dün qatdılar. Oğuzun sərhəddinə yetdilər." (KDQ. 1978. səh.142). Ş.Cəmsidov haqlı olaraq göstərir: "Kitabi Dədə Qorqud"dakı hadisələrin zamanını, şəraitini və coğrafiyasını öyrənməkdə bu boyun son dərəcə böyük əhəmiyyəti vardır." (Göstərilən əsəri. səh.37). Doğrudan da belədir. Bu boyda aydınca göstərilir ki, qardaşların səfəri Naxçıvan diyarının indiki ərazisində - Şərur - Dərəşam - Göy göl - Əlincə ətrafında baş vermişdir.

Nəhayət, qardaşların səfərə qərbdən başlaması barədə Ş.Cəmsidovun fikrinə tamamilə şərik olduğumuzu bildiririk. Doğrudan da onların səfərə qərbdən - Şərurdan başlaması, "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının daimi məskənlərindən birinin də cənubda və qərbdə olması heç də "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının... mərkəzi yaşayış yerlərindən birinin Kür-Araz, qədim Beyləqan sahəsində olması fikrinə zərər qədər də olsun xələl gətirmir. (Ş.Cəmsidovun göstərilən əsəri. səh.174). Tamamilə doğrudur. Oğuz eli geniş bir ərazini tuturdu və dastanda baş verən hadisələr bütün ölkəni əhatə edə bilməzdi. Buradakı boyların hər biri ölkənin bir və ya bir neçə regionunda və ya bir neçə boy bir regionda baş verə bilərdi. Bizcə, burada təəssüf ediləcək heç bir şey yoxdur. Vətənin hər bir qarışı Vətəndir. Beləliklə, Uşun Qocanın oğlanları Əkrək və Səkrəyin səfərləri ilə əlaqədar olaraq gəldiyimiz qət"i qənaət belədir:

1. Şəruk - Şərur düzüdür. Əkrək də səfərə Şərurun ucundan çıxmışdır. O, Arazın sol sahili ilə, yə"ni Şərur, Böyük düz, Naxçıvan və Culfa düzlərini keçərək Ordubad rayonundakı Göy gölə çatmış, onun ətrafındakı zəngin yerləri çapıb talamış, geri qayıdarkən Əlincə qalasında onun igidlərini qırıb özünü əsir götürmüşlər. Dastanda göstərilir: "Yigidləri qırdılar, Əkrəyi tutdular. Əlincə qəl'əsinə zindana buraxdılar". (KDQ. Bakı. 1978. səh.135).

2. Əkrəyi qurtarmaq üçün onun ardınca gedən Səkrək də eyni marşrutla "üç gün, dünü günkü yortdu. Dərəşam ucundan keçdi. Ol qardaşı tutulan qoruya (Əlincəyə - S.B.) gəldi." (Yenə də orada. səh.138). Deməli, Səkrək Şərurdan Naxçıvan düzünün şərq qurtaracağına, oradan da Əlincə qalasına gəlir. Göy gölə tərəf keçmir.

3. Qardaşlar Əlincə qalısından qayıdarkən kafirlərin at sürüsünü qabaqlarına qatıb "Dərəşam suyunu dəlib keçdilər, dün qatdılar. Oğuzun sərhəddinə yetdilər." (Yenə orada. səh.142). Buradan aydın olur ki, qardaşlar geri qayıdarkən "Dərəşam suyunu (Arazı) keçib onun sağ sahili ilə qərbə doğru atalarının hakim olduğu Oğuz diyarına gəlirlər.

Bizcə, bu səfərlərin obyektiv marşrutları ancaq belə ola bilər və onun başqa heç bir uyğun izahı yoxdur. Ona görə ki:

1. Gürcüstan ərazisindəki Şirak düzü (indi onu İori düzü adlandırırlar) dastandakı Şərur düzü deyildir və onun bu boyla heç bir əlaqəsi yoxdur. Şirak düzündən Göycə gölüne şimaldan cənuba doğru səfərə çıxan Əkrək heç bir şəraitdə Dərəşamla, "Dərəşam suyu" ilə və Əlincə qalası ilə qarşılaşa bilməzdi. Çünki bunlar tamamilə əks istiqamətdə - şərqdə yerləşir.

2. Qardaşlar Türkiyə ərazisindən - Şirəküvəndən, yə"ni cənubdan şimala Göycə gölüne doğru getmiş olsaydılar onlar Arazı keçməli idilər. Onu keçməmişlər. Bundan başqa, Şirəküvənlə Göycə gölü arasında nə Dərəşam var, nə də Əlincə qalası.

3. Tərsuzamışın "Mərə, sən başımı kəsdin? Qanımı tökdün? Acımı doyurdun? Yalın-cıqımı donatdın?" sözlərindən qeyzə gələn Əkrək "baş kəsmək, qan tökmək" üçün Oğuz

ellərinə yox, hələlik kafirlərin əlində olan Göy göl, Əlincə qalası ətrafındakı ərazilərə basqın etməli idi.

4. Hər hansı bir mülahizəni yürüdərkən "real götünən coğrafiyanı axtarmaq" (P.Xəlilov), coğrafi obyektlər arasındakı səmt, məsafə və vaxt ölçülərini nəzərə almaq lazımdır. Təəssüf ki, bə'zi tədqiqatçılarımız bunları nəzərə almamış, 120-130 km-lik məsafəni 800, bəlkə də 900 km-ə çatdırmışlar. Onlar bunu nəzərə almamışlar ki, bu məsafə üç gündə keçilmişdir.

5. Şirəküvəz, Şərur və Şirak ayrı-ayrı coğrafi obyektlərdir. Onlardan biri Türkiyədə, biri Naxçıvan MR-də, biri də Gürcüstandadır. Dastandakı Şəruk isə Şərurdur.

6. Qədim Azərbaycanda Oğuz ellərində üç Göy göl olmuşdur: Göycə mahalında Göycə gölü, müasir Daşkəsən rayonundakı Göy göl və Naxçıvan mahalındakı Göy göl. Dastanın X boyunda adı çəkilən Göycə gölü - Ordubad rayonundakı Göy göldür. O dövrdə hələ Gəncə mahalındakı Göy göl yox idi. O, 1139-cu ildə zəlzələ nəticəsində Kəpəz dağının bir hissəsinin uçub Ağsu çayının qabağını kəsməsi nəticəsində yaranmışdır.

7. Şərur yaxınlığında Səgrək və Əkrəklə əlaqədar toponimlərin (Sədərək düzü, kəndi, Əyrək kəndləri) mövcudluğu da dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

QARAÇUĞ - QARAQC - QARAQUŞ

Dastandakı mübahisəli məsələlərdən biri də Qaraçuğ və Qaraquc toponimləri və onların hansı regionda yerləşməsi məsələsidir. “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında bir neçə yerdə, o cümlədən “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy bəyan edər” boyunda Salur Qazan “Qaraçuğun qaplanı” adlandırılır. Boyun başlanğıcında yazılır: “Bir gün Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu... Qaraçuğun qaplanı... Bayındır xanın köyküsü... Salur Qazan yerindən durmuşdu.” (KDQ.1978. səh.31).

“Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım hey...” boyunda Beyrək dəli ozan paltarında nişanlısı Banuçiçəklə Yalançı oğlu Yalincığın toyuna gəlir, ox atıb məharət göstərir. Buna tamaşa edən Qazan bəy onu çağırır. Beyrək baş əyib salam verir və deyir: “...Bayındır xanın köyküsü! Tülü quşun yavrusu!.. Qaraçuğun qaplanı!.. Xanım Qazan! Ünim anla, sözümlə dinlə!” (KDQ. 1988. səh.63). Buradan aydın olur ki, Qazan xana verilən bir çox titullar, təriflər içərisində “Qaraçuğun qaplanı” da onu şöhrətləndirən ifadələrdən biridir.

Ş.Cəmşidov yazır: “Qaraçuq “Dədə Qorqud” boylarında təsvir edilən qəhrəmanların və onları təmsil edən xalqın doğma yeri, mərkəzi məskənləri sahəsindədir. Çünki vətəndaşa verilən bu cür ad-tərif ancaq vətənə nisbətli verilə bilər.” (Ş.Cəmşidov. KDQ. Bakı. 1977. səh.43).

“Qaraçuğ... eyni zamanda Naxçıvanda kənddir. 1755-ci ildə bütün əmlakı ilə bir şəxsdən başqa şəxsə satılması barəsində olan qəbalədə bu kəndin adı eynən “Qaraçuğ” şəklində qeyd olunmuşdur.” (Göstərilən əsəri. səh.33. Qəbələ ŞƏB inv № 18246). “Qaraçuğ” həm də Türkiyə və Türkmənistanın Çarcou vilayətindəki Fərab şəhərlərinin keçmiş adı olmuşdur. Naxçıvan MR-də olan Qaraçuğ kəndi həqiqətən Muxtar Respublika, Ermənistan, Cənubi Azərbaycan və Şərqi Türkiyə ərazisində yerləşən Oğuz ellərinin mərkəzi məskənlərindən biridir.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın, Oğuz elinin qədimdən qədim olduğunun sübut

edən köklərini, tarixini qoruyub saxlayan, əsrlər boyu heç kəs tərəfindən rədd edilə bilməyən şahidlərini - qədim toponimlərimizi “yeniləşdirməklə” bizi “yeni”, “sonradan gəlmə” millət hesab edən düşmənlərimizin əlinə əsas vermiş oluruq.

Yaşı min illərlə hesablanan, tariximizi “Dədə Qorqud”la bağlayan “Qaraçuğ” oykonimi böyük mütəfəkkir, romantik şair və dramaturq Hüseyn Cavidin şərafinə “Cavidabad” adlandırılmışdır.

“Qəribə parodoks yarandı. Vaxtı ilə türkçülükdə ittiham olunub türk tayfalarının adını yaşadan, Sibir torpaqlarında fiziki və mənəvi əzablar daşıyan H.Cavidin adı Oğuz türklərinin yadigarına - Qaraçuğa qarşı qoyuldu.” (“Şərq qapısı”. 14 mart 1992. İman Cəfərov. “Qaraçuq - Qarauçuq - Qaraçauq üçbucağında Cavidabad görünməzliyi.”)

Cavidin adı nəinki Naxçıvanda, həmçinin Azərbaycanın başqa yerlərində də böyük şəhərlərə verilməklə əbədləşdirilməlidir. Heydər Əliyev cənablarının qayğı və diqqəti sayəsində H.Cavidin nəşri ucuz-bucaqsız Sibirin ucqar guşəsindən vətəninə gətirildi, Şərq poeziyasının parlaq ulduzlarından olan şairə Naxçıvan şəhərində gözəl abidə-məqbərə yüksəldildi. İnanırıq ki, böyük şairimizin xatirəsini əbədləşdirmək üçün bundan sonra da əlavə tədbirlər görülməkdir.

Bizcə, H.Cavidin ruhu xatirinə, tariximizin toxunulmazlığı xatirinə, Qaraçuğ kəndinin qədim, min illik tarixə malik olan adını özünə qaytarmaq lazımdır.

Qədim türk oykonimləri olan bir sıra kəndlərin adlarının dəyişdirilməsində yerli və rayon təşkilatları nəyə əsaslanmışdır? Maraqlandıqda belə aydın olur ki, bu coğrafi adların, birinci növbədə kəndlərin “təqsiri” ondan ibarət olmuşdur ki, qədimdən azərbaycanlıların bina etdiyi, yaşadığı, onlara öz doğma dilində ad verdikləri həmin kəndlərə sonradan ermənilər köçürülmüşdür. Lakin nə hakim millət, nə də köçüb gələn millət bu adları dəyişə bilməmişlər. Amma biz dəyişə bilməmişik...

Bir neçə il bundan əvvəl Naxçıvan MR Ali Məclisi yanında fəaliyyətdə olan “Toponomika komissiyası”na kəndlərin adlarını dəyişdirmək barədə rayonlardan qərarlar gəlirdi. Bu qərarların bir qismi münasib və vacib qərarlar idi. Nəticədə, vaxtı ilə “cəzalandırılmış” bir neçə oykonim “bəraət aldı” (Şərur, Əliabad, Kərimbəyli və s.), bir neçə kəndə xalqımızın tarixinə, mənəviyyətinə uyğun adlar verildi (Xətai, Cəlilkənd, Çalxanqala, Güllüstan). Bəzən əsassız olaraq türk mənşəli oykonimlərin dəyişdirilməsi barədə rayonlardan gələn qərarlar geri qaytarılsa da rayon rəhbərliyi “yeni” adların təsdiqinə ısrar edirdilər.

Coğrafi adların dəyişdirilməsi kimi çox ciddi bir məsələyə səthi yanaşılması nəticəsində Arınc, Gömür, Parağa və s. kimi türk mənşəli oykonimlər dəyişdirilərək “müasirləşdirilmişdir”. “Arınc” qədim türk sözü olub “çayların birləşdiyi yer” mənasını verir. Parağa, Əylis və s. kimi kəndlərin adının dəyişdirilməsi barədə yerli təşkilatlar məsələ

qaldırmışlar. Halbuki, bu toponimlər türk sözü olduğundan onları dəyişməyə ehtiyac yoxdur. Türk mənşəli Əylis oykoniminin qədim adı Arquluq olmuşdur. Arqu isə qüdrətli qədim türk tayfalarından birinin adıdır. (S.Babayev. A.Rəhimov. "Əylis adının mənşəyi". "Elm və həyat" № 9.1987). F.Kırzioğlu Qaraçuğun Xorasanda, Mosulda və Diyarbəkirdə də olmasını söyləyir. S.P.Tolstov Qaraçuğun Orta Asiyada Qaratay adlandırıldığını göstərir.

Türkiyə alimi F.Köprülüzadə 1918-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi "Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər" adlı əsərində bir əfsanə kimi göstərir ki, Qaraçuğ qədim Türkmənistanda böyük dağ olub, XII əsrdə sufi təriqəti başçısı Əhməd Yəsəvinin "mö"cüəsi ilə yox edilmişdir". (?). (Ş.Cəmşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud". 1977. Bakı. səh.43-44).

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir türk ölkəsində çoxlu qaraçuğlar, qaraca dağlar, qara dağlar, qara qayalar, qara qüzeylər və s. vardır. "Qara" sözü rəngdən başqa həm də böyük, nəhəng, güclü, yuxarı və s. mə'nalarında işlədilir.

Əsas məsələ bundan ibarətdir ki, bu "qaraçuğlar"ın "Kitabi-Dədə Qorqud"a nə kimi aidıyyatı vardır? Bunlar dastanda göstərilən digər coğrafi obyektlərlə, baş verən hadisələrlə nə dərəcədə əlaqədardır? Araz kənarındakı Qaraçuğ kəndinin cənub-şərqində, Araz vadisində yerləşən Dərəşamla (qədim Dərəşam yaşayış məskəni, I və II Dərəşam qəsəbəsi, Dərəşam mineral bulaqları) Cənubi Azərbaycanda Arazın sağ sahilində, Naxçıvan yaxınlığında olan Dərəşamla, bunlardan şimal-şərqdə yerləşən Əlincə qalası ilə, şimal qərbdə yerləşən Şərur düzü, Qara çoban düzü ilə, Muxtar Respublikanın Qaraquc sahilində yerləşən Qaraçuğ yaylağı, Qazan yaylağı, Qazan yurdu, Qazan çuxuru, Salaxan dərə və s. ilə əlaqəsi təbii və inandırıcıdır. Bundan başqa, Naxçıvan MR-də qoyunçuluqla məşğul olan kəndlərin əksəriyyəti yarımköçəri həyat sürürdü. Əhali ilk yazda döl gö-

türmək üçün ətrafdakı dölçəklərə, yayda isə orta dağlıq sahədə yerləşən subalp çəmənliklərinə - yaylaqlara köçər, payızda arana - qış otluqlarına qayıdardılar.

Buradan belə bir mülahizə yürütmək olar ki, Qazan xanın Qaraçuğun timsalında aranı, qışlaqları, Qaraquc dağında isə həm yaylağı, həm də ov etmək üçün ovlağı var idi. Bununla əlaqədar olan digər toponimlər, əfsanələr haqqında qarşıda ətraflı danışılacaqdır. Bizcə, coğrafi mövqeyinə görə və dastanda baş verən hadisələrin mərkəzində yerləşdiyinə görə "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən Qaraçuq - Naxçıvan MR-də Araz kənarındakı Qaraçuğ ola bilər. Dastanda adları çəkilən "Qaraçuğ"la "Qaraquc"u eyniləşdirmək olmaz. Qaraçuq Naxçıvan MR Babək rayonunda Araz kənarında kənddirsə, Qaraquc (xalq arasında "Qarauş", "Qaraquc" kimi işlədilir, xəritələrdə "Qaraquş" kimi yazılır). Şərur rayonu ilə Babək rayonu sərhəddində yerləşən, yüksəkliyi 2600 metrə çatan əzəmətli dağın və bu dağın ətrafını əhatə etmiş dağlıq ərazinin ümumi adıdır.

Qaraquc dağının coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirməyə sə'y göstərən Ş.Cəmşidov yazır: "Lakin tədqiqatçıların dediyi bütün bu Qaraçuqların, Qaracadağ və Qaratayın "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Qaraçuqla nə dərəcədə əlaqədar olduğunu söyləmək çətindir." (Ş.Cəmşidov. Göstərilən əsəri. səh.44).

Məsələnin qoyuluşuna düzgün yanaşan Ş.Cəmşidov öz fikrinin əksinə olaraq Qaraquc dağının "Kiçik Qarabağ dağ silsiləsinin Mil səhrasına (?) doğru uzanan nisbətən uca hissəsi (?), bir zirvədən ibarət olduğunu göstərir. Müəllif öz fikrini əsaslandırmaq üçün bunu əsas götürür ki, guya bu dağ dastandakı "hadisələrin cərəyan etdiyi Dərəşam, Alınca, Göycə, Bərdə və Gəncə kimi yerlərin içərisində aralıq, mərkəzi (?) bir coğrafi mövqedə durur və ona görə də "Qazan xan və Bayındır xanın adı ilə bağlı olan məhz həmin Qaraçuğun özü olduğunu söyləməyə imkan verir". (Ş.Cəmşidov. Göstərilən əsəri. səh.44).

Ş.Cəmşidov bu fikri irəli sürəkən coğrafi obyektlərin yerləşdiyi mövqeyi, aralarında olan məsafəni, fiziki-coğrafi amilləri, xüsusilə, relyef və iqlim amillərini nəzərə almamışdır. Əvvəla, "Kiçik Qarabağ dağ silsiləsi" yox, Qarabağ sıra dağları (silsiləsi) Murovdağ sıra dağlarının Gəmiş (3724 m) zirvəsi yaxınlığından başlayıb şimal qərbdən cənub şərq istiqamətində uzanır və Cəbrayıl rayonu ərazisində Gəyan düzünə çatır. Onun ən uca zirvəsi Böyük Kirs dağdır (2725 m). Bu dağlar cənuba - Arazda doğru və şərqə - Qarabağ və Mil düzünə doğru get-gedə alçalıb ovalığa, Mil düzünün şimal və şərq hissəsində isə "mənfii" ovalığa, yə'nə dəniz səviyyəsindən də alçaq düzənliyə keçir. Odur ki, "Kiçik Qarabağ dağ silsiləsi"nin "Mil səhrası"nda "nisbətən uca hissəsi" və "zirvəsi" ola bilməz.

İkincisi, Mil düzündə yerləşən bir zirvə, hörmətli Ş.Cəmşidovun göstərdiyi coğrafi obyektlərin - Dərəşamın, Alınca, Göycə, Bərdə və Gəncənin "aralıq mərkəzi coğrafi mövqeyində deyil, bu coğrafi obyektlərdən xeyli aralı, onların ucqar şərqində, küncdə yerləşir. Qərbdən isə keçilməsi çox çətin olan yüksək dağ silsilələri: Qarabağ, Murovdağ, Şahdağ, Dərələyəz, Zəngəzur sıra dağları, Qarabağ yaylası Dərəşamı, Əlincəni, Göycəni (həm də Göy gölü) Mil düzündən ayırır.

Üçüncüsü, Ş.Cəmşidovun özü əkləndirdiyi kimi "Mil səhrası"nda yerləşən "bir zirvə" nəyi ilə əlamətdar imiş ki, ondan Qazan xana və Bayındır xana verilən titullar kimi istifadə olunsun: "Qaraçuğun qaplanı"! Digər tərəfdən mə'lum olduğu kimi bəbirə - qaplan "qaya qaplanı" da deyilir. Çünki qaplan adətən daşlı, qayalı, yüksək zirvələri, dərindən dərələri olan dağlarda məskunlaşır, orada artır bəbirə və bu dağlarda sürülər halında yaşayan dağ keçiləri, dağ qoyunlarını və b. heyvanları ovlayır, təsadüfi hallarda qoyun sürülərinə hücum edir. Son vaxtlardakı hər il Naxçıvan dağlarında çobanlar tərəfindən 2-3 qaplan öldürülürdü. (Bax. "Elm və həyat" 1976. № 6. S.Babayev. "Pələng Lənkəranın daimi sakinidirmi?").

Belə bir təbii şərait, həmçinin "Kitabi-Dədə Qorqud"da adları bir başa çəkilən obyektlərlə əhatə olunmuş Qaraquc yaylağı, Qaraquc dağı Naxçıvan diyarında da vardır. Dastanın bir neçə yerində Qaraquc adı çəkilir. (şəkil 2)

"Qaraqucda Qazlıq atma çox yılmışəm,
Bilməzsəm, mana tabut olsun!"

Yenə də həmin boyda göstərilir: "Beyrəgin saqqalını tutdı. Bəglər Beyrəkə qıymadı. Beyrək Aruz qaçduğun burada bildi. Soylamış, aydır:

Aruz, mana bu işi edəcəgin bilsəydim,
Qaraqucda Qazlıq atuma binərdim."

(KDQ. 1988. səh.124).

Hansı mülahizəyə görə isə dastanın tənqidi mətnində düzgün olaraq "Qaraquc" kimi yazılan toponim mətnin müasir şəklində "Qaraciq" kimi "müasirləşdirilmiş" və "Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü"ndə olduğu kimi səhvə yol verilmişdir.

Fikrimizcə, "Qaraquc"la "Qaraciq" müxtəlif sözlər olmaqla müxtəlif mə'nalar daşıyır. Bunlar bəlkə də bir-birinə əks mə'na daşıyan sözlərdir.

Belə ki, Qaraquc (Qarouş, Qaraquş) böyüklük, azmanlıq, nəhənglik mə'nası daşıyır. Qaraquc dağı və dağlıq sahəsi Babək rayonu ilə Şərur rayonları arasında yerləşib Naxçıvan MR-də dağlar, dağ silsilələri, dağ zirvələri arasında öz yüksəkliyinə görə (2600 m) bir növ mərkəzi mövqe tutur. Həm də Qaraquc (Qaraquş) deyində təkcə bu dağın zirvəsi deyil, quşların padşahı hesab edilən Qaraquş kimi qanadlarını gərüb ətrafındakı digər dağları (Halla-Halla, Yelli gədik, Anabad gədiyi), yaylaqları (Altuntaxt, Yeddi bulaq, Xan yurdu, Qoşa yurd, Salaxan yurdu, Dana qalası, Dərbənd, Xan bulağı və s.), otlaqları, biçənəkləri, yurdları, bulaqları, çayları öz qucağına ("quc"una), ağışına alan əzəmətli Qaraquc nəzərdə tutulur.

Bizcə, "Qaraquc" böyük, geniş mə'nasında işlədilir və onun coğrafi mövqeyi, orografik quruluşu, digər coğrafi obyektlərlə təbii uzlaşması da bu mə'naya tamamilə uyğun gəlir. Uşağa müraciətlə "qucuma gəl", "qucmaq" (bağrına basmaq) və s. ifadələr indi də dilimizdə işlənməkdədir.

"Qaraciq" sözündəki "cıq" (həmçinin "cik") şəkilçisi dilimizdə kiçiltmə mə'nasında işlədilir və hər hansı bir əşyanın və ya obyektin kiçikliyini göstərir. (Məsələn, qala - qalaciq, ev - evcik, şəhər - şəhərcik və s.). Buna görə də "Qaraquc"la "Qaraciq"i eyniləşdirməyi düzgün hesab etmək olmaz.

Qaraciq barədə türkmən tədqiqatçısı S.Ataniyazov yazır: "Qaraciq - Qızılarbat rayonunda dağ. Mə'nası mə'lum deyil. Bəlkə Qaracokıdır. Türk dillərində "çokı deyilən termin "pik", dağın dik təpəsi, yalı mə'nalarını anladır. (Murzayevlər, M.Qaşqari Sırdər-ya ətrafındakı Qaraciq (Qaracuk) dağının adını nəzərdə tutur. (MİTT, I. səh.322).

Dastanın 1978-ci il nəşrində "Qaraquc" əvəzinə "Qaraqoç" yazılmışdır. Biz bu yazılışı da bir mülahizə kimi məqbul hesab edirik. Çünki bu əzəmətli dağa xalq "Qaraqoç" adı qoya bilərdi. Dağın qərb yamacında "Qoç ölən" deyilən sahə də vardır. Xüsusi istifadə üçün olan xəritələrdə bir çox başqa coğrafi obyektlər kimi bu toponim də təhrif edilərək "Koçulyan" kimi yazılmışdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Qarauş bölgəsində müxtəlif yerlərdə salınmış qəbiristanlarda çoxlu qoç heykəllərinə rast gəlmək mümkündür (Bunların bir qismi isə əvvəlki illərdə ermənilər tərəfindən ya daşınıb aparılmış; ya da məhv edilmişdir). (şəkil 4)

Qaraqucun ətəyində Lizbird dərəsində insanların qədim məskənləri "Kənd yeri", "Kahalar", qəbiristanlıqlar yerləşir. Bu dərənin qollarının birində - Buğaçeşmə dərəsində tapılan dəyirman daşı, həm təaccüb, həm də böyük maraq doğurur. (Şəkil 3). Bu tapıntı belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, həmin ərazidə yaşayan oğuzlar yalnız heyvandarlıq və ovçuluqla deyil, həm də əkinçiliklə, o cümlədən taxılçılıqla məşğul olmuşlar. Naxçıvan diyarının əsasən orta dağlıq ərazisində dağların qüzey yamaclarında insanlar çox qədimdən dəmyə əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Dağ yamaclarında dəmyə əkin sahələrinin - "mərz"lərin yerləri, sərhədləri indiyədək qalmaqdadır. "Dədə Qorqud" filmində göstəriləndi kimi insanlar əkin üçün əlverişli sahələri daşdan, koldan-kosdan təmizləmiş, daşları mərzlərin kənarına toplamış, onların dörd tərəfindəki kolları saxlamışlar.

Burada belə bir sual meydana çıxır: Bəs bu dağların arasında bir neçə bulağın suyunu özündə birləşdirən Buğaçeşmə dərəsinin sahilində tikilən su dəyirmanı hansı su ilə, ümumiyyətlə, hansı vasitə ilə işlədilmiş? Bununla əlaqədar olaraq bir neçə mülahizə yürütmək olar:

1. Mə'lum olduğu kimi neçə əsrlər bundan əvvəl bu region, ümumiyyətlə, Naxçıvan diyarı daha rütubətli olmuş və atmosfer yağıntıları daha çox düşmüşdür. Odur ki, bu ərazi sıx meşələr və kolluqlarla örtülü olmuşdur. Ola bilsin ki, bütün bunlar öz növbəsində bulaqların daha çox, debitlərinin isə daha yüksək olmasına təsir göstərmişdir.

Bu bulaqlardan, qar və yağış sularından qidalanan çaylar güclü axına (su sərfinə), sabit rejimə malik olmuş və dəyirmanı işlədə bilmişdir.

2. Dəyirman daşının tapıldığı yerdə yamacın yuxarı hissəsində sün'i yolla düzəldilmiş çökək bir sahə vardır ki, yerli əhali oranı "göl yeri" adlandırır. Belə güman etmək olar ki, bulaqların suyu müəyyən vaxt ərzində sün'i su anbarına - gölə toplanıb oradan gur halda nov vasitəsilə dəyirmanı işlətmək üçün yönəldilmişdir.

3. Nəhayət, ola bilər ki, dəyirmanın üst daşı hər hansı bir iş heyvanı - at, öküz, ulaq vasitəsilə işlədilsin, fırladılsın. Naxçıvan diyarında bu vasitədən istifadə edərək su dartmaqda, dən, duz üyütməkdə istifadə olunduğunu təsdiq edən dəlillər yoxdur. Əhali çox qədimdən indiyədək dəstərdən (kirkirədən) - “əl dəyirmanı”ndan istifadə edərək onun vasitəsilə yarma çəkir, qovut, duz, hətta un üyüdür.

Keçmişdə istifadə edilən dəstər daşları Qaraçuğ, Qırmızı daş, Qazan yaylağı yurdlarından tapılmışdır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının şah əsəri, “Ana kitabı” olan “Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi və təbliğinə son dərəcə məs’uliyət və ehtiramla yanaşılmalıdır. Təəccüb doğuran budur ki, heç bir əsas və ehtiyac olmadığı halda, bə’zən dastanın mətnində olan yer və şəxs adları sərbəstcəsinə dəyişdirilir, “yeniləşdirilir”, əslində isə təhrif edilir. Halbuki, dastana bir növ müqəddəs kitab kimi yanaşmaq, onun hətta bir hərfini belə dəyişdirərkən ciddi düşünmək, götür-qoy etmək lazımdır. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”a həmişə belə yanaşılır. Məsələn, kitabın 1988-ci il nəşrində “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu bəyan edər” boyunda Qazan xanın qəhrəman çobanının adı təxminən on dəfə çəkilir. Dastanın “tənqidi mətni”ndə bu ad beş yerdə Qaracığ çoban, dörd yerdə Qaraca çoban, bir yerdə isə Qaraçuq çoban kimi işlədildiyi halda “mətnin müasir şəkli”ndə o həmişə Qaraca çoban adlandırılmışdır. 1978-ci il nəşrində o gah Qaraca, gah da Qaracığ çoban kimi adlandırılır.

Ş.Cəmsidov göstərir ki, yerli əhali Qaraçuqla əlaqədar olaraq Qaraçuq çobanının adını Qaraçuq dağının adı ilə bir vəhdət halında eyniləşdirirlər. O yazır: “... biz də 1960-cı il

dən başlayaraq ara-sıra nəşr etdirdiyimiz yazılarda onu Qaraçuq çoban şəklində qeyd etmişik.” (Ş.Cəmsidov. Göstərilən əsəri. səh.44-45).

Görəsən bu igid çobanın neçə adı var imiş və onun əsl adı nədir: Qaraca çoban, Qaracığ çoban, Qaraçuğ çoban, yoxsa Qaraçuğlu çoban? Müasir dövrümüzdə elə adamlara rast gəlirsən ki, onun iki, hətta üç adı olur. Ancaq onlardan biri həqiqi, qalanları uydurma olur. Yenə də sual olunur: əgər ilkin mətnində bu çobanın bir neçə adı varsa, nəyə görə onun son, təkmil nəşrində (1988) “mətnin müasir şəkli”ndə o ancaq “Qaraca çoban” kimi adlandırılır? Bə’zi tədqiqatçılar “Qaraçuğun qaplanı” tə’rifini (titulunu) Qazan bəylə bərabər Bayındır xana da aid edirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un bütün nəşrlərində Salur Qazan digər titulları ilə bərabər, həm də Bayındır xanın köyçisi (kürəkəni)” adlandırılır. (KDQ. 1988. səh.42, 63,1978. səh.31, 65 və s.). Yə’ni Bayındır xanın kürəkəni olması da Qazan xan üçün üstünlük, iftixar hesab edilir. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”un nəşrlərində yalnız “Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu”nda Bayındır xan bir yerdə “Qaracığun qaplanı” adlandırılır.

QAZAN XANIN ON MİN QOYUNU HANSI DƏRBƏNDƏ SAXLANILIRDI?

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu”nda göstərilir ki, Qalın Oğuz bəyləri atlandılar və böyük qoşunla ova çıxdılar. Bunu gören kafirlərin casusu xəbər aparır, yeddi min “sası dinli, din düşməni ... gecə yarısı Qazan bəyin düşərgəsinə gəldi”. (KDQ. 1988. səh.141). Kafirlər onun evini, var-dövlətini talan edir, arvadını, oğlunu, anasını əsir aparırlar. Bütün bunlardan sonra kafirlərdən biri deyir: “Qazanda bir heyfimiz qaldı”.

Şöklü Məlik dedi: “Ədə, aznavur, nə heyfimiz qaldı?” Kafir: “Qazanın Qapılı Dərbənddə on min qoyunu vardır. O qoyunları da götürsək Qazana çox böyük ziyan vurardıq” - dedi. Şöklü Məlik: “Altı yüz kafir getsin qoyunu gətirsin” - dedi. (Yenə orada).

Dastanda aydınca göstərilir ki, Qazan xanın on min qoyunu Dəmir Qapı Dərbənddə deyil, Qapulu Dərbənddə saxlanılır. Bundan başqa kafirlərlə bu Dərbəndin arası üç günlük yox, demək olar ki, yarım günlük yoldur. Çünki casusun çuğulluğundan sonra kafirlər gecə yarısı gəlib Qazanın düşərgəsinə çatırlar. Bu zaman Qaraca çoban yatarkən yuxuda qara qayğılı əhvalatlar, qarışıq yuxular görür, qardaşlarını yanına çağırır və düşməni dəf etmək üçün hazırlıq görür. Deməli, bu hadisələr hamısı bir-birinin yaxınlığında yerləşən coğrafi obyektlərdə baş verir.

Bəs onda, bu Qapulu Dərbənd harada yerləşirmiş? Bu boyun sonunda göstərilir ki, “Qazan bəy geri döndü... Altuntaxtında yenə evini tikdi.” (KDQ. 1978. səh.44).

Dastanla və bə’zi tədqiqatçıların əsərləri ilə tanış olduqdan sonra bu qənaətə gəlirik ki, indiyədək “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar olaraq dörd Dərbəndin mövcudluğu qəbul edilmişdir. Naxçıvan MR ərazisində apardığımız çöl tədqiqatları, əhali ilə olan söhbətlər, sorğular nəticəsində burada üç Dərbəndin (Qapılı Dərbəndin) olduğunu yəqin etmişik. Bu Dərbəndlərin biri Qaracığda - Şərur rayonunun Tənənəm kəndi yaxınlığında, biri Çalxanqalanın şərqində - Payız kəndi ilə Tirkeş kəndi arasında, digəri isə Sirab kəndinin şimal-şərqində - “Kalba ayağı” deyilən mineral bulaqlar qrupunun 1-2 kilometrliyindədir. Bir Dərbənd də Ordubad rayonu Tivi kəndindən eyni adlı çayın vadisindədir.

Əjdər Fərzəli "Dədə Qorqud yurdu" (Bakı. 1988) əsərində verdiyi "Dədə Qorqud xəritəsi"ndə (VI-X əsrlər) üç Dərbəndin olduğunu qeyd etmişdir. Bunlar Dəmirqapı Dərbənd (indiki Dağıstan Respublikasında), Qapılı Qara Dərbənd (Türkiyə ərazisində) və Qara Dərbənddir (Gürcüstan Respublikasında). Qısaca olaraq bu Dərbəndlər haqqında.

1. Bu Dərbəndlərin ən məşhuru Dəmirqapı Dərbənddir. Bu qalanın çoxlu bürc və qapıları olmuşdur. Onun şimal divarında Qırxlar qapısı (VI-XIII əsrlər), cənub divarında Orta qapı (VI-XV əsrlər) yerləşir.

Qalanın qapısı dəmirdən olduğuna görə o, "Dəmirqapı Dərbənd" adlandırılmışdır.

Dəmirqapı Dərbənd Qafqaz Albaniyasının ən qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. Bu şəhər haqqında yunan, ərəb, fars, türk, gürcü, rus və s. mənbələrində, orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində məlumat verilmişdir. Onun salındığı tarix məlum olmasa da arxeoloji qazıntılar nəticəsində orada e.ə. VII-VI əsrlərə aid yaşayış məskəni aşkar edilmişdir.

Dəmirqapı Dərbənd son dərəcə əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşdiyi üçün tarix boyu əldən-ələ keçmiş, qanlı döyüşlərin meydanı olmuşdur. Dərbənd keçidi qədimdən strateji obyekt kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qədim Azərbaycan torpaqlarının şimal sərhəddi Dəmirqapı Dərbənddən başlanırdı. "Ona ərəblər Bab-əl-Əbvab, farslar Dərbənd, monqollar Kahulqa və s. demiş, mənbələrdə "Xəzər Dərbəndi", "Şirvan Dərbəndi", "Bakı Dərbəndi" və s. adlarla bəhs olunmuşdur. (ASE. III cild. səh.417).

"Kitabi-Dədə Qorqud"da Dəmirqapı Dərbəndin adı üç yerdə (II, IV VII boylarda) Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz təriflənməyə və "Bəkil oğlu İmranın boyu"nda çəkilir: "Bayındır xan əmr etdi: "İyirmi dörd vilayətin bəyləri gəlsin! Birincisi Dəmirqapı Dərbənd bəyi... Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz səninlə birlikdə getsin". (KDQ.1988. səh.193). Yaxud, "Dəmirqapı Dərbənddəki dəmir qapını alan... Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz çaparaq yetdi..." (Yenə orada. səh.175).

2. Dastanın mətnindən aydın olur ki, digər Dərbənd - Böyük Dərbənd (tənqidi mətnədə Qara Dərbənd) Türkiyə ərazisində (Rum elində), Ağrı dağının cənub-qərbində, Evnik qalası yaxınlığında yerləşir. Bunu dastanda "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda cərəyan edən hadisələr də təsdiq edir.

"Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda göstərilir ki, Rum (Türkiyə) elinə gedən tacirlər İstanbuldan Baybörənin oğluna yaxşı hədiyyələr alıb gəlir, Böyük Dərbənd sərhəddində dayanırlar. Onlar "Böyük Dərbəndin Pəsnik qalası yanında" yatarkən Evnik qalasının beş yüz nəfər kafiri onlara hücum edir. ("Kitabi-Dədə Qorqud". 1988. səh.15). Tacirlərdən biri qaçaraq Oğuz diyarına çatır, ova çıxmış Beyrəklə qarşılaşır, başlarına gələn əhvalatı danışır. O da kafirləri qırır, tacirlərin mallarını və canlarını xilas edir. Yenə də həmin boyda göstərilir: "Yalançı oğlu Yalınçıq Beyrəyin ona bağlı olduğu köynəyi

qana bulayıb Bayındır xanın önünə atır və deyir: "Beyrəyi Dərbənddə öldürmüşlər, bu da nişandır, sultanım!" ... Beyrəyin atası da tacirləri çağırır, yanına gətirib dedi: "Ay tacirlər, gedin iqlim-iqlim arayın. Beyrəyin xəbərini gətirib deyin, görün doğrudanmı ölmüşdür?" (KDQ. 1988. səh.156). Tacirlər hazırlıq görüb gecə-gündüz yol gedir, təsadüfən Qara Dərbəndin cənub-qərbində yerləşən Parasarın Bayburd hasarına gəlib çatırlar. Kafirlər şadlıq məclisinə Beyrəyi də gətirib qopuz çaldırılmışlar. Tacirləri görəndə Beyrək elini-obasını, ata-anasını, nişanlısını xəbər alır. Tacir Banıçığayın kiçik nişanı olduğunu bildirir...

Dastandan bu da aydın olur ki, Beyrəyin dustaq olduğu Parasarın Bayburd hasarı Qapılı Dərbəndin cənub-qərbində yerləşir. Böyük cəsarət və igidlik göstərərək qaçdığına, qala divarını aşdığına görə Beyrək "Parasarın Bayburd hasarından sıçrayıb aşan, Qalın Oğuzun sevimlisi, Qazan bəyin dostu, silahdaşı" kimi təriflənir. (KDQ.1988. səh.175).

3. Digər Dərbənd Gürcüstanda, indiki cənubi Osetiyanın yaxınlığında, Baş Qafqaz (Qazlıq) dağlarının cənub ətəklərində yerləşməsi təxmin edilən Qara Dərbənddir. O, düşmənin Pəsinuk, Başaçıq, Tatyana qalasının qonşuluğundadır. Ə.Fərzəlinin "Dədə Qorqud xəritəsi"ndə (VI, X əsrlər) Qara Dərbənd Qazlıq dağlarının cənub ətəyində, Pəsinuk qalasının şərqində, Başaçığın (Kutaisinin) şimal-şərqində yerləşdiyi göstərilir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1988-ci il nəşrində verilmiş xəritədə - sxemdə isə Qara Dərbəndin Qazlıq dağının (Qafqaz dağlarının) arxasında - onun şimal ətəklərində yerləşdiyi göstərilmişdir.

Bütün bunlardan sonra ortaya belə bir sual çıxır: Qazan xanın on min qoyunu Naxçıvandakı dörd Dərbənd də daxil olmaqla bu yeddi Dərbəndin hansında saxlanıla bilərdi? Demək lazımdır ki, bu suala indiyədək aydın, konkret cavab verilməmiş və dastanda ən mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalır. Bizim fikrimizcə, Qazan xanın on min qoyunu nə Dəmirqapı Dərbənddə, nə Türkiyə ərazisindəki Böyük Dərbənddə, nə də Gürcüstandakı Qara Dərbənddə saxlanıla bilməzdi. Çünki:

1. Dastanda aydınca göstərilir ki, Qazan xanın on min baş qoyunu Dəmir qapı Dərbənddə yox, Qapılı Dərbənddə saxlanılır. Bundan başqa Dəmirqapı Dərbəndlə Qazan xanın evinin yerləşdiyi Altuntaxtın arasındakı məsafə 800-900 km-ə bərabərdir. Bu məsafəni isə bir günə, yarım günə qət etmək mümkün olan iş deyil. P.Xəlilov haqlı olaraq göstərir ki, "Qazanın Altuntaxtdakı qərargahından çıxıb guya Dəmirqapı Dərbəndə doğru, bu şəhərdən də Qaraca çobanın Qazan qərargahına doğru getməsi və bu uzaqlıqda məsafəni yarım günə qət etməsi ağılabatan deyil". (P.Xəlilov. "KDQ. İntibah abidəsi". 1993. səh.24). Bundan başqa, o dövrdə Dəmirqapı Dərbənd Şirvanşahların hakimiyyəti altında olduğundan Qazan xan orada on min qoyun saxlaya bilməzdi.

dağları, cənub-şərqdən Göynük, Qazançı kəndlərinin ərazisi, şimaldan Sarıdağ (1987m), şimal-qərbdən isə Misdağ (1200 m) əhatə edir. Geniş yaylaları - dağ otlakları və qışlaqları olan bu ərazidə qoyunçuluğun inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Bu sahədə bir çox qədim insan məskənlərinin qalıqları müşahidə edilir.

3. MR ərazisi daxilində şimal-şərqdən cənub-qərbə doğru qövs şəklində uzanan Dərələyəz silsiləsinin suayrıcı bir növ Babək rayonu ilə Şəhur rayonu arasında sərhəd təşkil edir. Bu silsilənin MR daxilində orta hissəsində Qaraquc adlanan geniş ərazinin qərb hissəsi Şəhur, şərq hissəsi isə Babək rayonuna aiddir.

Şəhur rayonuna daxil olan hissədə Salah yurdu, Sarı bulaq, Ardaqlı (2230 m), Xan bulağı, Dana qalası, Dərbənd, Demilər (2289 m), Binyətali, Qoç ölən (1677 m), Sarı ağıl, Qaraultəpə (1587 m) və s. coğrafi obyektlər yerləşir. Bu obyektlərin bir çoxunun adı başqa millətdən olan kartoqraflar tərəfindən tərtib edilmiş xəritələrdə təhrif olunmuş şəkildə yazılmışdır. Məsələn, Demilər - Rəmlər, Qoç ölən - Koçulyan, Binyətali - Qinadali və s. Suayrıcın şərqində Babək rayonu ərazisində məşhur Qazan yaylağı, Susuz (2673 m), Salaxan qaya (bulaq), Yeddi bulaq (Yeddi bacı), Yelli gədik, Xan yurdu, Altuntaxt, Anabad gədik, Qız-gəlin (40 qız) qayası və s. yerləşir.

Dərbənd adlanan sahə Tənənəm tərəfdən Qaraquc dərəsi boyunca Sarı bulağa gedən yolun üstündə, Xan bulaq dərəsinin sonunda, Dana qalasının sağ tərəfində böyük bir dağlıq-qayalıq kompleksidir. Dərbənd üç tərəfdən: şimal, cənub və şərqdən yüksək qayalarla əhatə olunur, onun yalnız qərb tərəfdən dar girişi vardır. Bu təbii ağıl minlərlə qoyunu saxlamaq, qorumaq üçün ən e'tibarlı sığınacaqdır.

Dərbənd yaxınlığındakı gur sulu bulaqların (Xan bulağı), güllü çiçəkli yaylaqların, zəngin otlakların, biçənəklərin, sıx kolluqların, meşə talalarının (Dana qalası, Xan bulağı ətrafı), həmçinin təbii ağillərin olması burada heyvandarlığın, xüsusilə qoyunçuluğun in

kişafı üçün son dərəcə əlverişli şərait yaradır. Qoyunçuluq üçün qış otlakları kimi Tənənəm, Sədərək, Qaraçoban və Şəhur düzləri də bu əraziyə münasib mövqedə və yaxınlıqda yerləşir.

Bundan başqa, Qazan xanın məskən saldığı Altuntaxt, Qaraqucun şərq yamacında, Dərbənd isə bu dağın şimal-qərbində yerləşir. Bunların arasında olan məsafə 15-20 km-dən artıq olmaz ki, bu da yarım günlük yoldur. Beləliklə, Altuntaxtdan və Dərbənddən bir-birinə qarşı gəlməkdə olan Qazan xanla Qaraca çoban da yarım günə qarşılaşa bilərdilər.

Burada yerləşən coğrafi obyektlərin əksəriyyətinin dastanla əlaqəli olması, onların coğrafi mövqeyi, məsafələrin, baş verən hadisələrin uyğunluğu belə söyləməyə əsas verir ki, Qazan xanın on min qoyununun saxlandığı Qapılı Dərbənd Qaraquc sahəsində Şə-

rur rayonu ərazisindəki Dərbənddir. Bu Dərbəndin varlığını, onun yerini, quruluşunu, Tənənəmdə uşaqlı-böyüklü hamı bilir. Tənənəm sakinlərindən Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi Seyfəddin Eyvazov, kənd orta məktəbinin müəllimi Nazim Eyvazov, bu yerləri qarış-qarış görmüş yaşlı sakinlərdən Vəli Əliyev, Həsənqulu İbrahimov, ovçu Saleh və başqaları Dərbənd haqqında ətraflı və maraqlı mə'lumatlar verdilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında olan Dərbəndlərin də coğrafi mövqeyini, təbii şəraitini, onların "Dədə Qorqud" boyları ilə nə dərəcədə əlaqəli olmasını nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qazan xanın on min qoyununun saxlandığı Qapılı Dərbənd Altuntaxtın, Buğa çeşmənin, Salaxanın, Xan bulağının və b. Dədə Qorqud məskənlərinin yaxınlığında yerləşən Qaraquc (Tənənəm) Qapılı Dərbənddir.

Bu Dərbənd Qazan xanın böyük qoşunla ova çıxdığı Ala dağa da (Türkiyədə) yaxındır. Belə ki, ovda olarkən qarmaqarışıq yuxu gören Qazan xan deyir: "Mən bu gün qonur atı çapıb üç günlük yolu bir gündə gedərəm, evə dəymədən yurduma baş çəkərəm. Əgər salamatlıqdırsa, axşam olmadan yenə sənin yanına gələərəm." (KDQ.1988. səh.142).

Bunu da istisna etmək olmaz ki, Qazan xanın on min baş qoyununun saxlandığı yer Əlincə qalasının qonşuluğunda yerləşən Məkkəz və ya Sirab Qapılı Dərbəndlərindən biri də ola bilərdi...

Qərbi Azərbaycanda iki Dərbənd olduğu mə'lumdur. Dərbənd 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı. 1878-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi qovulmuş, Türkiyədən gətirilən ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kəndin adı dəyişdirilib, ermənicə Karmrakən qoyulmuşdur. B.Budaqovun və Q.Qeybullayevin fikrincə, "İlk dəfə" "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda adı çəkilən iki Dərbənd toponimindən biri Kaqızman Dərbəndinin adıdır (Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı. 1999. səh. 234).

Müəlliflər həmçinin 1827-ci ildə İrəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində digər bir Dərbəndin də olması barədə mə'lumat verirlər. Bu Dərbənd "Dərbənd təbii Abaran" kimi yazılmışdır (Yenə orada).

Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində nisbətən bir-birinə yaxın məsafədə yerləşən və boyda adları çəkilən coğrafi obyektlərin - Dərbəndin, Altuntaxtın və Ala dağın mövcudluğu Qazan xanın on min baş qoyununun bu regionda da saxlanıla bilməsi fikri üzərində düşünmək üçün əsas verir... Bu məsələlərin araşdırılması və Muxtar Respublikadakı Dərbəndlərin öyrənilməsi Azərbaycan tarixi üçün, "Kitabi-Dədə Qorqud"un coğrafiyası üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də bu Dərbəndlərin hər üçünün də tarixi, arxeoloji və coğrafi nöqtəyi-nəzərdən araşdırılması, tədqiq edilməsi üçün görkəmli alimlərin iştirakı ilə kompleks elmi ekspedisiyalar təşkil olunmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu məsələlərin tarixi həqiqətə, coğrafi mövqeyə və məkana uy-

ğün həlli tək cə Azərbaycan üçün deyil, bütün türk dünyası üçün çox böyük elmi və tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Bizcə, Dəmirqapı Dərbənd, həmçinin "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən və çəkil-məyən "Qapılı Dərbənd"lərin hamısının adı farsca "qapı" mə'nasını verən "dər" sözün-dən deyil, türk mənşəli "dar" (ensiz) sözündən törəmişdir: darbənd - ensiz bənd, keçil-məsi çətin olan yer. Bu fikri bütün Dərbəndlərin fiziki-coğrafi mövqeləri, relyef forma-ları və orografik şəraitləri də təsdiq edir. Əgər "Dərbənd" sözündəki "dər" fars dilində "qapı" mə'nasında işlədilsə, onda təkrar olaraq "qapılı" sözündən niyə istifadə olunur? Aydın ki, "Qapılı Dərbənd" xalis Azərbaycan - türk sözü olub, "qapısı olan dar bənd", "qapısı dar bənddən ibarət olan yer" mə'nasını verir.

Soltanşah Ataniyazov yazır ki: "Derbend - Qəvers rayonunda (Ənevdə) dağın keçel-qəsi, ağzı. Bəxerdən rayonunda (arçmanda) ağzı bərk dərə... Bu adın mə'nası "yapıq qa-pı", "keçməsi kın ağzıdır" (S.Ataniyazov. Türkmənistanın qeoqrafik atlarının düşündi-rişli sözlüğü. Aşqabad "İlim" 1980. səh. 141)

Səderək rayonunda Dəhnə ilə Vəlidağ arasındakı dar keçidə "Dar" və "Qurd darva-zası" deyilir. Babək rayonunda Çalxanqala kəndindən keçmiş Lizbird kəndinə, oradan da Qaraquc sahəsinə gedən yol "Dar" deyilən gedikdən keçir. Ordubad rayonunda Dər kəndi vardır.

"DƏRƏŞAM SUYINI DƏLÜB KEÇDİLƏR..."

"Kitabi-Dədə Qorqud"un X boyunda rast gəlinən toponimlərdən biri də "Dərə-şam"dır. Bu toponimlər haqqında dastanda yazılır: "Səkrək ata-anasının əlini öpdü, üç gün gecəli-gündüzlü at çapdı. Dərəşam sərhəddindən keçib o, qardaşının tutulduğu qoru-ğa gəldi". ("Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı. 1988. səh.211).

Səkrək qardaşı Əkrəyi azad etdikdən sonra qardaşlar "Dərəşam suyu"nu (Arazı - S.B.) üzüb keçdilər. Gecəni gündüzə qatıb Oğuz yurdunun sərhəddinə yetişdilər". (Yenə orada. səh.213). Burada söhbət "Dərəşam suyu" (Araz) hidronimindən gedir.

Bununla əlaqədar olaraq Ş.Cəmsədov göstərir: "Bizcə, Dərəşam suyu dedikdə Arazın üstündə məşhur Dərəşam bərəsi nəzərdə tutulur. XVII əsr tarixçisi Arakel Təbrizli özü-

nün "Tarix" əsərində Dərəşam keçidini xüsusi qeyd etmişdir". (Göstərilən əsəri. səh.53).

XVII əsrin məşhur səyyahlarından biri olan Jan Şarden Şah Abbasın dəvəti ilə 1673-cü ilin aprel ayında Naxçıvandan keçib İsfahana gedir. O, köhnə Culfa ilə Dərəşam arasından Arazı keçmələrini belə təsvir edir: "Biz çayı həmin vaxtda iyirmi at və otuz adam yerləşə bilən böyük gəmidə keçdik. Mən ancaq öz adamlarımı keçirməyə icazə verdim.

Gəmini dörd nəfər idarə edirdi. Onlar çayın sahili boyu təxminən üç yüz addım qalx-dılar və tədricən axına girərək onu böyük bir təkənla qarşdakı sahilə doğru yönəldilər... Bu işi yerinə yetirmək üçün son dərəcə ciddi cəhd göstərilir." (S.Y.Babayev, "Jan Şar-de-nin Naxçıvana səyahəti"."Azərb.EA xəbərləri". "Yer haqqında elmlər seriyası". 1972. № 3. səh.79). Bizcə, Jan Şardenin göstərdiyi "böyük gəmi" elə Təbrizlinin qeyd etdiyi "Dərəşam bərəsi" ola bilər.

Arazın sol sahilində, Babək rayonu ərazisində Dərəşam dəmiryol stansiyası, Dərə-şam qəsəbəsi, Culfa rayonu ərazisində Dərəşam mineral bulaqları yerləşir. Arazın sağ sahilində (Cənubi Azərbaycanda) onun sağ qolu olan Qoturçayın mənşəbi yaxınlığında Dərəşam yaşayış məntəqəsinin xarabalıqları, ondan bir qədər aşağıda isə Dərəşam qəsə-bəsi yerləşir.

Bizcə, istər Dərəşam dəmiryol stansiyası, Dərəşam qəsəbəsi, Dərəşam mineral suları, istərsə də Araz üstündəki Dərəşam bərəsi törəmə toponimlər olub öz adlarını indiki Də-rəşam dəmiryol stansiyasından şimal-şərqdə yerləşən, xarabalıqları və qəbiristanlığı dövrümüzə qədər qalan Dərəşam yaşayış məskəninin adından götürülmüşdür. Mə'lum-dur ki, dəmiryolu yaxın vaxtlarda çəkilmiş və onun stansiyasına, qəsəbəsinə, həmçinin otuzuncu illərdə tədqiq olunub öyrənilmiş Dərəşam mineral bulaqlarına Dərəşam adı qə-dim yaşayış məskəninin adına müvafiq olaraq verilmişdir.

Dərəşam toponimi iki sözdən - "dərə" və "şam" sözlərindən əmələ gəlmişdir. "Dərə" sözünün mə'nası aydındır, bəs "şam" nə deməkdir? Ə.Fərzəli "Dədə Qorqud yurdu" əsə-rində göstərir: "Əski Oğuz şamda bir çox sirli cəhətlər axtarmış, onu da ulu odun - Gü-nəşin elçisi bilmiş, hətta Günəşin özünü də əbədi yanan göylər şamına bənzətməmişdir, ona həm Günəş, həm də şam demişdir". (səh.83). Beləliklə, "Dərəşam"ı "ışığı dərə" kimi izah etmək mümkündür.

Ə.Fərzəli göstərilən əsərində "Dədə Qorqud xəritəsi"ni (VI-X əsrlər) vermişdir. Bu xəritədə Arazın sağ qolu kimi "Dərəşam suyu" (indiki Qoturçay - S.B.) qeyd edilmişdir. Lakin dastanın mətnindən aydın olur ki, "Dərəşam suyu" dedikdə Araz çayı nəzərdə tu-tulur. Çünki Əlincədən qayıdan qardaşların üzüb keçdiyi "Dərəşam suyu" ancaq Araz ola bilər. Əlincə qalasından qayıdan qardaşlar Arazı keçmədən onun sağ qolu Dərəşam suyu (Qoturçayla) ilə qarşılaşa bilməzdilər.

Arazı keçəndən sonra isə ona bir növ perpendikulyar şəkildə tökülən Qoturçayı keçməyə ehtiyac qalmırdı. Buradan da aydın olur ki, qardaşlar Dərəşam sərhəddinə qərbdən Arazın sol sahili ilə gəlmiş, onun sağ sahili boyunca qərbə doğru getmişlər. Əgər qardaşlar S.Əliyarovun və P.Xəlilovun qeyd etdikləri kimi Əlincədən qayıtdıqdan sonra şərqi doğru gedirdilərsə onda onların “Dərəşam suyu”nu (Arazı) üzüb keçmələrinə ehtiyac qalmazdı. Onlar Arazın sol sahili ilə Kür-Araz qovşağına gedər və “Dərəşam suyu”nu - Arazı iki dəfə o yan-bu yana adlamaq məcburiyyətində qalmadılar. Bundan başqa, əgər onlar şərqi doğru gedirdilərsə nəyə görə Əlincədən cənub-qərbə doğru xeyli yol gedib “Dərəşam suyu”nu keçirdilər? Kitabda göstərilir: “Səkrək qanlı kafirlərin əlindən qardaşını xilas etdi. Ağ saqqallı atasına muştuluqçu göndərdi. “Atam qabağıma gəlsin!” - dedi. Uşun Qocanın qapısına çapar gəldi: “Muştuluq. Gözün aydın. Oğullarının ikisi də birlikdə sağ-salamat gəldilər” - dedi”. (KDQ. 1988.səh.213). Sonra tədqiqatçı nəyə əsaslanaraq göstərir ki, onlar “Dərəşamdan o taya keçib gecələmiş, Daş Oğuzun sərhəddi ilə İç Oğuzla qayıtmışlar”? (səh.175). Deməli, Arazı bir də adlamışlar.

Axı dastanın mətnində aydın göstərilir ki, “... gecəni gündüzə qatıb Oğuz yurdunun sərhəddinə yetişdilər”. (KDQ. 1988. səh.213). Müəllif nəyə əsasən onların Daş Oğuz sərhəddi ilə İç Oğuzla qayıtmalarını iddia edir? Halbuki, qardaşların Araz boyunca hərəkət edib Dərəşamı o taya keçmələri bir daha sübut edir ki, onlar geriye - gəldikləri tərəfə - qərbə doğru, Oğuz elinə, yə”ni Şərurun sərhəddinə qayıdırlar. Orada isə onları ataları Uşun Qoca qarşılayır.

Nəhayət, qardaşlar “Dərəşamdan o taya keçib” gecələməmişlər, əksinə, “gecəni gündüzə qatıb Oğuz yurdunun sərhəddinə” yetişmişlər. Onlar kafirlərin at ilxısını apardıqları halda Dərəşam suyunu keçib düşmənin yaxınlığında gecələməzdilər. Burada “gecəni gündüzə qatmaq” ifadəsi də “gecə-gündüz yol getmək” mə”nasında işlədilir.

Ş.Cəmsidov göstərir ki, dastandakı məşhur qəhrəmanların mərkəziyyətə tabe olan ayrıca hakimiyyət sahələri olmuşdur. O, Aruz Qocanın Daş Oğuzda, Bəkilin şimalda, Qaragünənin qərbdə - dərə ağzında, Dəli Dondarın Dərbənddə, Uşun Qocanın isə Dərəşam səmtində hakim olmalarını deyilənə parlaq sübut kimi göstərir. (Göstərilən əsəri. səh.55).

Deməli, Uşun Qoca Dərəşam səmtində Naxçıvan ölkəsində, o cümlədən Şərurda, Cənubi Azərbaycanın bir hissəsində, Sürməli çökəyində və s. hakimdirsə, aydındır ki, onun oğlanlarının səfərləri də burada və ona qonşu olan ərazilərdə baş vermişdir. Ə.Fərzəlinin xəritəsində Şərur düzü Naxçıvan MR-in Şərqi qurtaracağında, Dərəşam suyu, Əlincə qala, Naxçıvan isə ondan qərb istiqamətində verilmişdir. Ola bilər ki, Ə.Fərzəli də S.Əliyarov, P.Xəlilov və başqaları kimi Uşun Qoca oğlanlarının səfərə şərqi qərdən çıxdıqlarını qəbul etdiyinə görə Şəruru qərbdən şərqi keçirmişdir ki, onlar “Şərurun ucundan” çıxıb

qərbə doğru hərəkət edərkən göstərilən coğrafi obyektlərlə “qarşılaşa” bilsinlər. Çünki həqiqət belədir ki, onlar Naxçıvan diyarının qərb qurtaracağında yerləşən Şərur düzündən şərqi doğru hərəkət etməlidirlər ki, Dərəşamla, Əlincə qala ilə və Göy göllə qarşılaşa bilsinlər. Qardaşların hərəkət istiqaməti dəyişdirildiyi kimi coğrafi obyektlərin məkanı - yerləşmə səmti də dəyişdirilmişdir.

Cənubi Azərbaycan ərazisində Arazın sağ sahilində iki “Dərəşam” toponimi vardır. Bunların biri yaşayış məntəqəsi, digəri isə xarabalıqdan ibarətdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində Səkrəyin marşrutunun istiqamətindən aydın görünür ki, o, Əlincəyə doğru hərəkət edərkən Dərəşamın sərhəddindən keçib Dərəşam suyunu (Arazı - S.B.) adlamadan Əlincəyə gəlmişdir. Deməli, o, Arazın sağ sahili ilə deyil, sol sahili ilə hərəkət etmiş və Naxçıvan ərazisindəki Dərəşamla qarşılaşmışdır. Əgər belə olmasaydı, onda o, Dərəşam suyunu iki dəfə keçməli idi. Yə”ni, əvvəlcə sol sahilədən sağ sahilə, Cənubi Azərbaycandakı Dərəşamın sərhəddinə keçməli, sonra isə Əlincə qalasına getmək üçün yenidən sol sahilə adlamalı idi. Göründüyü kimi bu qətiyyətlə ağılabatan deyildir. Deməli, Səkrək Şərurdan çıxıb Dərəşam suyunun /Arazın/ sol sahili ilə onu keçmədən Əlincəyə doğru hərəkət etmişdir.

NAXÇIVANDA “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” TOPONİMLƏRİ

Apardığımız araşdırmalar, bir sıra tarixi və coğrafi dəlillər sübut edir ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının əsas yaşayış məskənlərindən biri də Naxçıvan diyarı olmuşdur.

“Dədə Qorqud”la əlaqədar olan toponimlər Azərbaycanda, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan diyarında - Qərbi Azərbaycanda və onlarla qonşu olan ərazilərdə - Türkiyənin şimal-şərqində, Gürcüstanın cənub-şərqində və Cənubi Azərbaycanın şimal hissəsində yerləşir və onlarla əlaqədar olan hadisələr, boylar bu ərazilərdə cərəyan edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da adı birbaşa çəkilən toponimlərdən Türkiyə ərazisində Düz-mürd qalası, Trabzon, Mərdin, Ərzurum, Bayazit, Parasarın Bayburd qalası, Əvnik qalası, Qapılı Qara Dərbənd (Dərvənd), Ala dağ, Arqubeli, Ağ Hasar, Sürməli və s; Gürcüstanda Tatyana qalası, Pasinuk, Qara Dərbənd, Başıaçıq, Qara dərə, Tumanın qalası və başqalarını, Qərbi Azərbaycanda Ağlağan dağ, Ağca qala, Altuntaxt, Dərbənd, Aladağ. Cənubi Azərbaycanda Dərəşam, Təbriz, Qaradağ, Qazaka və başqalarını göstərmək olar.

Yuxarıda adı qeyd olunan qədim Oğuz ellərinin mərkəz hissəsində yerləşən Naxçıvan diyarında “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları və onlardakı personajlarla əlaqədar olan 50-dən artıq toponim müəyyənləşdirmişik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar olan coğrafi obyektlər və tarixi-mədəniyyət abidələri Naxçıvanda əsasən üç regionda yerləşir:

1. Arazboyu düzənlik və alçaq dağlıq sahədə - Sədərək, Qaraçoban, Şərur, Böyükdüz düzləri; Sədərək, Əyrək, Qazançılı, Qazançılar, Qaraçuğ, Böyükdüz kəndləri, Dərəşam qədim yaşayış məntəqəsi, Dərəşam suyu, Qaradərə.

2. Orta dağlıq sahədə - Əlincə qalası, Qazançı kəndi, Qazançı qalası, Ağ qaya, Salaxan qayası, Qarauş (Qaraquş) yaylağı, Qaraquc Dərbəndi, Məkkəz Dərbəndi.

3. Yüksək dağlıq sahədə - Qaraquc dağı, Göy göl, Qazan göl, Qazan göl aşırımını, Qa-

zangöl dağı, Qazanköç yaylağı və bunlarla bilavasitə əlaqədar olan Nəbi yurdu və Gəmi qaya.

Əkinçilik, heyvandarlıq, ovçuluq və s. ilə məşğul olan oğuzlar bir növ yarımköçəri həyat sürmüş, heyvan sürülərini yazda dağlara - yaylaqlara qaldırmış, soyuqlar düşəndə arana - qışlaqlara endirmişlər.

Ərazidə aşkar edilən yaşayış yerlərinin, qalaların qalıqları, qəbiristanlıqlar, insanların məskən saldıqları təbii mağaralar, dağların ətəyində qazılmış kahalar sübut edir ki, oğuzların həm dağlıq, həm də düzənlik (aran) sahələrdə daimi yaşayış məskənləri olmuşdur. Əldə edilən faktiki materiallar - coğrafi adların dil mənsubiyyəti, qəbiristanlıqlar, oradakı qəbirlərin istiqaməti, tikililərin meşəlik üslubu, xalq arasında indiyədək yaşayan əfsanələr və s. şəksiz olaraq sübut edir ki, Naxçıvan MR-in ərazisinin ilk sakinləri oğuzlar Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Araşdırmalar, dastandakı coğrafi adların MR-də hal-hazırda mövcud olan toponimlərlə müqayisəli təhlili əsasında Naxçıvanın “Dədə Qorqud”la əlaqədar yer adlarını üç qrupa bölmək mümkündür:

1. Adları birbaşa dastanda göstərilən coğrafi obyektlər.
2. Dastanın qəhrəmanlarının və Oğuz tayfalarının adlarından törəndiyi güman edilən toponimlər.
3. Mikrotoponimlər.

Birinci qrupa daxil olan toponim 16-dır:

Qaraçuğ kəndi, Qaraquc dağı, Dərəşam qədim yaşayış yeri, Dərəşam suyu, Şərur (Şeruk) düzü və şəhəri, Əlincə qalası, Göy göl (Göycə dənizi), Köksü gözəl, Ağ qaya, Salaxan qayası, Altuntaxt, Günorta daşı (Günortac), Qara dərə, Qara dağ, Göycə dağı (Göy dağ) və Dərbənd (Qaraquc, Məkkəz, Sirab və Tivi Dərbəndi). (Mə'lumat əlavə edilir).

Dastanın baş qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan toponimlər çoxluq (20-yə qədər) təşkil edib, Naxçıvan diyarının üç regionunda yerləşir (Kitabda oxuyun: Naxçıvanda Qazan xanla əlaqədar yer adları).

Bəzi toponimlərin coğrafi mövqeyi, onların dastanın ayrı-ayrı boylarındakı hadisələrlə əlaqəli görünməsi belə fikir yürütməyə əsas verir ki, bu coğrafi obyektlər “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının adları ilə adlandırılmışdır. Bizcə, Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan toponimlərin yaxınlığında Qaraquc dağının şərq hissəsində, Altuntaxtın şimalında yerləşən Buğaçəşmə bulağı, Buğaçəşmə dərəsi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un I boyundakı Dirsə xan oğlu Buğac xanın, Sədərək (rayonu, qəsəbəsi, düzü) dastanda Sədərəkdən - “Şerurun ucundan” Əlincə qalasına doğru səfərə çıxan Səkrəkin, Əyrək kəndləri Əkrəkin, Arazboyu düzənliyinin bir hissəsi olan Böyükdüz (düzü, kəndi) əsərin adlı-sanlı qəh-

rəmanlarından Bükdüz Əmənin, Sədərək düzünün qonşuluğunda yerləşən Qaraçoban düzü igid Qaraca çobanın adı ilə əlaqədardır.

Sədərək rayonunda Qərbi Daşburun və Şərqi Daşburun dağları, Şərur rayonunda Aşağı Daşarx və Yuxarı Daşarx, Oğuzdaşı kəndləri, Babək rayonundakı təbii mağara Daşqala, Ordubad rayonunda Daşbaşı toponiminin Daş Oğuz adından törədiyini güman etmək olar.

Bütün bunlara baxmayaraq, Naxçıvan MR-də "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən toponimlərlə və dastanın personajlarının adları ilə əlaqədar olan coğrafi adlardan yalnız Şərur, Dərəşam, Qaraçuğ, Əlincə qalası tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmiş, 50-dən artıq toponim diqqətdən kənar qalmışdır. Adları çəkilən dörd coğrafi obyektəndən də Şərurun Şərur olması, Qaraçuğun da Naxçıvan diyarında yerləşməsi şübhə altına alınmışdır.

Biz belə bir münasibəti hörmətli tədqiqatçılarımızın Naxçıvan diyarının toponomiyası ilə yaxından tanış olmamaları ilə izah edirik. Bu səbəbdəndir ki, dastanın bə'zi boylarında qəhrəmanların səfərlərinin marşrutları, obyektlərin coğrafi mövqeyi, relyef şəraiti və s. bə'zi tədqiqatçılar tərəfindən qeyri-obyektiv şəkildə izah edilir, toponimlərin yeri, səmti, bir-birindən olan məsafəsi qarışıq salınır, nəticədə ciddi anlaşılmaqlar yaranır.

Uşun Qoca oğlanlarının səfər marşrutlarının istiqaməti, Salur Qazanın on min baş qoyununun hansı Dərbənddə saxlanması, Qaraçuğun, Qaraqucun, Altuntaxtın, Salaxana qayasının, Günortacın və s. harada yerləşməsi məsələsi də mübahisəli məsələlərdəndir.

Qədim Oğuz ellərinin toponomiyasının ətraflı və dərinəndən öyrənilməsi türk ellərinin qədim tarixini, tarixi-coğrafiyasını dəqiqləşdirmək üçün dəyərli əsaslar verir. Çünki toponimlər tarixin inkaredilməz, danılması mümkün olmayan şahidlərdir. Bu toponimlərin öyrənilməsi, onların yerləşdiyi mahalın dəqiqləşdirilməsi Naxçıvana və bir sıra türk torpaqlarını özlərinin "qədim torpaqları" hesab edən, özlərinə uydurma, yalançı tarix düzəldən ermənilərə ən kəskin və layiqli cavabdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da adı birbaşa çəkilən Naxçıvan toponimləri

Toponimlər	"Kitabi-Dədə Qorqud"da deyimi:	Yerləşdiyi sahə və əsaslandığı mənbə
1. Ağ qaya	Salur Qazan: "Ağ qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var" KDQ. Bakı. 1988. s. 118.	Babək rayonu, Çalxan dağında, zirvəsi 1758 m. Xəritələrdə. S. Babayev. "Qədim diyarın təbiəti" Bakı. 1970. s. 35.
2. Altuntaxt	"Qazan bəy... geri döndü. Altuntaxtında yenə evini tikdi". KDQ. Bakı. 1978. s. 44	Babək rayonu Qaraquc sahəsində yaylaq və qədim yaşayış yeri
3. Qara dərə	"Qara dərə ağzında qadir verən qara buğa dərisindən beşikinin yanıqı olan... Qazan qartaşı Qaraqinə çapar yetdi..." KDQ. Bakı. 1988. s. 77.	Culfa rayonunda çay. Arazın sol qolu, uzunluğu 40 km, Yayca düzündən axır. Daimi axıma malik deyildir, vaxtaşırı güclü sellər keçir.
4. Qaraçuğ kəndi	"...Qaraçuğun qaplanı... Salur Qazan yerindən turmuşdu". KDQ. Bakı. 1988. s. 42 və 63.	Babək rayonunda kənd. Azərb. SSR İnzibati ərazi bölgüsü. 1964. s. 137.
5. Qaraquc (Qaraquş)	"Beyrak... aydır: "Qaraqucda Qazlıq atuma binərdim." KDQ. Bakı. 1988. s. 124 və 125	Babək və Şərur rayonları sərhəddində dağ. 2600 m və region. Xəritələrdə. S. Babayev. Göstərilən əsəri. s. 24 və 32.
6. Qara dağ	"Bir yigidin Qaradağ yumrusunca malı olsa yığar durur." KQD. Bakı. 1978. səh. 14.	Şahbuz rayonunda 1758 m yüksəkliyində dağ. Külis kəndindən 1 km cənubda yüksəlidir. Xüsusi xəritələrdə.
7. Dərbənd	Kafir: "Qazanın Qapılı Dərbənddə on min qoyunu vardır." KDQ. Bakı. 1988. səh. 141.	Naxçıvan MR-də üç Dərbənd vardır: 1. Şərur rayonu Tənənəm kəndinin şimal şərqində, Qaraqucun qərbində yüksək qayalarla əhatə olunmuş yaylaq sahəsi. 2. Babək rayonundakı Çalxanqala ilə Şahbuz rayonunun Tirkeş kəndi arasında Məkkəz dağında yerləşən Dərbənd. Burada qədim İşıqlar kəndi, "Qala yeri" deyilən sahə vardır. 3. Babək rayonunda Sirab mineral sularının "Kalba ayağı" qrupunun 1-2 km-də

8. Dərəşam	“Dərəşam ucundan keçdi, o qardaşı tutulan qoruya gəldi”. KDQ. Bakı. 1988. səh. 113.	yerləşən Qapılı Dərbənd. Qədim yaşayış yerinin nişanələri, bürclər qalmaqdadır. Babək rayonunda dəmiryol stansiyası, qəsəbə və qədim kəndin xarabalığı. Xəritələrdə. Azərb.SSR İnzibati ərazi bölgüsü. 1964. səh. 138.
9. Dərəşam suyu	“Dərəşam suyunu üzüb keçdilər” KDQ. Bakı. 1988. səh.213.	Dastanda “Dərəşam suyu” dedikdə Araz çayı nəzərdə tutulur.
10. Əlincə qalası	“Əkrəyin yolu Əlincə qalasına düşdü”. KDQ. Bakı. 1988. səh.208.	Culfa rayonunda Əlincə çayın sağ sahilində Əlincə dağı (1821 m) üzərində qala.
11. Köksü gözəl	“Köksü gözəl böyük dağa ova çıxdı”. KDQ. Bakı. 1988. səh. 136 və 169.	Şahbuz rayonunda Salvartı dağında sahə və göl (“Göy su gözəl kimi də işlədilir.”)
12. Günortac	“Basat Təpəgözə söyləmiş: “Olduğum yer, yurdum mənim Günortacdır”. KDQ. Bakı.1988. səh.200	Babək rayonu Çalxan dağın qərb hissəsində qaya. Ona “Günorta daşı” deyirlər. Günorta olarkən onun kölgəsi tamam yox olur.
13. Salaxan qayası	“Basat... Təpəgözün olduğu Salaxana qayasına gəldi.” KDQ. Bakı. 1988. səh. 199 və 201.	Babək rayonunda Qazan yaylağının qərbində Salaxan dərəsinin sol sahilində uzun, yüksək, keçilməz qayalıq (Salaxan dərəsi, Salaxan bulaq, Salaxan yurdu, Salaxan mağaraları da vardır). Xüsusi xəritələrdə S.Babayev. Göstərilən əsəri. səh. 35, 156.
14. Şərr (Şəruk)	“Ondan Şərukun ucundan Göycə dənizə təkin el çarpdı.” KDQ. Bakı. 1978. səh. 134.	Şərr düzü, Şərr şəhəri. Xüsusi xəritələr. S.Babayev. Göstərilən əsəri. səh. 120.
15. Göycə dənizi (Göygöl)	“Ondan Şərukun ucundan Göycə dənizə təkin el sarpdı.”	Ordubad rayonunda 3065 m yüksəklikdə göl. ASE. cild VI. səh.108.
16. Göycə dağı	“Qazan bəy deyir: “Mən bu oğlanı götürüb ova gedim... Kafir sərhəddində cızıqlara, Ağlağana, Göycə dağa götürüb aparım.” KDQ. Bakı. 1988. səh. 167.	Göy dağ (2720 m) Culfa rayonunda Bəyəhməd kəndinin cənubunda Gilan çayın yuxarı axınının qərbində yerləşir. Ordubad rayonunda Göycələr sıra dağları, Culfa rayonunda Göynük kəndi vardır. Azərb.SSR İnzibati ərazi bölgüsü. 1964. səh.143.

“AĞ QAYA”

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da dustaq edilmiş Qazan xan kafirlərə deyir: “Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var. Ortac qırda sizin keyik sürünüzü rahat qoymaz” (KDQ. Bakı. 1988. səh.216). Babək rayonunun Çalxan dağında “Ağ qaya” adlanan ağ mərmərdən yonulmuş əzəmətli heykələ bənzəyən, yüksəkliyi 1758 metrə çatan möhtəşəm bir qaya ucalır.

Çalxanqala Naxçıvan şəhərindən 20-22 km şimal-qərbdə, Babək rayonunun Payız və Çalxanqala kəndləri arasında yüksəkliyi 1600-1700 metrə çatan Çalxandağın üzərində yerləşir. Dağın üzəri geniş düzənlik olub hər tərəfdən yüksək sıldırım qayalarla əhatə edilmişdir. Eramızdan əvvəl II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində müdafiə məqsədilə burada qala tikilmişdir.

Qalanın divarları 1,5-3 metr uzunluğa, 0,5-1 metr en və hündürlüyə malik olan qaya parçaları ilə inşa edilmişdir. Bərkidici materiallar işlədilmədən daşlar bir-birini “bağlamış”, eni 2,5-3 metr olan divarın arası xırdalı-böyükü daşlarla doldurulmuşdur. Dövrümüzə qədər gəlib çatan divar qalıqlarının hündürlüyü bəzi yerlərdə 2,5 metrdən artıqdır. Qalanın içərisində yaşayış binalarının qalıqları saxlanmaqdadır. Əhali suya olan ehtiyacını qayalar üzərindəki iri çalalara toplanan yağış suyu ilə ödəyirmiş. Xalq arasında belə bir rəvayət də vardır ki, qalanın sakinləri özlərini su ilə təmin etmək üçün burada olan mağaradan Cəhriçaya açıdıqları gizli yoldan istifadə edirmişlər. (Şəkil 5).

Çalxanqala da Əlincə qala kimi möhtəşəm və əlçatmaz mövqedədir. Oraya ancaq Cəhriçayın sağ sahilindəki qayalıqlar arasından keçən dar dərədən və dağın şimal-qərb hissəsindən çıxmaq mümkündür. Öz tikinti texnikası və üslubuna görə Çalxanqala Zaqafqazıyanın ən qədim qalalarından hesab edilir. Həm də bu qala urartulardan çox-çox qabaq, daha ciddi bir təhlükəyə qarşı tikilmişdir. Bu dövrdə qədim türk tayfaları vahid mərkəz ətrafında toplaşaraq düşmən yürüşlərindən qorunmaq üçün möhtəşəm qalalar tikmişlər.

Cəhriçayın (qədim türk dilində “Cağrı” - şahin, qızılquş mənasında işlənmişdir)

(Qədim türk lüğəti. Moskva. 1969. səh.136) sağ sahilində Çalxandağ üzərində yerləşən Çalxanqala da belə qalalardan biridir. “Çalxan” və ya “Çalkan” etnonim olub qədim türk tayfalarının birinin adıdır. Tayfaların bir qismi tayfa başçılarının adı ilə adlandırıldığına görə belə fikir yürütməyə əsas vardır ki, bu dağ və qala tayfa başçısı Çal xanın (bəlkə də Sal xanın) adından törəmişdir. Bu qala hakim və əlçatmaz mövqedə yerləşib çox böyük müdafiə əhəmiyyətinə malik olmuşdur.

Xalq arasında Çalxan dağ və onun ətrafında yerləşən bir çox coğrafi obyektlərlə əlaqədar “Ağ qaya” əfsanəsi mövcuddur. Naxçıvanın bu hissəsində “Bəzəkli”, “Qırmızı daş”, “Dar”, “Günorta daşı”, “Əjdaha yolu”, “Ağ qaya”, “Əjdaha cəmdəyi” və s. kimi bir-biri ilə əlaqələndirilən, həmçinin təbii şəraitə uyğun gələn toponimlər vardır.

“Bəzəkli” Çalxanqala kəndi ilə Qarabağlar kəndi arasında 2000 metrə yaxın yüksəkliyi olan dağdır. Bu ad ona süxurlarının rəngbərəng olmasına, gözəlliyinə görə verilib. Ondən aşağıda “Qırmızı daş” massivi yerləşir. Vulkanik süxurlardan ibarət olan bu sahə başdan-baş qırmızı rəngdədir. Çalxandağın qərb kənarında çat nəticəsində kanyonvari dərə əmələ gəlmişdir ki, Çalxanqala tərəfindən keçmiş Lizbird kəndinə gediş-gəliş də ancaq buradan mümkündür. Buraya xalq arasında “Dar” - yə”ni dar keçid, bu tektonik çatın şərqi hissəsində uçqun nəticəsində əmələ gəlmiş dik kəsiyə - qayaya isə “Günorta daşı” deyilir.

Çalxandağın cənub yamacı şiddətli aşınma nəticəsində hamarlanmış, yalnız dağın zirvə hissəsində monoklinal şəkildə nəhəng qala divarlarını xatırladan qranit kəmərlər qalmışdır. Dağın yuxarı hissəsində onun hamar yamacı boyu qərbdən şərqə uzanan və çox aydın nəzərə çarpan qırmızı zolaq - “yol” vardır ki, ona xalq arasında “Əjdaha yolu” deyilir və buna aid maraqlı bir əfsanə də yaranmışdır.

Dağın şimal-şərq hissəsində yerləşən Ağ qaya (1759 metr) onun ən yüksək hissəsi olub, süxurlarının bəyaz rəngilə qalan sahələrdən seçilir. Ağ qayanın şimal hissəsində silsilə şəkildə qərbdən şərqə doğru uzanan qayalar nəhəng ilan-əjdaha cəsədini xatırladır. Baş Ağ qayaya doğru uzanmış, orta hissəsi şişkin, quyruq hissəsi Cəhriçay sahilinə doğru sallanmış bu qaya tirəsi xalq arasında “Əjdaha cəmdəyi” adlanır. Bütün bu təbiət abidələri haqqında belə bir rəvayət yaranmış və bizim dövrümüzdə gəlib çatmışdır. (S.Babayev “Ağ qaya əfsanəsi”, Elm və həyat 11, 1984).

Bizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən “Ağ qaya” Çalxandağ üzərində yerləşən eyni adlı qayadır. Əvvəla, bu Ağ qaya hələ eramızdan əvvəl II-I minilliklərdə məşhur olan, yəqin ki, Dədə Qorqud dövründə öz möhtəşəmliyini və məşhurluğunu itirməyən Çalxanqalada - Çalxandağın üzərində yerləşir. İkincisi, bu Ağ qaya “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə əlaqədar olan bir çox coğrafi obyektin qonşuluğunda, bir növ onların əhatəsində yerləşir. Ağ qayanın şərqində Cəhriçayın sol sahilində onun lap yaxınlığındakı Məkkəz dağında Qapılı Dərbənd, şimalında Salaxan qaya, Çalxandağın qərb qurta-

racığında Günorta daşı (Günortac), qayanın şimal-qərbində Altuntaxt, Buğa çeşmə, Xan yurdu, məşhur Qaraquc dağı, Qaraquc Dərbəndi və s. kimi Dədə Qorqudla əlaqədar toponimlər yerləşir. İnanmaq olar ki, Qazan xanın ancaq bu “Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir kökü” ola bilərdi...

Ağ qaya toponimi Qərbi Azərbaycanda, Kəlbəcər rayonunda da vardır. “Ağ qaya - Ermənistanın İcevan rayonunda, İcevan şəhərindən qərbdə dağın adı. XX əsrin 30-cu illərində ermənicə Akker adlandırılmışdır.” (B.Budaqov, Q.Qeybullayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998. səh.105).

ALTUNTAXT

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı nəşrlərində, həmçinin bu barədəki tədqiqat əsərlərində Altuntaxt haqqındakı fikirlər müxtəlifdir. Belə ki, dastanın 1978-ci il nəşrində qeyd olunur: “Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altuntaxtında yenə evini tikdi”. (səh.44). Kitabın yeni 1988-ci il nəşrində isə göstərilir: “Qazan bəg ... geri döndü, altun taxtında. Yenə evini tikdi.” (səh.50). Göründüyü kimi, burada tamamilə ayrı-ayrı fikirlər yürüdülmür. Yuxarıda göstərilən birinci halda Altuntaxt toponimdirsə, ikinci halda isə belə çıxır ki, Qazan bəy altun (qızıl) taxtında əyləşib geri qayıdır və dağılmış evini yenidən tikir.

Altuntaxt toponim kimi deyil, “altun (qızıl) taxt” kimi qəbul edilsə, onda belə çıxır ki, Qazan xan vuruşmaya padşahlara, xanlara məxsus altun (qızıl) taxtında getmiş və onun üzərində də geri qayıtmışdır. Bu isə nə dərəcədə ağılasığandır? Dastanın mətnindən də aydın olur ki, Qazan bəylərlə birlikdə ova, yeyib-içməyə, kef çəkməyə altun taxtında deyil, Qonur atında gedir. “Qonur atını çəkirdi mindi” (KDQ. 1988. səh.140).

Yaxud, bəlkə də onun evi yağmalanarkən qızıl taxtı da kafirlər tərəfindən aparılmış qələbədən sonra xəzinəsini, o cümlədən də qızıl taxtını alan Qazan xan onun üzərində geri qayıtmışdır?..

H.Araslı “Kitabi-Dədə Qorqud”un həm 1939-cu il, həm də 1962-ci il nəşrlərində cümləni “Altun taxtında yenə evini tikdi” (KDQ. 1939, səh.43, 1962, səh.4) kimi işlətməmişdir. Deməli o, Altuntaxtı toponim-oykonim kimi qəbul etmişdir. Dədə Qorqudun təd-

qıqatçılardan M.Erkin, Ş.Cəmsidov, M.Cahangirov, P.Xəlilov da bu fikirdədirlər. Biz də onların fikri ilə şərikik.

- Bəs, Qazan xanın əsas yaşayış mərkəzi hesab edilən Altuntaxt harada yerləşir?

Babək rayonunun Çalxanqala kəndini, Qırcan yoxuşunu, Qız-gəlin qayasını, Anabad gədiyini, Bağırsağ dərəsini keçdikdən sonra Buğaçəşməyə çatmamış "Altuntaxt" adlanan qədim yaşayış yeri, sonradan yurd yeri kimi istifadə edilən yaylaq yerləşir. Altuntaxt Qaraqucun şərq yamacında uzunluğu təxminən 500-600 metr, eni 150-200 metr olan düzən bir sahədir - yastandır. Cənubdan Anabad gədikdən enən Bağırsağ dərə, şimal hissədən Buğa çəşmə dərəsi, şərqdən isə Lizbird dərəsi Altuntaxtı əhatə edir. Bu dərələrə enən dik yamaclar e"tibarlı, keçilməz təbii müdafiə səddi yaradır.

Altuntaxt Qaraquc sahəsində elə bir mövqedə yerləşmişdir ki, buradan baxdıqda cənubda Çalxanqala, Əlincəqala, şərqdə Salaxan qaya, Qazan yaylağı, şimalda Yeddi bulaq, Halla-Halla, Xan yurdu və s. sahələr "əl içi" kimi görünür. Arxa tərəfdən yüksək Qaraquc (Qaraquş) (2600 m) dağı ilə, üç tərəfdən dik yamaclarla əhatə olunan bu yer sanki "komandan məntəqəsi" mövqeyində olub bütün ətrafa göz işlədikcə nəzarət etmək imkanına malikdir. (Şəkil 6)

Altuntaxtın ətrafında ona yaxın məsafədə üç Dərbənd yerləşir. Bu Dərbəndlərin biri Altuntaxtdan şimal-qərbdə Şərur rayonu ərazisində Tənənəm kəndi, Xan bulağı, Dana qalası yaxınlığında yerləşən Qaraquc Qapılı Dərbəndidir. Onunla Altuntaxtın arasındakı məsafə 10-15 km-dən artıq deyildir. Fikrimizcə, Qazan xanın 10 min qoyunu bu Dərbənddə saxlanıla bilərdi. Bu Dərbənd Qazan xanın ova çıxdığı Türkiyə ərazisindəki Ala dağa da yaxındır. Belə ki, ovda olarkən qarmaqarışlıq yuxu gören Qazan xan deyir:

"Mən bu gün Qonur atı çapıb üç günlük yolu bir gündə gedərəm, evə (Altuntaxta - S.B.) dəymədən yurduma (Dərbəndə - S.B) baş çəkərəm. Əgər salamatlıqdırsa, axşam olmadan yenə sənənin yanına gələrəm" (KDQ. 1988. səh.142).

Buradan aydın olur ki, Qazanın ova çıxdığı Aladağla Altuntaxtın arası 3 günlük yoldur. O isə bu yolu bir günə gedə bilər və bir-birinin lap yaxınlığında olan evinə və yurduna baş çəkə bilər. Bunu da istisna etmək olmaz ki, Qazan xanın 10 min baş qoyununun saxlandığı yer Əlincə qalasının qonşuluğunda yerləşən Məkkəz və ya Sirab qapılı Dərbəndlərdən biri də ola bilərdi.

Bu Dərbəndlər Altuntaxtla Əlincə qalası arasında, Altuntaxtdan 20-25 km-lik məsafədədir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un ardıcıl tədqiqatçılarından olan Ş.Cəmsidovun fikrincə, "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarının iki əsas yaşayış mərkəzlərindən biri olan Altuntaxt "Göycə gölünün şimal tərəfində yerləşir". Onun fikrincə "... Salur Qazanın və Oğuz qəhrəmanlarının bu yaylaqlarda (müəllif "Aladağ sahəsi"ni də əlavə edir) yaşaması tarixi bir

həqiqətdir". (Azərbaycan SSR EA xəbərləri Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, 3, səh.29-30. M.Cahangirov "KDQ" boylarındakı cəmiyyətin zamanı və məkanı haqqında. səh.73).

Doğrudan da "Altuntaxt Ordubad rayonundakı Göy gölün şimal-qərb istiqamətində yerləşir. "Aladağ sahəsi" (3519 m) isə Naxçıvan MR-ə yaxın məsafədə Türkiyə ərazisindədir. Bu da bir həqiqətdir ki, Qərbi Azərbaycanda, Göyçə-gölünün Qərb hissəsindəki Göyəm dağlıq sahəsində Yeni Bəyazid rayonu (1959-cu ildən sonra Kamo rayonu) ərazisində də iki qədim Altuntaxt kəndi olmuşdur. Burada Altuntaxt adlı dağın da olduğu mə'lumdur. Bu kəndlərin Qərb istiqamətində çox da uzaq olmayan məsafədə ermənilərin indi "Arakats" adlandırdığı əzəmətli Ala göz (Ala dağ) yerləşir. Altuntaxt kəndlərinin şimal-qərb istiqamətində Türkiyə sərhəddi yaxınlığında Dərbənd kəndinin olduğu da mə'lumdur. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ikinci boyunda cərəyan edən hadisələrin bu regionda baş verməsini də güman etmək olar.

Mə'lum olduğu kimi, Ordubad rayonunda, Zəngəzur dağlarının qərb yamacında 3065 metr yüksəklikdə Göy göl (Şərq yamacda Qazan göl) və ona qonşu ərazilər - Qazangöl dağ, Gəmi qaya, Nəbi yurdu, Qazanköç və s. oğuzların qədim yaşayış məskənləri olmuşdur.

M.Cahangirovu maraqlandıran əsas məsələ "Altuntaxt" sözünün toponim olub-olmaması, toponimdirsə onun harada yerləşməsi, "konkret yeri" məsələsidir.

O göstərir ki, "Əgər həmin mülahizə əlahiddə tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilərsə və bu istiqamətdə tədqiqat genişləndirilərkə məqsədəuyğun nəticələr çıxarılsa, biz "İç Oğuz"un coğrafi mühiti haqqında da lazımi mə'lumat əldə edə bilərik" (M.Cahangirov, göstərilən məqaləsi, səh.73).

Hörmətli M.Cahangirov olduqca maraqlı və vacib bir məsələyə toxunur. Bu barədə əlimizdə olan obyektiv və konkret dəlillərə, təbiətin zamanəmizədək qoruyub saxladığı tarixi "şahidlərə" əsaslanaraq deyə bilərik ki, Altuntaxt toponimdir və bu toponimlər Böyük Azərbaycanın bölgələri olan Naxçıvanda və Qərbi Azərbaycanda (indiki "Ermənistan"da) mövcuddurlar.

BAYAT ƏŞİRƏTİNİN KƏNDLƏRİ

1728-ci ildə tərtib olunmuş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndən mə'lum olur ki, həmin dövrdə Sədərək və Şərur nahiyələrində Bayat nəslindən (əşirətindən) yaşayanlar olmuşdur. Belə ki, Sədərək nahiyəsində "Bayat camaatının Ağgül kəndi"nin olduğu, burada 9 ailə yaşadığı və ildə 3300 ağca vergi toplandığı göstərilir (səh. 342).

Şərur nahiyəsində Bayat əşirətinin Nəcəf qışlağında 15 ailə (səh. 424-425), yəni də Bayat əşirətinin Zülfüqar qışlağında isə 7 ailə yaşayırmış (səh. 439). Bu qışlaqlar müvafiq olaraq 5.700 və 2880 ağca vergi verirmişlər.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsi belə başlayır: "Rəsul Əleyhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyunda Qorqud ata derlər bir ər qondu" (KDQ. 1962. səh. 5). Buradan aydın olur ki, bütün oğuzların kamil bilicisi Qorqud ata 24 Oğuz tayfasından biri olan Bayat boyundan - tayfasındandır.

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin də tədqiqatçıların fikrincə ailəsi feodal çəkişmələri nəticəsində bir hissəsi Azərbaycandan İraqa köçən Bayat tayfasına mənsub olmuşdur (ASE. X-cild, səh. 14).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Sədərək və Şərur nahiyələrində Bayat əşirətindən olanlar Qorqud atanın boyundan-nəslindən olanlardır.

Bayat tayfasının adından türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, Türkiyədə, Türkmənistanda bir çox etnotoponimlər yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasının Ağdam, Salyan, Ucar və Şamaxı rayonlarında Bayat kəndləri vardır. (Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı 1964. səh. 185). Qərbi Azərbaycanda Bayatla əlaqədar olaraq kənd, qışlaq, dağ, mineral bulaq adlarına da rast gəlinir.

BÖYÜK DÜZ

"Kitabi-Dədə Qorqud" da bir neçə yerdə dastanın əsas qəhrəmanlarından biri olan Bükdüz Əmənin adı çəkilir. "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyı bəyan edər" boyunda göstərilir: "Gedib peyğəmbərin üzünü gören, gələrək oğuzlar içində ona tərəfdar

çıxan, acığı tutanda bığlarından qan çıxan, bığı qanlı Bükdüz Əmən çaparaq yetişdi". (KDQ.1988. səh.148). Yaxud, "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da oxuyuruq: "Onun ardınca minbaşı Bükdüz Əmən yetdi."(Yenə orada. səh. 175).

Bizə belə gəlir ki, Naxçıvan MR-nın Arazboyu düzənlik sahəsinin bir hissəsi olan Böyük düz və bu düzün adından törəyən Böyükdüz kəndinin adı "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı adlı-sanlı sərkərdələrdən biri olan Bükdüz Əmənin adı ilə bağlıdır. Bu mülahizəni irəli sürərkən birinci onu əsas götürmək olar ki, vaxtı ilə qüdrətli Bükdüz adlı türk tayfası olmuşdur. Bu da mə'lumdur ki, qədimdə tayfaların əksəriyyəti həmin tayfa və qəbilə başçısının adı ilə adlanırdı.

İkinci, Böyük düz Arazboyu düzənlikdə heç də ən böyük düz deyildir. Belə ki, Sədərək, Şərur və Naxçıvan düzləri sahə e'tibarı ilə Böyük düzdən genişdir. Deməli, bu ad ona "ən böyük düz" olduğuna görə verilməmişdir.

Mə'lum olduğu kimi, toponimikada belə bir qanunauyğunluq mövcuddur ki, bə'zi toponimlərə qonşuluqdakı toponimlərin həcmi, sahəsi, böyük-küçük olması, səmti (aşağı, yuxarı, orta, aralıq və s.) müqayisə edilərək müvafiq adlar verilir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi Böyük düzün qonşuluğunda olan düzlər ondan böyük olduğu halda, o, "küçük düz" deyil, "böyük düz" adlandırılmışdır. Deməli, bu toponimin kökü "Böyükdüz" deyil, "Dədə Qorqud" qəhrəmanı Bükdüz Əmənin şərəfinə verilmiş "Bükdüz" olmuşdur. Bu toponim zaman keçdikcə transformasiyaya uğrayıb, xalq dilinə uyğunlaşdırılıb "Böyükdüz" şəklini almışdır. Beləliklə, "Bükdüz" "Böyükdüz"ə çevrilmişdir. (Şəkil 7)

F.Rəşidəddin Oğuz boylarının səcərəsində Oğuzların Üçoxlara və Bozoxlara ayrıldığı göstərir. Öz növbəsində Üçoxlar Dəniz xan, Dağ xan və Göy xan oğullarına, Bozoxlar isə Ulduz xan, Ay xan və Gün xan oğullarına ayrılır. Dəniz xan oğulları isə İqdir, Bükdüz, Yiva və Kınık boylarına bölünür. ("Bayburt"un sesi". 21 Subat. 1997. sayı: 11. s.79).

Deməli, Bükdüz Üçoxların Dəniz xan oğulları boyuna daxil olub başqalarına nisbətən həlim, mülayim xasiyyətli, iltifatlı mə'nasını verir. (F.Rəşidəddin. "Oğuznamə". 1987. səh.67).

"Böyükdüz Naxçıvan MR ərazisində olan geniş düzənlik sahələrindən biridir. Şimaldan cənuba doğru 19-20 km-ə qədər uzanan bu düzün orta enliyi 10 km-ə çatır. Düzənlik Yuxarı Dördüncü dövrün allüvial-prolüvial çöküntülərindən təşkil olunmuşdur.

Böyükdüz zəif parçalanmışdır. Torpaq örtüyü boz-ibtidai və boz torpaqlardan ibarətdir. Bitki örtüyündə şoran bitkiləri, öldürkən, dəvətikanı, yovşan və bir sıra efemer bitkilər üstünlük təşkil edir. Qıç otlağı kimi bitki tərkibinə görə yoxsuldur. Yarım səhra landşaftına malik olan Böyükdüzün şoranlı, gilli sahələrində talalar şəklində səhra bitkiləri yayılmışdır. (S.Babayev. "Qədim diyarın təbiəti". Bakı. 1970. səh. 123).

QAZANÇI

Maraqlıdır ki, Böyükdüzün şərq hissəsində Osman düzü yüksəkliyi vardır. Dastanın əvvəlində yazılır: “Qorqud ata dedi: Axırda xanlıq geriye - Qayıya dönər, heç kim əllərindən almaz... Qorqud atanın dediyi Osman nəslidir. (Qiyamət günü qanunca, necə var, elə də ömür sürüb gedəcək.)” (Kdq. 1988. səh. 129). Kim bilir, bəlkə də Osman toponimi ilə “Osman nəslı” arasında sirlı, namə’lum bir əlaqə mövcuddur?

Beləliklə də Babək rayonunun eyni adlı düzündə yerləşən, Araz dərəyaçasının tikilməsilə əlaqədar əvvəlki yerindən düzün orta hissəsinə köçürülmüş Böyük düz oykonimin də “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından olan Bükdüz Əmənin adından törədiyi güman edilir.

BUĞAÇEŞMƏ

Babək rayonu ilə Şərur rayonu sərhəddində yerləşən əzəmətli Qaraquş (Qaraquc) dağının (2600 m) şərq yamacında, Altuntaxtın şimal hissəsində bulaqdır. Buğaçeşmə bulağı və Almalı bulaq Lizbirdçayın sağ qollarından olan Buğaçeşmə adlı qolun başlanğıcını təşkil edir. Onun axdığı dərə dərin, sıldırımli sahillərə malik olub, demək olar ki, Altuntaxtı şimal hissədən qala divarları kimi müdafiə edir. Bu dərənin aşağı axınında, Lizbirdçaya qovuşduğu yerdə qədim yaşayış məskəni - “Köhnə kənd” (“Kənd yeri”) yerləşir. Buğaçeşmə dərəsinin sonunda, onun sağ sahilində dəyirman daşının müşahidə edilməsi onu göstərir ki, vaxtı ilə burada yüksək debitli bulaqlar olmuş və su dəyirmanından istifadə edilmişdir.

Müasir təbii şəraiti nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qazan xanın mərkəzi məskənlərindən biri olan Altuntaxtın su təchizatında onun yaxınlığında yerləşən Buğaçeşmə və Almalı bulaq mühüm rol oynamışdır. Son illərə qədər bu yurdlara obalar düşər və ətrafdakı geniş otlaqlardan istifadə edilirdi.

Bizcə, Dədə Qorqudla əlaqədar bir neçə toponim, o cümlədən Qaraquş dağının, Altuntaxt, Xan yurdu, Salaxan, Xan bulağı, Qaraquş (Tənənəm) Dərbəndinin qonşuluğunda yerləşməsi Buğaçeşmə toponiminin “Kitabi-Dədə Qorqud”un boyundakı Dirsə xan oğlu Buğac xanın adından törəndiyi fikrini irəli sürməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikası Culfa rayonunda (Naxçıvan MR) kənd. Qazançı sovetliyinin mərkəzi. Rayon mərkəzindən və Culfa dəmiryol stansiyasından 38 km şimalda, Əlin-cə çayının (Arazın qolu) sağ sahilində, Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamacındadır. Əhalisi taxılçılıq, üzümçülük, tütünçülük və heyvandarlıqla məşğuldur... (ASE, II cild, səh.560). (şəkil 8)

Bizcə bir oykonim kimi bu kəndin adı “Kitabi-Dədə Qorqud”un görkəmli qəhrəmanı Salur Qazanla əlaqədardır. Bu qəhrəmanların adlarından əmələ gəlmiş toponimlərin bir qismi sonradan tayfa adlarını ifadə edir. Azərbaycanın qədim türkdilli Qul, Qazan, Kuyyar, Çapar, Eskil və s. tayfalarının adı ilə bağlı çoxlu qollar - Qazançı, Xubyarlı, Çaxırlı, Əzgilli və s. toponimlər meydana gəlmişdir.

Q.Qeybullayevin fikrincə Culfa rayonundakı bu kəndin - Qazançının və XVIII yüzilliyədək Naxçıvanda mövcud olan Qullar kəndinin adı da bu tayfaların adı ilə əlaqədardır.

QAZAN YAYLAĞI

Dərələyəz silsiləsinin suayrıcında təxminən 2600 metr yüksəklikdə dağıüstü düzənliyi əhatə edir. Onu şərqdən Qərbi Azərbaycana aid olan dağ yamaqları, qərbdən isə Salaxan dərəsinə enən dik sıldırımli yamaqlar əhatə edir.

Qazan yaylağın mərkəzi hissəsində, Keçəl təpə ilə dövlət sərhədi arasında qədim yaşayış məskəninin qalıqları durur. Yaylaq ətraflardan kolluqlarla, Salaxan dərəsinə doğru ağac və müxtəlif bitkilərlə əhatə olunmuşdur. Yastanın özü subalp çəmənliyi zonasında yerləşib, yüksək keyfiyyətli yay otaqları hesab edilir.

Qazan yaylağın əlverişli hidrogeoloji şəraiti burada çoxlu gur bulaqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Odur ki, yaylaqdan cənuba doğru Lizbird çayının sol qolu, şimali qərbə doğru isə şərq Arpaçayın qolu Qabaqlı çay öz başlanğıcını götürür. (şəkil 9)

Qazan yaylaqda bir neçə yurd yeri, o cümlədən “Çuxur yurd”, “Buzqov yurdu”, “Qazan yurdu” və s. vardır. Qonşu Almalı kəndinin erməniləri uzun illər bu yaylağa yiyələnməyə çalışsalar da, buna nail ola bilməmişlər.

Bu yaylağın adının və bir çox mikrotoponimlərin “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanını adlı-sanlı Qazan xanın adı ilə əlaqədar olduğu güman edilir. Yaylağın qərbində Qaraquş dağının şərq ətəyində Xan yurdu yerləşir ki, bunun adının da Qazan xanla əlaqəsi olduğu mülahizə edilir.

QAZAN GÖL

Qazan xanın adı ilə əlaqəli olan adların bir qrupu Ordubad rayonunun şimal-şərq hissəsində - Zəngəzur silsiləsinin qərb yamacında yerləşir (Qazangöl dağ, Qazan köç, Qazan yurdu və s.). Bu coğrafi obyektlərin yaxınlığında, yüksək dağlıq hissədə Gəmi qaya, Nəbi yurdu Nuh peyğəmbərlə əlaqələndirilir) və s. kimi qədim insan məskənlərinin qalıqları mövcuddur.

Zəngəzur silsiləsi suayrıcının şərqində təxminən 3060-3070 metr yüksəklikdə 1,5 hektar sahəyə malik olan, şirin sulu buzlaq gölü Qazan göl 1920-ci ildə Sovet imperiyası tərəfindən Ermənistan Respublikası yaratmaq xatirinə Azərbaycandan alınmış Zəngəzur əyalətində yerləşir.

Suayrıcın qərbində yerləşən Göy göllə onun şərqindəki Qazan göl arasından Qazan göl aşırımını keçir. Bir-birinə bənzəyən, demək olar ki, eyni mənşəli (buzlaq), eyni təbiətli, eyni böyüklükdə və yüksəklikdə olan bu göllər xalq arasında “bir-birindən ayrı düşmüş əkiz bacı” adlandırılır.

QAZANGÖL DAĞI

Naxçıvan MR Ordubad rayonu ərazisində, Zəngəzur silsiləsinin qərb yamacında 3829 metr yüksəkliyində dağ. Öz yüksəkliyi və əzəməti ilə ətraf sahələrdən seçilir. Ordubad rayonunun yüksək dağlıq sahəsində Qazan xanın adı ilə əlaqədar hesab etdiyimiz coğrafi obyektlərdən biridir (kitabda oxu: Naxçıvanda Qazan xanla əlaqədar yer adları).

QAZANGÖL AŞIRIMI

Zəngəzur silsiləsində 3112 metr yüksəklikdə, Ordubad rayonu ərazisindəki Göy göllə Zəngəzur əyaləti ərazisindəki suayrıcın şərqində yerləşən Qazangöl arasından keçən aşırım. Onu cənubdan və şimaldan əhatə edən dağların yüksəkliyi 3500 metrə çatır.

Qazangöl aşırımını Zəngəzur silsiləsinin hər iki yamacında yerləşən qədim Azərbaycan torpaqlarının əlaqə saxlanması, silsilənin aşır keçilməsi üçün əsas yollardan birini təşkil edirdi.

Bu aşırım ilin noyabr ayından aprel ayınadək bağlı olur. Onun hər iki yamacında quzey sahələrdə avqust ayında da qar talalarına rast gəlmək mümkündür. Ondan cənubda yerləşən Qapıcıq (Gəmiqaya) zirvəsinin (3906 m), 3850 metr yüksəkliyindən daimi qar xətti keçir.

QAZANKÖÇ

Ordubad rayonunun Tivi kəndi ilə Nəsirvaz kəndi arasında “Qazanköç” və “Qazan yurdu” adlanan yaylaqlar vardır. Eldar Xəlilov “Mənim balaca dünyam” (Bakı. “Yazıçı”. 1997.) adlı əsərində yazır: “Bizim kənddən bir qədər aralıda, dağın döşündə Qazanköç deyilən yer var.” (səh.51). O göstərir ki, Tivinin camaatı əsasən heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Onlar yaz-yay aylarında yaylaqlara qalxır, mal-heyvanı bu yaylaqlarda bəsləyir, soyuqlar düşəndə bol məhsulla kəndə qayıdırdılar. O göstərir ki, bizim kəndin - Tivinin yaylaq yeri Qazanköç olub. “Onlar öz köçlərini (yurdlarını) Qazanla əlaqədar Qazanköç, yə”ni Qazanın köçü adlandırıblar.” (səh.15).

Naxçıvan MR-də “Köç yeri” “yurd yeri” kimi başa düşülür. “Köç” sözü həm kənddən köç edib yaylağa getmək, həm də yaylaqdan köçüb kəndə qayıtmaq mə”nasında işlədilir.

Belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, “Qazanköç” adlanan yaylaq Qazan xanın yurd yeri, onun köç yeri - yaylağı olmuşdur. Bu coğrafi obyektin şimal hissəsində, onun yaxınlığında “Dədə Qorqud”la əlaqədar Göy göl, Qazangöl, Qazangöl dağ, Qazangöl aşırımını kimi toponimlərin olması belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, istər Qazanköç, istərsə də Qazan yurdu toponimləri Salur Qazanın adı ilə bağlıdır. “Qazan yurdu”, “Qazan yaylağı” toponimlərinə Babək rayonunun Qaraquc sahəsində də rast gəlinir.

“Qazanköç”lə əlaqədar xalq etimologiyasında deyilir ki, yaylağa köçən əhali maldarlıqdan böyük mənfəət götürür, çoxlu var-dövlət qazanır. Ona görə də xalq arasında belə bir məsələ yaranıb: “Qazan, köç!” Yəni “çıx yaylağa, orada heyvan saxla, qazan, sonra isə köç, orada qalma.” “Deyilənlərə görə, Qazan yaylağından qədim Sürcü kəndinə yeraltı süd arxı olub. Yaylaqda sağılan süd bu arxla Sürcü kəndinə gəlirmiş.” (E.Xəlilov. Göstərilən əsəri. səh.16).

Qazanköçün gözəlliyindən, onun məziyyətlərindən təkə tivililər deyil, o bölgədə olan kəndlərin - Bist, Ələhi, Nəsirvaz, Nürküt, Xursun əhalisi də ağız dolusu danışır. E.Xəlilov daha sonra yazır: “Tivi hər tərəfdən dağların əhatəsində yerləşir: Qarapir, Bib-qətəl piri, Nazağa yaylağı, Qazan yurdu, Humay qayası, Sarı yal, Sələmə yalı, Kiçik Haça, Böyük Haça, And-top və s.”. (Yenə orada. səh.24).

“Qız-gəlin yurdu” deyilən yer Tividən aralı, 3700 m yüksəklikdə, Gəmiqayanın cənubunda yerləşir. İkinci dünya müharibəsinə qədər Tivi camaatı bu yurda yaylağa köçmüş. E.Xəlilov göstərir ki, keçmişdə “Qız-gəlin yurdu” ətrafında olan “Ağızlıq”, gur sulu “Dəli çeşmə” və daha üç bulağın suyu yurddan 300 m aşağıda olan Ramazan çeşməsinin suyu ilə birləşdirilib güneydə çəkilmiş 1800 m uzunluğunda arxla Nazağa yaylağına, oradan da Qanqallı közənin aşağısına, “Çapılan yol”dan keçməklə “Əmir otbiçən” sahəsinə qədər aparılırmış. (Köhnə arxın yeri indi də qalır.) Buradan isə suyun bir hissəsi qədim Aşağı və Yuxarı Dəmirçi kəndlərinə verilirmiş. Suyun qalan hissəsi sün”i yaradılmış göllərə doldurulur, bundan da qədim Navış kəndi istifadə edirmiş. (Göstərilən əsəri. səh.90).

Gəmiqayada olduğu kimi burada da qədim kənd yerlərinin, qəbiristanlıqların, qədimdən burada məskunlaşmış insanların təsərrüfat fəaliyyətinin izləri, həmçinin qaya yazılarının mövcudluğu belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, qədim oğuzların məskən saldığı ərazilərin biri də bura - Gəmiqaya, Nəbi yurdu və Tivi ətrafı olmuşdur.

Bu bölgədə qədim Yuxarı Dəmirçi, Aşağı Dəmirçi və Navış kəndlərinin olması da (onların indi də xarabalıqları qalmaqdadır) olduqca maraqlıdır. Mə”lum olduğu kimi Dəmirçi, Dəmirçilər adlı kəndlər Azərbaycanda bir neçə rayonda, o cümlədən Şərur, Şamaxı, Qazax, Xankəndi, Qubadlı və s.-də vardır.

Professor A.Axundov bununla əlaqədar olaraq yazır: “Azərbaycandakı yer adlarının böyük əksəriyyətini türk xalqlarının adları təşkil edir.

Padar, Qaraqoyunlu, Qaraqaşlı, Dəmirçi kimi adlar ən çox mə”lum olan yer adlarıdır.” Onun fikrincə “Dəmirçi” və ya “Dəmirçilər” yer adları ehtimal ki, türkdilli Dəmirçilər tayfasının adından törəmişdir.” (A.Axundov. “Torpağın köksündə tarixin izləri”. Bakı. 1983. səh.9).

R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyevə görə “Dəmirçi” Şahsevən tayfasına mənsub olan bir nəslin adındandır. (“Azərbaycan coğrafi adları”. Bakı. 1972. səh.40).

Qədim Navış kəndinin adının isə Nuhla, onun gəmisini ilə (Nov, Nav) əlaqəli olduğu

güman edilir. Göründüyü kimi, qədim türk mənşəli oykonimlərin Tivi ətrafında yerləşməsi bir daha sübut edir ki, bu dağlıq ərazi qədim Türk-Oğuz elləri olmuşdur.

Professor, tarix elmləri doktoru Vəli Əliyev yazır: “Tividə Naxçıvanın ulu nəsiləri miladdan öncə II-I minilliklərdə məskunlaşmış, antik və orta əsrlər dövründə həyat sürmüşlər. Bu qədim nəsilərdən Tivi kəndi ərazisində müxtəlif maddi mədəniyyət abidələri (yaşayış yerləri, nekropollar), eləcə də bir qədər aralıda Gəmiqaya yaylaqlarında minlərlə qayaüstü təsviri incəsənət nümunələri yadigar qalmışdır.” (E.Xəlilov. Göstərilən əsəri. səh.68).

Qədim tariximizin bir hissəsini öz köklərində min illərlə qoruyub gələcək nəsillərə əmanət kimi çatdıran bu dağlar, daşlar haqqında mərhum şairimiz, əməkdar incəsənət xadimi Hüseyn Razi “Gəmiqaya daşları” şe’rində yazır:

Çalın-çarpaz çən sarıyıb hər yanın,
İzi qalır uzaqda bir çobanın.
Bəlkə, bizim Dədə Qorqud babanın
Ümid, arzu çırağıdır bu daşlar.

Gövdəsini üfüqlərə söykəyən,
“Gəmiqaya” - tariximə bir vətən.
Sınaqlarda kirəcləşib bərkiyən
Ana yurdun torpağıdır bu daşlar...

QAZANÇI QALASI

Culfa rayonunun Qazançı kəndi yaxınlığında Əlincə çayının hər iki sahilində qala. Bu qala qədim yaşayış məskəni olub cənub və qərb tərəfdən bir-birindən 20-30 m aralı tikilmiş yarımdairəvi divarlarla əhatələnmişdir. Qalanın bir hissəsi Əlincəçayın sağ sahilində, çox da uca olmayan dağın (1600 metr), bir hissəsi isə çayın sol sahilindəki qayalar üzərində inşa edilmişdir.

Qazançı qalası möhtəşəm müdafiə sisteminə malik olub bir neçə pillədən ibarətdir. Burada yonulmuş iri daşlardan tikilmiş qala divarlarının eni 2-2,5 metrə çatır. Bu divarların inşa üslubu Çalxanqalanın tikiliş üslubuna bənzəyir. Lakin burada bir-birinə keçid yolu olan bir neçə sədd mövcuddur ki, bu da qalanın e"tibarlı müdafiəsini tə"min etmiş. Əlincə qalasında olduğu kimi burada da təkmil me"marlıq məharəti nümayiş etdirilmişdir. Qalanın e.ə. II-I minilliyin əvvəllərində tikildiyi güman edilir. Buradakı abidələr kompleksinin ümumi sahəsi 40 hektardan artıqdır.

Qazançı qalasının e.ə. II minilliyin əvvəlində Əlincə çayı vadisində yaşamış iri tayfa birliyinin mərkəzi olduğu ehtimalı vardır. "Qazançı qalasından tapılmış boyalı sadə gil mə"mulatları, daşdan əmək alətləri Naxçıvan mədəniyyəti üçün səciyyəvi olub Kültəpə, Kültəpə II, Qızılvəng, Şahtaxtı, Oğlanqala və s. abidələrin materialları ilə oxşardır." (ASE. II cild. səh.560).

Qazançı qalası və Qazançı kəndi yanında, Qazançı çökəyinin cənub qurtaracağında Əlincəçayın yatağı dar kanyon şəklini alır. Çoxdandır ki, çayın sağ sahilində, Qazançı qalasının yerləşdiyi dağın altında partlayış aparmaq yolu ilə bu kanyonda Əlincəçayın qabağını kəsmək və Qazançı çökəyini su ilə doldurmaqla deryaça yaratmaq planlaşdırılmışdı. Nəhayət, bu əməliyyat uğursuzluqla həyata keçirildi. Partlayış gözlənilən nəticəni vermədi. Çayın yatağına tökülən müəyyən qədər daş-qaya parçaları onun qabağını kəsə bilmədi. Lakin Qazançı qalasının yerləşdiyi dağda böyük çatlar, yarıqlar, uçqunlar əmələ gəldi. Qala da bir neçə hissəyə ayrıldı, divarların da bir qismi uçub töküldü... (Şəkil № 10). Yataqda əmələ gələn kiçik su anbarı tədricən gətirmə materialları ilə dolur, onun yuxarı hissəsi isə bataqlığa çevrilir, su bitkiləri ilə örtülür.

Qibtə hissələ qeyd etmək lazımdır ki, bizimlə qonşu olan ölkələrdə, xüsusilə, qardaş Türkiyədə, Gürcüstanda, həmçinin "alimləri" özlərinə yalançı tarix düzəltməkdə mahir olan Ermənistanda hər bir me"marlıq abidəsi - qalalar, kilsələr, qədim yaşayış məskənləri, tarixi-mə"dəni əhəmiyyəti olan təbiət abidələri və s. həm vətəndaşlar, həm də dövlət

tərəfindən göz bəbəyi kimi qorunur, bərpa edilir, dağların zirvələrində olan qala bürclərinə işıq, yol çəkilir, bir növ xalqın ziyarətəgahına çevrilir, turist marşrutları təşkil olunur.

Təəssüflər olsun ki, biz tariximizin əvəzədməz şahidləri olan tarixi mədəniyyət abidələrimizə, o cümlədən Əlincə qala kimi dünya şöhrətli, yenilməzlik, qəhrəmanlıq rəmzi olan bir abidəyə, tarixi bizim e.ə. II minilliyə çatan Qazançı qalasına, Çalxanqalaya, Oğlanqalaya və başqalarına son dərəcə biganə, e"tinəsiz münasibət bəsləyir, onları bərpa etmək əvəzinə uçurub dağıdırıq.

QAZANÇI MİNERAL BULAĞI

Qazançı kəndindən 2 km aşağıda Əlincəçayın sol sahilində yerləşən mineral bulağı - 10-12 metr məsafədə dəsiddə əmələ gəlmiş üfiqi çatdan soyuq tipə aid olan mineral su axır və öz yolunda dəmir-hidrooksidin qırmızı-qonur izini qoyur.

O avqust ayında havanın temperaturu 31°S olduqda suyun temperaturu 18.5°S olmuşdur. Mineral bulağın sutkalıq debiti 200-250 litrə bərabərdir. Suyun tərkibində anionlardan hidrokarbonat ionları çoxluq, sulfat ionları azlıq təşkil edir. Tərkibində natrium, kalsium və maqnezium ionları vardır. Buna görə də Qazançı mineral suyunu karbonlu-hidrokarbonatlı-sulfatlı, natriumlu, kalsiumlu, maqneziumlu tipə aid edirlər. Suda minerallaşma 3,438 qram /litrə, borat turşusu isə 0.056 qram/ litrə bərabərdir. (M.Qaşqay. "Azərbaycan mineral suları". Bakı. 1952. səh.248).

QAZANÇILI KƏNDİ

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ne edilmiş əlavədə (1728) Şərur nahiyəsində Qazançılı kəndinin adı qeyd olunur (səh. 430-431). Bu kənddə 48 ailə yaşamış və onlar ildə 15700 aqça vergi vermişlər. Bu kəndin adının da "Dədə Qorqud"un baş qəhrəmanı olan Qazan xanın adı ilə əlaqəli olduğunu guman edirik (Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 1997, səh. 329).

QAZANÇILAR KƏNDİ

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nə (1827) əlavə edilmiş “1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndən nümunələr”də Şərur nahiyəsində Qazançılar kəndinin (səh. 407-409) olduğu göstərilir. Başqa adı Yenkiçə olan bu kənd indi də Naxçıvan MR-in ən iri kəndlərindən hesab edilir.

Qazançılar həmin dövrdə də (1728) nahiyə üzrə ən çox - 30000 ağça vergi verən çox ailə (109) yaşayan kənd olmuşdur. Bizcə, bu kəndin adı, “Kitabi-Dədə Qorqud”un baş qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan etnotoponimdir. Onun yaxınlığında Arazın həm sol, həm də sağ sahilində Dədə Qorqud məskənləri adlarının indi də mövcudluğu belə bir mülahizə yürütməyə əsas verir (Arazın sol sahilində Sədərək, Qara çoban düzü, kəndi, Dana qalası, Qaraquc Dərbəndi, sağ sahilində Ala dağ, Arqubeli, Ağcaqala, Sürməli və s.).

QARADAĞ

“Kitabi-Dədə Qorqud”da adı birbaşa çəkilən toponimlərdən biri də Qaradağdır. Şahbuz rayonunun Külüs kəndindən 1 km cənubda yüksəkliyi 1758 metrə çatan Qaradağ ətraf relyefdən seçilərək əzəmətli görkəmə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”sində göstərilir: “Bir yigidin Qaradağ yumrusunca malı olsa yığar durur”(KDQ. Bakı, 1978, səh. 14).

Azərbaycanda, onun ayrı-arı bölmələrində, həmçinin türk dünyası ölkələrində çoxlu miqdarda Qara dağa, Qara qayaya, Qara təpəyə rast gəlmək mümkündür. Bunlardan ən məşhuru Təbrizin şimalında yerləşən Qaradağdır.

QARADƏRƏ

Qaradərə - “Azərbaycan Respublikası Culfa rayonunda (Naxçıvan MR) çay. Arazın sol qolu. Uzunluğu 40 km, hövzəsinin sahəsi 312 kv.km. Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamacından (2100 m hündürlükdən) başlanır. Əsasən, yeraltı və yağış suları ilə qidalanır.” (ASE. III cild. səh.57).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu”nda göstərilir: “Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğu olan ...ərənlər ərəni, Qazan bəgin qartaşı Qaragünə çapar yetdi. Çal qılincin, qaradaş Qazan, yetdim!” - dedi. (KDQ. 1988. səh.49).

Dastanın “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyu bəyan edər xanım hey!” boyunda da Qaragünə ilə əlaqədar olaraq Qara dərənin adı çəkilir: “Qara dərə ağzında qadir verən, ... Qazan qartaşı Qaragünə çapar yetdi.” (Yenə orada. səh.77).

Qaradərə çayına aşağı axında Yaycı çayı da deyilir. Çayın yuxarı axınında ərazi intensiv parçalanaraq yamaclarda piramidaya bənzər sütunlar, şiş uclu zirvələr, uçurumlu, bəzən də hamar yamaclar yaranmışdır. Çayın yuxarı qolları dar və dərin dərələr yarıdaraq yamacları kəskin parçalayır. (S.Babayev. “Qədim diyarın təbiəti”. Bakı. 1970. səh.165).

Qaradərə çayının gətirmə konusu şimaldan cənuba 10 km-ədək uzanır. Yaycı düzü adlanan bu sahə allüvial-prolüvial çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Onun ən geniş yeri cənubda olub eni 5 km-ə çatır. Düzənlik sahədə çayın yatağı o qədər də dərin deyildir. Yaycı düzü Qaradərə çayının yatağından 1,5-2 metrə qədər ucadır. Düzün mütləq yüksəkliyi 720-960 metr arasında tərəddüd edir. Çay 686 metr yüksəklikdə Yaycı kəndinin yanında Araza tökülür.

Qaradərənin adının etimologiyası ilə əlaqədar iki mülahizə yürütmək mümkündür: birincisi, bu çaydan vaxtaşırı güclü və dəhşətli sellər keçir ki, bu da çoxlu dağıntılara səbəb olur. Bu xüsusiyyətinə görə ona “qara” - yə”ni “bəlalar gətirən”, “ziyan vuran” adı verilə bilər.

İkincisi, çayın yatağı aşağı hissədə xeyli genişlənir və böyük sahəni əhatə edir. Güman etmək olar ki, bu “böyüklüyünə” görə ona “qara” “böyük” epiteti verilsin.

Qaradərə Muxtar Respublikanın çox maraqlı relyef formaları olan bir sahədən axır. Təbii qalaları xatırladan stolvari dağlar, Misirin qədim piramidalarına oxşar təbii piramidalar, dünyanın çox az regionunda təsadüf edilən kuyestlər, monoklinallar, dərin yar-

ğanlar, Ay relyefini xatırladan alçaqlı-ucalı dağlar, nəhayət, Arazboyu düzənlik sahə, onun qərbində yerləşən Darıdağ, İlanlı dağ və s. bu ərazini təbiətin e"cazkar muzeyinə bənzədir.

Bəlkə də bütün bunlara görə ki, Qazan xanın qardaşı Qaragünə "Qara dərə ağzında qadır" vermiş, onun "Qara dərə ağzında qara buğa dərindən beşiginin yapuğu" olmuşdur... Bəlkə də "ərənler ərəni" Qaragünə elə bu yerlərin hakimi olmuşdur... Qaradərə toponimi Azərbaycanın çox bölgələrində, o cümlədən Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda da vardır.

QARA ÇOBAN DÜZÜ

Bu düz Sədərək kəndinin cənub-şərqində Bozağıl, Qaradaş, Düz və Həsənqulubağ dağlarının arasında maili düzənlikdir. Mütləq yüksəkliyi 950-1000 m. olan bu maili düzənliyin səthi Bağırsağ dərə və bir sıra quru dərələr vasitəsilə zəif parçalanmışdır. Ərazidən qış və yay otlağı kimi istifadə edilir, yayda heyvanlar ətraf dağlarda otarılır. Daimi axına malik olmayan Bağırsağ dərəsi çayı Qara Çoban düzünün şimal-şərqində iki qola ayrılır. Onun biri Bozağıl dağının şimal ətəklərini dolanaraq Sədərəyə doğru yönəlir. Digər qol isə dağın şərq ətəkləri boyunca cənuba doğru axır və quru dərələrdə itib yox olur. Bu hissədə, xüsusilə, Düz dağının qərb ətəklərində çoxlu bulaqlar üzə çıxır. Bunlardan ən məşhuru Qara bulaqdır.

Ərazidə qoyunçuluğun inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Qara Çoban düzü, Bozağıl dağı və b. toponimlər qoyunçuluqla əlaqədardır.

Bütün bunlar, həmçinin Qaraquc Dərbəndin yaxınlıqda yerləşməsi belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, Qara Çoban düzü yenilməz igid Qaraca Çobanın şərafinə yaranmış toponimdir. (Şəkil 11) Dörd tərəfdən dağlarla əhatə olunan Qara Çoban yurdunun fiziki-coğrafi mövqeyi, orada və ona qonşu olan ərazilərdə qoyun sürülərini il boyu saxlamaq üçün hər cür şəraitin, o cümlədən təbii qalaya bənzər Bozağılın, qərb hissəsində Sədərək düzünün, cənub-şərqində Şərur düzünün, şərqində Dərbəndin, Dana qalasının, Xan bulağının və s. onun "Kitabi-Dədə Qorqud"la əlaqəli obyekt olmasını söyləməyə əsas verir.

QARAÇUĞ KƏNDİ

Naxçıvan MR-nın Babək rayonunda, Naxçıvan şəhərinin cənubunda Araz yaxınlığında kənd. Azərbaycanın dahi romantik şairi və dramaturqu, böyük mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin şərafinə Cavidabad adlandırılmışdır (Kitabda oxuyun: Qaraçuğ-Qarouş-Qaraquc).

DANA QALASI - DANA SAZI

Beyrəyin qayıtdığını eşidən Yalançı oğlu Yalincıq "Beyrəyin qorxusundan qaçdı, özünü Dana sazına saldı. Beyrək ardına düşdü. Qova-qova saza düşürdü.

- Mərə, od gətirin!

Gətirdilər, sazi oda urdular. Yalançı oğlu Yalincıq gördü kim, yanar sazdan çıxdı. Beyrəyin ayağına düşdü. Qılınıcı altından keçdi.

Beyrək dəxi suçundan keçdi." (KDQ. 1978. səh.70).

Qaraquc deyilən sahənin şimal qərbində, Şərur rayonu ərazisindəki Xan bulağı və Dərbəndlə qonşuluqda, ona paralel şəkildə uzanan dərin və geniş dərə "Dana qalası" adlanır. Bu dərə müxtəlif ağac və kollarla, uca boylu otlarla örtülü olub bir növ keçilməz cəngəlliyi xatırladır. Dana qalasında müxtəlif vaxtlarda - əsasən, yayın sonu və payızın əvvəllərində yabanı meyvələr - armud, alma, alça, çoxlu yemişan, zirinc, itburnu, qaraca (kərəməşov kolunun meyvəsi), doqquzdonlu, mərmərik və s. kolların meyvələri yetişir.

Müharibəyə qədər kəndimizin (Babək rayonu Təzəkənd kəndi) obaları Qaraqucun Yeddi bulaq, Xan yurdu, Yelli gədik və s. yurdlarına düşərdi. Biz uşaqlar böyükklərin müşayiəti ilə tez-tez qonşuluqda yerləşən Dana qalasına gedər, qaraca, alça, zirinc və s. yıqıb gün əyilməmiş obaya qayıdardıq. Buralarda ayı yaşadığına görə biz qayıdana qədər analarımız həmişə təlaş və qorxu keçirər, bə"zən də bizi qarşılamaq üçün qabağımıza, hətta Dana qalası dərəsinin kənarına qədər gəlib çıxardılar. İndi də yerli əhali bu meyvələrdən məişətdə istifadə edir, öz ehtiyaclarını ödəmək, həmçinin bazarda satmaq üçün toplayırlar. Lakin Dana qalasında ağac və kollar sıx "cəngəllik" yaratdığı, həm də

burada ayı yaşadığı üçün əhali onun dərinliklərinə girməyə ehtiyat edir.

Əksər hallarda təbiətin bəxş etdiyi bu ne'mətləri toplamaq üçün gedən qız-gəlin və cavanları silahlı ovçular müşayiət edir. Oktyabr ayının son günlərində biz Dərbəndə gedərkən Tənənəm kəndinin müdrik ağsaqqallarından və mahir ovçularından olan Saleh kişi Dana qalasından qayıdan bir dəstə əhalini müşayiət edirdi. O, ovladığı kəkliklərdən bizə də pay verdi.

Muxtar Respublikanın başqa yerlərindən fərqli olaraq Dana qalasının ağac və kolları doğranmamış, salamat qalmışdır. Buna əsas səbəb odur ki, əvvəla, əhali Dana qalasına Allahın onlara bəxş etdiyi bir "mülk" kimi baxır, həm də burada "hökmranlıq edən" aylardan çəkinirlər. İkincisi, bu sahə Naxçıvan MR Ali Məclisinin göstərişi ilə Şərur İcra Hakimiyyəti tərəfindən qoruyulmuşdur.

Dana qalasının coğrafi mövqeyi - onun Qaraqula, Altuntaxtla, Yelli gədiklə, Halla-Halla ilə, nəhayət, Xan bulağı və Dərbəndlə qonşuluqda yerləşməsi, dastanda göstərilən Dana sazla oxşar təbii şəraitə: qamışlı, yüksək otlu, kollu olması və adların oxşarlığı belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, Yalınçıqın Beyrəyin qorxusundan qaçıb gizləndiyi Dana sazi elə Şərur rayonunun Tənənəm kəndi ərazisindəki Dana qalasıdır. "Dana sazi"nin "Dana qalası" ifadəsi ilə əvəz edilməsinə səbəb bəlkə də buranın tarixi-coğrafi səciyyəsi, vaxtı ilə burada qala kimi istifadə edilməsi, onun alınmazlığı, həmçinin onun coğrafi mövqeyi - üç tərəfdən: şimal, şərq və cənub tərəfdən dik, keçilməsi çox çətin olan yamaqlarla əhatə olunmasıdır...

DANAQALASI KƏNDİ

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"yə (1827) əlavə edilmiş "1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndən nümunələr"də Şərur nahiyəsinin Xəlifə kəndi yaxınlığında Danaqalası kəndinin yerləşdiyi və o vaxt (1828-ci ildə) orada heç kimin yaşamadığı qeyd edilir. Lakin bu kəndin örtlülərindən istifadə edən qonşu kəndlər ildə 3500 ağça vergi vermişlər ("Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri", səh. 326).

"Dana qalası" toponiminə oxşar ad və coğrafi obyekt "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Dana sazi"dır. Dana qalası meşə və sıx kolluqla örtülmüş dərə olub, Qaraquc Dərbəndi və Xan bulağın yaxınlığında yerləşir. Şərur rayonunun Tənənəm kəndi ilə Dana qalası ara-

sında "Kənd yeri", "Köhnə kənd" deyilən qədim kəndin xarabalıqları yerləşir. Yerli əhali buradan çoxlu qədim əşyalar, məişət mə'mulatları, döyüş sursatı qalıqları və s. tapmışlar. Bizcə bu "Köhnə kənd" elə "Danaqalası" kəndidir və onun adı da "Danaqalası" oronimi ilə eyni mənşəlidir.

DAŞQIŞLAQ KƏNDİ

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"yə əlavə edilmiş "1827-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndən nümunələr"də göstərilir ki, Sədərək nahiyəsində Daşqışlaq kəndi olmuşdur. "Dəftər" tərtib olunarkən bu kənddə heç kim yaşamırmış. Lakin bu kəndin əkin yerlərindən, otlaqlarından istifadə edən qonşu kəndlilər ildə 1000 ağça vergi vermişlər (Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı, 1977, səh. 325). Bu kəndin adını da Sədərək və Şərur rayonlarında "Daş" işlənən bir neçə toponim kimi Daş Oğuzla əlaqələndirmək mümkündür (Sədərək rayonunda Qərbi Daşburun, Şərqi Daşburun, Şərur rayonunda Aşağı Daşarx, Yuxarı Daşarx, keçmiş Şərur nahiyəsində iki Oğuzdaşı kəndi və s.).

DƏRBƏNDLƏR

Naxçıvan diyarı ərazisində dörd Dərbəndin olduğu mə'lumdur: Qaraquş (Tənənəm), Məkkəz, Sirab və Tivi dərbəndləri (Kitabdan oxuyun: "Qazan xanın on min qoyunu hansı Dərbənddə saxlanılırdı?"). (şəkil 12)

DƏRƏŞAM

Dərəşam - Babək rayonu ərazisində, Arazın sol sahilində, dağların qismən "geri çəkilib", dərənin genişləndiyi sahədə qədim yaşayış məskənidir. (Şəkil 13) Bu məskənin yaxınlığında I Dərəşam və II Dərəşam dəmiryol stansiyası və yaşayış məntəqəsi vardır.

Bundan başqa, Cənubi Azərbaycan ərazisində, Arazın sağ sahilinə yaxın Dərəşam yaşayış məntəqəsi və bir az aralıda digər Dərəşam yaşayış məntəqəsinin xarabalıqları mövcuddur.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un "Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu"nda göstərilir: "Səkrək atasının əlini öpdü. Sıçrayıb Qaracıq atına mindi. Gecəni gündüzə qatıb, atını çapdı. Üç gün gecəli-gündüzlü at çapdı. Dərəşam sərhəddindən keçib, o qardaşının tutulduğu qoruğa gəldi" (KDQ 1988, səh. 211). (Kitabda oxuyun: "Dərəşam suyunu dəlüb keçdilər".)

XVIII əsrin əvvəllərində Dərəşam ətrafında, Arazboyunca kəndlərin olması, burada insanların yaşaması, fəaliyyət göstərməsi barədə məlumatlar vardır.

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə (1727) göstərilir ki, Dərəşam nahiyəsinə 4 kənd tabe olmuşdur. Bunlar Başkənd, Orta kənd, Dibkənd və Culfa (Cuğa) kəndidir (səh. 167-169).

Başkənddə 2 yararsız dəyirman olmuş, burada 50 kq buğda, 75 kq arpa, 130 kq pambıq, az miqdarda meyvə və üzüm istehsal edilmişdir. Kənd ildə 6280 ağça vergi verir (səh.167).

Orta kənddə 1 yararsız dəyirman olmuş, 1 gile (25 kq) buğda, 5 gile (125 kq) arpa, 50 man (650 kq) pambıq istehsal olunmuşur. Verginin illik miqdarı 5690 ağça hesablanmışdır (səh.167).

Dibkənddə 4 dəyirman yarım il işləyir, 5 dəyirman yararsız haldadır. Az miqdarda üzüm bağı və bağça, əkin yeri və 1 qayıq vardır. Bundan başqa kəndin yararsız halda olan 3 dəyirmanı Culfa kəndində, 1 dəyirmanı isə Orta kənddə yerləşir. Burada vergilər kəndin zabitinə verilir, 2 gile buğda, 20 gile arpa, 80 man pambıq, həmçinin meyvə və üzüm istehsal edilir. İllik vergi 15 840 ağçaya bərabərdir.

Culfada 1 dəyirman yarım il işləyir, 1 dəyirman yararsız haldadır. Burada həmin il (1827) 50 kq buğda, 225 kq arpa, 250 kq düyü, 175 kq sumax, 250 kq çəltik, 195 kq pambıq istehsal edilmişdir. Kənd ildə 8055 ağça vergi ödəyirmiş.

DƏRƏŞAM SUYU

"Kitabi-Dədə Qorqud"un "Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu"nda göstərilir: "Hər ləhdib, fırladıb atları qabaqlarına qatdılar. Dərəşam suyunu üzüb keçdilər. Gecəni gündüzə qatıb, Oğuz yurdunun sərhədinə yetişdilər" (1988, səh. 213).

Bə'zi tədqiqatçılar "Dərəşam suyu" dedikdə Arazın sağ qolu olan Qotur suyu nəzərdə tuturlar. Bizcə isə "Dərəşam suyu" dedikdə Araz, daha doğrusu onun üzərində olan Dərəşam bərəsi nəzərdə tutulur. (Şəkil 14)

DƏRƏŞAM MİNERAL BULAQLARI

Naxçıvan MR-də "Mineral bulaqların Cuğa qrupu"na Cuğa, Dəstə, Dərəşam I və Dərəşam II karbonqazlı bulaqlar daxildir.

Dərəşam I mineral bulağı Culfa rayonunda Arazın sol sahilində yerləşib bu qrupa daxil olan bulaqlar içərisində ən yüksək debite malik olandır. Onun debiti 250000 litr/sutkaya bərabərdir. Suyun temperaturu 23°S-yə çatır. (noyabr).

Dərəşam II mineral bulağı da Arazın sol sahilində Cuğa mineral bulağından yuxarıda yerləşir. Debiti 28000 litr/sutkaya, temperaturu 23°S-yə (oktyabr) bərabərdir. Bu mineral bulaqların kimyəvi tərkibi, demək olar ki, eyni olub sularının mineralaşması 22.958 qr/litrə çatır. (M.Ə.Qaşqay."Azərbaycan mineral suları". Bakı. 1952. səh.213.)

ƏYRƏK KƏNDLƏRİ

1590-cı ildə tərtib olunmuş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə İrəvan qəzasının İrəvan (səh. 61), (səh. 93), Dərəşahbuz (səh. 154) və Ağcaqala(səh. 194) nahiyələrində Əyrək adlı kəndlərin olduğu qeyd edilmişdir. Göstərilən nahiyələrdə və ona qonşu əra-

zilər də “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının adı ilə əlaqəli toponimlərin olmasını və dastandakı hadisələrin bu ərazilərdə də cərəyan etməsini nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, bu kəndlərin adı “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu”ndakı Əkrəyin adından törəmiş toponimlərdir.

Bu boyda göstərilir ki, Əkrək (Əyrək) Şərukun (Şərunun) ucundan çıxıb, Dərəşamdan keçir, Göycə dənizin ətrafını çapıb talayır, Əlincə qalasında əsir düşür. Kiçik qardaşı Səkrək 16 ildən sonra onu dustaqlıqdan xilas edir.

ƏLİNCƏ QALASI

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Uşun Qoca oğlu Səkrək boyunu bəyan edər” boyunda göstərilir: “Üç yüz say cidalı yigit bunun yanına cəm oldu. Meyxanədə beş gün yemə-içmə oldu. Ondan Şərukun ucundan Göycə dənizə təkin el çarpdı. Qələbə doyum oldu. Yolu Əlincə qal'əsinə oğramışdı” (KDQ. Bakı, 1978, səh. 134).

Əlincə qalası müdafiə qalası olub, Culfa rayonunda, Əlincəçayın sağ sahilində, Xanağa kəndi yanında monolit bir qaya parçasının xatırladan, hündürlüyü 1700 metrə çatan, hər tərəfdən sıldırım yamaqlı Əlincə dağının üzərində yerləşir. Bu qala Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizə tarixi ilə sıx əlaqədar olub, onun yeməzlik, cəsurluq və qəhrəmanlıq rəmzidir.

Əlincə qalası Naxçıvan diyarından ötən səyyahlar tərəfindən təsvir edilmiş, tarixçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Tarixçi və səyyahlardan Asoğik (928-1019), Stepanos Orbelian (1258-1304), Nəşəvi (13-cü əsr), Şəfərəddin Əli Yəzdi (15-ci əsr), İspaniya səfiri Ryun Qonsales de Klavixo (15-ci əsr), məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi (17-ci əsr) və başqaları Əlincə qalası haqqında mə'lumat vermişlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bə'zi azərbaycanlı tədqiqatçılar da ya mövcud ədəbiyyata əsaslanaraq, ya da özlərinin apardıqları müşahidə və tədqiqatlar əsasında Əlincə qalası haqqında, onun tarixi, etimologiyası və s. haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Belə tədqiqatçılardan Ə.Salamzadəni, L.Hüseynzadəni, R.Məmmədovu, V.Əliyevi, A.Axundovu, S.Onullahini, C.Qiyasini, V.Piriyevi, İ.Hacıyevi və başqalarını göstərmək olar.

Lakin bir həqiqəti e'tiraf etmək lazımdır ki, istər keçmiş dövrlərin, istərsə də müasir dövrün səyyah, tarixçi və digər tədqiqatçıları Əlincə qalası haqqında əsasən təsviri və xalq etimologiyasına əsaslanan mə'lumatlar vermişlər. Haqqında neçə-neçə monoqrafi-

yalar, tədqiqat əsərləri, gözəl tərtibatlı albomlar və s. buraxılmalı olan Əlincə qalası hələ də bu vaxtadək əsaslı, ətraflı surətdə tədqiq edilməmiş, onun sirləri bu qəhrəman qalanın qaya siperləri arasında qaya sükunətinə qorq olmuştur. Bu qayalar hələ ki, onları dilə gətirəcək, onları danışdıracaq, onların “dilini tapacaq” alim vətəndaşların yolunu gözləyir!

Zəngin təbii sərvətlərə, əlverişli coğrafi şəraitə malik olan, qərblə şərq arasındakı ticarət yolları üzərində yerləşən Naxçıvan diyarı əsrlər boyu yadelli işğalçıların diqqətini cəlb etmiş, bu torpaqlar dəfələrlə qanlı toqquşmaların meydanına çevrilmiş, qəsbkarlar arasında əldən-ələ keçmişdir. Buna görə də düşmənlərdən qorunmaq üçün yerli əhali “qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar” üzərində müdafiə qalaları tikmiş, təbii qalaları təkmilləşdirmiş, onların əyər-əksiyini düzəldib tamamlamışlar. Belə qalalardan Çalxanqalanı, Gavurqalanı, Oğlanqalanı, Qızqalanı, Qazançı qalanı və bunlardan ən möhtəşəmi və ən təkmili olan Əlincə qalasını göstərmək olar. Əlincə qalasının inşa edilməsi tarixi dəqiq mə'lum deyildir. Bə'zi tədqiqatçılar onun tikilməsinin erkən orta əsrlərə aid olduğunu ehtimal edirlər. Stepanos Orbelian isə qalanın miladdan əvvəl tikildiyini, yeni eranın V əsrinə qədər yenidən bərpa edildiyini göstərir. XVII əsrin türk səyyahı Övliya Çələbi Əlincə qalasının XII əsrdə Qütbəddin tərəfindən tikildiyini söyləyir.

Həmdullah Qəzvininin mə'lumatına görə Naxçıvan yaxınlığında Alancıq, Surmari, Taqmar, Faqnan adlı möhkəm qalaların uçuqları yüksəlir. Görünür, Elxanilər dövründə dağıntılara mə'ruz qalmış Əlincə qalasının istər hərbi-strateji, istərsə də iqtisadi-siyasi əhəmiyyəti Azərbaycan Atabəyləri - Eldəgizlərin hökmranlığı dövründə xeyli artmışdır.

Möhtəşəm bir qala kimi Əlincə əsrlər boyu Azərbaycanın və ən Yaxın Şərqi hakimlərinə xidmət etsə də tarixdə əsasən Eldəgizlərin iqamətgahı və xəzinə yeri kimi tanınmışdır. Əlincə qalası öz möhkəmliyi, “əlçatmazlığı” ilə dünyanın ən güclü hərbi qüvvələrini diz çökdürən böyük cahangir Əmir Teymur belə heyrətə gətirmişdir. Mə'lum olduğu kimi, Əlincə qalası 14 il (1386-1401) teymurilərə müqavimət göstərmiş, daxili çəkişmələr nəticəsində 1401-ci ildə təslim olmuşdur. Nədənə, bu rəqəm bə'zi ədəbiyyatlarda 12 il, bə'zən isə 10 il göstərilir. Mə'lum olduğu kimi, “1386-cı ildə Teymur Əlincə qalaya hücum etmişdi. Əlincə qalanın mühasirəsi Teymurun oğlu Miranşaha tapşırılmışdır... 1399-cu ildə teymurilər üçüncü dəfə Əlincə qalaya hücum etdilər” (ASE, IX cild, səh.182). Rəvayətə görə, qala silqut edəndən sonra onun belə dözümlünün, alınmazlığının, müqavimət gücünün səbəbini aydınlaşdırmaq üçün Əmir Teymur Əlincə qalasına qalxmışdır.

“Əlincə tarixinin dəyərli səhifələrindən biri də odur ki, bə'zi mənbələrə görə ilk Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl uşaq çağında bu qalada saxlanılmışdır” (Cəfər Qiyasi. “Nizami dövrü mə'marlıq abidələri”. Bakı. 1991, səh. 157).

Əlincənin möhtəşəm qala divarları dağın ətəklərindən, şərqdə isə Əlincəçayın sağ sa-

hilindən başlayaraq qayaların arası ilə zirvəyə doğru uzanır. Bu divarlar dağın yamacında üç cərgə təşkil edir və qalanı üç geniş sahəyə ayırır. Bir sahədən digərinə qalxmaq üçün daş pillələr düzəldilmişdir. Hər bir cərgənin möhkəmləndirilmiş, bir növ "sırlı", möhtəşəm qapıları vardır. (şəkil 15) Axırncı qala divarları dağın zirvəsini hər tərəfdən əhatə edir və alınmaz "şəhərciyə" çevirir. Onun şimal tərəfdən hörülmüş divarları, xüsusilə, onun "Şahtaxtı" tərəfindəki tikililəri indi də öz əzəmətini saxlamaqdadır. Əlincə qalada yuxarıya doğru pillə-pillə müdafiə divarları, qalaya gedən yollarda isə keşikçi məntəqələri, bürclər, səngərlər olmuşdur. Qalaya şərqdən, qərbdən və şimaldan çıxmaq mümkündür. Şərqdən və qərbdən zirvəyə doğru qalxan dərələr getdikcə daralır, lap yuxarıda ensiz keçid əmələ gətirir. Əlincə qalası kompleksinə daxil olan tikintilərin əksəriyyəti dağın şərq ətəyində - Xanağa kəndi ərazisindədir. Əlincəçayın sağ sahilində tikintilərin qalıqları indi də qalmaqdadır. Qala sıldırım qayaların Əlincə çayına endiyi hissədə yarımdairəvi müdafiə səddi ilə daha da möhkəmləndirilmişdir.

Əlincə qalasının qərb keçidində müxtəlif yüksəkliklərdə üç müdafiə səddi tikilmişdir. Zirvəyə yaxın keçid daha hündür və möhtəşəm divarlarla möhkəmləndirilmişdir. (şəkil 16) Hər iki keçid (şərq və qərb) qayalar üzərindəki kiçik meydançaya çıxır. Burada qalanın müdafiəçiləri üçün tikilmiş uzun və böyük binanın qalıqları diqqəti cəlb edir. Binanın ətrafında, həmçinin qayaların müxtəlif səmtlərində yağıntı sularını toplamaq üçün dərin və geniş hovuzlar düzəldilmişdir. Qar, yağış sularını bu hovuzlara yönəltmək üçün qayalar üzərində çoxlu müxtəlif ölçüdə, müxtəlif dərinlikdə şırımlar - arxlar qazılmışdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti qala üzərində 7-8 belə hovuzun olduğunu qeyd edirlər. Apardığımız müşahidə nəticəsində müəyyən etmişik ki, böyüklü-kiçikli belə hovuzların sayı 16-17-yə çatır. Professor V.Əliyev tərəfindən aparılan arxeoloji axtarışlar nəticəsində qalanın birinci pilləsindəki şərq və qərb keçidlərindən çoxlu şirli, şirsiz keramika nümunələri, divar bəzəkləri, şüşə mə'mulatu, sikkələr və s. maddi-mədəniyyət abidələri toplanmışdır. Keramika mə'mulatları üzərində müxtəlif heyvan və bitki təsvirləri, o cümlədən quş, ceyran, maral, balıq, ilan, pambıq rəsmlərinə təsadüf edilir. Şirli qabların əsas naxışları həndəsi ornamentlərdən ibarətdir.

Qalanın ikinci hissəsi bir qədər yastı və meydan şəklindədir. Buradakı tikinti kompleksində 10-a qədər otağın qalığı görünür. "Əlincə qalasının bu hissəsi "Şahtaxtı" adlandırılır. Bu da təsadüfi deyildir. Qalanın sahibi (komendantı) və onun ailəsi burada qalmış. Həmin yerdə şahlara məxsus qəsrlər olmuşdur. Həmçinin burada məhbuslar saxlanılırdı. Əlincə qalasında təsadüf edilən bəzək kaşıları burada gözəl və yaraşlıq sarayların, qəsrlərin olduğunu sübut edir. Belə əzəmətli binalar yadelli işğalçıların basqınları zamanı dağıdılsa da, izi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. (V.Əliyev. "Əlincə qalası". "Şərq qapısı". 11 yanvar. 1972).

Əlincə toponiminin mənşəi barədə müxtəlif rə'yələr vardır. Qalanın adı orta əsrlərə aid yazılarda Əlincə, Alanca, Alançiq, Yerançaq, Alancaq, Əlincək, Alancuq və s. şəkillərdə işlənmişdir. C.Qiyasi göstərir ki, Əlincə qalası "yazılı qaynaqlarda X yüzildən başlayaraq Alıncaq, Alançiq, Əlincək, Əlincə adları ilə tanınmışdır" (Göstərilən əsəri, səh. 157).

Professor M.Seyidov göstərir ki, qalanın ilkin adı Erencaq olmuşdur ki, bu da möhkəm, qüvvətli, hakimiyyəti olan yer deməkdir (M.Seyidov. "Naxçıvan qalaları". "Ulduz". 1984. 11. səh. 51).

Professor A.Axundovun yazdığına görə "Əlincə" qalasının adı monqolların yürüşlərində iştirak edən, əslən türk tayfası olan Əlcihinlərlə (Əlcihin deyənlər də var) bağlıdır" (A.Axundov. "Torpağın köksündə tarixin izləri". Bakı. 1983. səh. 9). Mə'lum olduğu kimi, Naxçıvan 1220-ci ildə Çingiz xanın, 1386-cı ildə isə teymurilərin hakimiyyəti altına keçmişdir. Buna görə də bu tarixdən çox-çox əvvəl, ən azı VII əsrdən mövcud olmuş, "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən bir qalanın adını bildiren "Əlincə" sözünü monqol yürüşləri ilə bağlamaq nə dərəcədə düzgün olar?

Başqa bir mülahizəyə görə Əlincə qalasının adı qədim türk dilində "Alancik" (meydança, kiçik meydan) sözündəndir. "Qədim türk lüğəti"ndə Mahmud Kaşğariyə əsaslanaraq göstərilir ki, "alan" - "hamar", "düzənlik", "meydan" mə'nasında işlədilir. Hətta burada (səh. 33) "Alan yazı", "hamar düzənlik" misal kimi göstərilir.

Bu barədə digər mülahizə xalq etimologiyası ilə bağlıdır. Xalq arasında Əlincə - "Əlincək" kimi izah edilir. Bu isə qalanın alınmazlığına, əlçatmazlığına işarədir.

Eldəgizlər dövründə mühüm hərbi istehkam olan Əlincə qaladan hökmdar ailəsinin sığınacaq yeri kimi istifadə olunurdu. Naxçıvan hakimi Zahidə xatunun (Mö'münə Xatunun) iqamətgahı və Eldəgizlərin xəzinəsi Əlincə qalada yerləşirdi.

Əlincəqala 13-cü əsrdə Elxanilərin, 14-cü əsrdə isə Cəlairilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Qala 1401-ci ildə teymurilərin əlinə keçir. 1405-ci ildə Teymurun ölümündən sonra Əlincə qala yenidən Cəlairilərin, sonra Qaraqoyunluların hakimiyyəti altına keçir. Sonra Ağqoyunluların, Səfəvilərin hakimiyyəti altında olan Əlincə qala ciddi dağıntılara uğrayır. Buna baxmayaraq, "Əlincə keçən yüzildə öz qalalığını göstərmişdir. 1826-cı ildə ruslarla müharibədə Lalabəy adlı qalabəyi Əlincə qalasında yarım iləcən düşmənlə vuruşmuşdur" (C.Qiyasi. Göstərilən əsəri. səh. 158).

Əlincə qalası öz ətrafındakı abidələrlə birlikdə vahid bir kompleks təşkil edir. Bunlardan biri də Xanəgah türbəsidir. Bu türbə Əlincə qalasından 1,5-2 km şərqdə, Əlincəçayın sol sahilindəki dərədə yerləşir. (Şəkil 17) Xanağa kəndi öz adını Xanəgahdan götürmüşdür. Xanəgah orta əsrlərdə Azərbaycanın mədəniyyət ocaqlarından biri olmuşdur. Belə güman edilir ki, Azərbaycanın qəhrəman şairi və mütəfəkkiri Fəzlullah Nəimi Tey

murləngin əmri ilə oğlu Miranşah tərəfindən öldürüldükdən sonra onun nəşi gizli olaraq naxçıvanlılar tərəfindən gətirilib burada dəfn edilmişdir.

Bu türbə xalq arasında müqəddəs bir ocaq hesab edilərək “Şeyx Xorasan”, “Şeyxin qəbri” adlanır. Mə'lum olduğu kimi, Nəiminin ləqəblərindən biri də “Şeyx Xurasan” - “Günəşbənzər Şeyx” olmuşdur. Qəbrinin yeri mə'lum olmasın deyə ona baş daşı qoyulmamış və Nəiminin adı yazılmamışdır. Arzusu, müşkil işi olanlar niyyət edib bu sərdabənin yanındakı bulağın başında qurbanlar kəsirlər. Deyilənə görə, əksər hallarda oraya ziyarətə gələnlərin arzu və diləkləri yerinə yetir. Dərədə, bulağın ətrafında bir neçə ağac - nəhəng qoz, tut, söyüd ağacları bitmişdir. Heç kəs qoz ağacını çırpıb meyvələrini yığıb aparmır. Yetişən meyvə özü tökülür, ziyarətə gələnlər onlardan ehsan kimi istifadə edirlər.

Türbədəki bir kitabədən mə'lum olur ki, bu bina Uluğ Qutluğ Lələ bəy Səfvətinin əmri ilə me'mar Xacə Cəmaləddin tərəfindən inşa edilmişdir. Bə'zi tədqiqatçılar türbəninin me'marlıq üslubunu əsas götürərək onu XIII-XIV əsrlərə aid edirlər.

Leninqradda keçmiş SSRİ Coğrafiya Cəmiyyətinin kitabxanasında tədqiqat işi ilə məşğul olarkən “Azərbaycan tarixi-me'marlıq abidələri” adlı alboma rast gəldim. Bu albom 1852-ci ildə bir rus zabiti tərəfindən akvarellə işlənmiş nəfis, gözəl şəkillərdən ibarət idi. Burada Dərbənddən başlamış Naxçıvan ölkəsinə qədər olan me'marlıq abidələrinin, o cümlədən Mö'münə xatun, Yusif Küseyir oğlu və Xanağa tübələrinin şəkilləri çəkilmişdir.

ƏLİNCƏ DAĞI

“Azərbaycan Respublikası Culfa rayonu (Naxçıvan MR) ərazisində, eyni adlı çayın sağ sahilində dağ. Hündürlüyü 1811 metr. Vulkanik mənşəlidir. Qayalıq landşaftı var (ASE, cild IV, səh. 182). (şəkil 18)

Şübhə yoxdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un X boyunda göstərilən Əlincə qalası oykonimi bu dağın adından törəmişdir. Əlincə dağı Culfa rayonu ərazisində geniş yayılmış lakkolitlərdən biridir. Təbiətin maraqlı və nadir hadisəsi olan lakkolitlərdən Əlincə dağının cənub-şərqində Darıdağ, İlanlıqdağ, şimalında Berdik dağı (Qazançı kəndinin cənubunda yerləşdiyinə görə yerli əhali onu “Qible dağı” adlandırır, qərbində Əshabi-kəhf, Nəhəcir dağı və başqaları yerləşir).

Əlincə dağı tam monolit bir qayanı xatırladır. Onun zirvəsinə yalnız qərbdən və şərqdən Əlincə çayın sol sahilində yerləşən Xanağı kəndi tərəfdən qayaların arasından əmələ gələn dar keçidlərdən qalxmaq mümkündür. Dağın üstü də qayalıq olub, bir tərəfindən qismən meydançanı xatırladan düzənlik vardır. Dağın hər tərəfindən dik, sıldırım keçilməz, hündür divarları xatırladan qayalar ucaldığına görə onun üzərində möhtəşəm müdafiə qalası olan Əlincə qala inşa edilmişdir.

ƏLİNCƏÇAY

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Uşun Qoca oğlu Səkrək boyunu bəyan edər” boyunda göstərilir: “Altı yüz qara tonlu kafər bunların üzərinə qoyuldılar. Yigitləri qırdılar, Əkrəki tutdular. Əlincə qə'əsinə - zindana saldılar” (KDQ. 1988, səh. 110).

Əlincə qalası haqqında danışılmışdır. Mə'lum olduğu kimi, hidronimlərin, o cümlədən çayların bə'ziləri onların sahillərində yerləşən oykonimlərin adları ilə adlandırılır. Bə'zən də əksinə, hər hansı bir oykonim sahilində yerləşdiyi çayın adı ilə adlana bilər. Bizcə, burada Əlincəçay Əlincə qalasının adı ilə adlandırılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında çayların əksəriyyəti onların sahilində yerləşən yaşayış məntəqələrinin adları ilə adlandırılır. Məsələn, Naxçıvançay, Cəhriçay, Şahbuzçay, Küküçay, Ordubadçay və s.

Əlincəçay Naxçıvan MR-in üçüncü əsas çayıdır. Xəzinədərə və Ləkətağsu çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Başlanğıcını Qırqlar dağından şimal qərbdə 2800 metr yüksəklikdən götürüb 695 metr yüksəklikdə Gülüstan kəndi yaxınlığında Araza tökülür. Uzunluğu 61,6 km, sutoplayıcı sahəsi 599 kv. km-dir.

Əlincəçay əsasən yeraltı və qar, qismən də yağış suları ilə qidalanır. Onun dərəsi yuxarı axından bir qədər dar və dərin, orta və aşağı axında isə genişdir. Əsas qolları Xoşkeşinçay, Zoğalçay, Xəzinədərə və Kəvikçaydır (S. Babayev. “Qədim diyarın təbiəti”. Bakı, 1970, səh. 63-64).

Əlincəçaydan suvarmada geniş istifadə edildiyindən yayda suyu mənsəbinə çatmır. Onun suyu ilə Culfa rayonunda Bənəniyar (15 mln. kub. metr), qismən də Babək rayonunda Nehrəm (6 mln. kub. metr), su anbarları doldurulur, yayda, əkinlərin vegetasiya dövründə suvarmada istifadə olunur.

GÖY DAĞ

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boyu”nda göstərilir ki, Qazan xan düzəltdiyi kef məclisində sağına baxır, qardaşı Qaragünəni görür, soluna baxır, dayısı Aruzu görür, gülmür. Qarşısında dayanan oğlu Uruza baxıb ağlayır. Uruz bunun səbəbini soruşduqda atası deyir ki, on altı yaşın tamam olub, amma indiyədək heç bir igidlik göstərməyibsən, fikirləşdim ki, vaxt gələr mən ölərəm, taxt-tacı-mı birdən sənə verməzlər. Bunu andım, ağladım, oğul! Uruz da atasına deyir ki, hünəri oğul atasından öyrənər, mən səndən nə gördüm ki, nə öyrənirəm? Qazan xan əlini-əlinə vurub qah-qahla güldü. Dedi: “A bəylər, Uruz yaxşı deyir... Mən bu oğlanı götürüb ova gedim... Kafir sərhəddində Cızıqlara, Ağlağana, Göycə dağa götürüb aparım.” (KDQ. 1988. səh.167).

Dastanın mətnindən aydın olur ki, bu dağlar Başaçağın (Gürcüstanın İmereti diyarı) Dadiani və Ağ-saq qalalarına yaxınlıqda yerləşir. Belə ki, kafirin casusu Qazanla oğlunun sərxoş olub yatmaları xəbərini təkürə çatdırır və kafirin on altı min atlısı onların üzərinə gəlir. Buradan belə bir fikir yürütmək olar ki, Cızıqlar, Ağlağan və Göycə dağları o zaman kafir ölkəsi olan Başaçağda Dadiani qalası yaxınlığında imiş. Bununla bərabər, bu oronimlərin Türkiyə ərazisində olması fikrini irəli sürən tədqiqatçılar da vardır. Dastanın mətnindən bir şey tamamilə aydındır ki, oğlunu dustaqlıqdan azad edən Qazan xan geri dönüb (kursiv bizimdir - S.Babayev.) Ağca qala Sürməliyə gəlir, qırx otaq tikdirir, yeddi gün yemək-içmək verir və böyük səxavət göstərir. Mə”lum olduğu kimi Ağca Qala Sürməli də Türkiyə ərazisindədir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan diyarında “göy” sözü ilə əlaqədar olan bir neçə toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Bunlardan ən məşhuru Culfa rayonu ərazisindəki Göy dağdır (2720 m). Göy dağ qədim tarixə malik olan Boyəhməd kəndinin cənubunda Gilançayın yuxarı hövzəsinin günbatan səmtində yerləşir.

Göy dağ Naxçıvan Respublikasının mühüm çaylarından olan Əlincəçayla Gilançayın yuxarı axınında suayırıcı vəzifəsini görən dağlar arasında ən hündürü, görkəmi və quruluşu ilə ən əzəmətlisidir. Bu dağ özünün sıldırımly yamacları, dərin dərələri, hər tərəfə uzanan tirələri ilə ətraf relyefdən seçilir və möhtəşəm bir görkəm alır.

Ondan qərbdə Qılıncağ (2455 m), cənubda Yarpaqlı (1929 m), şərqdə Xurs, Nürküt kəndləri yanında Gilançayın sağ sahilində dik, sıldırımly dağ silsiləsi yerləşir. Onun şimalından və şərqindən keçən aşırımlar dekabr-mart aylarında keçid üçün bağlı olur.

Göy dağın şərqində “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı olan Göy göl, qərbində Qazançı kəndi, Qazançı qalası, cənub-qərbində Əlincə qalası və s. yerləşir. Onun ətrafında bir ne-

çə qədim kəndin, o cümlədən Tillek, Dərkəmlik və başqa kəndlərin xarabalıqları indiyədək qalmaqdadır.

Göy dağın şimalında yerləşən Boyəhməd və Ləkətağ kəndləri, ondan şimal-qərbdəki Göynük kəndi və Göynüksu çayı qədim etnotoponimlərdir.

“Göy dağ”dakı “göy” sözü bu dağın “göylərə baş vurması”na, yüksəkliyinə, həm də onu təşkil edən süxurların göy rənginə işarədir. Bu söz bəlkə də Göy türklərlə əlaqədar olub, onlardan bir nişanədir?..

KÖKSÜ GÖZƏL

“Kitabi - Dədə Qorqud”da göstərilir. “Köksü gözəl böyük dağa ova çıxdı” (KDQ. Bakı. 1988. səh. 136;169).

Naxçıvan diyarında, Salvartı dağında “Köksü gözəl” adlanan sahə və göl vardır. Burada olan bir neçə təbii göl, o cümlədən Salvartı, Durnalı və Göy su gözəl təbiətin bu füsunkar guşəsini daha da zینətləndirir.

Buradakı “Göy su gözəl” oronimini və hidroniminin etimologiyası “suyu göy, gözəl olan” dağ, göl kimi izah edilirdi. Dastanda göstərilən “Köksü gözəl dağ” ifadəsini iki cür yozmaq olar: “Köksü gözəl”, yə’ni köksü, yamacı gözəl, güllü-çiçəklı olan dağ və ya xüsusi isim - toponim kimi Köksü gözəl dağ. Fikrimizcə, bu da aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan məsələlərdəndir.

GÖY GÖL

Dastandakı “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”ndakı hadisələrin, səfərlərin obyektiv izahı üçün Naxçıvan MR-in Ordubad rayonunda yerləşən Göy göl hidroniminin mühüm rol oynayacağına inanırıq.

“Göy göl Azərbaycan Respublikasının Ordubad rayonunda şirin sulu, axarlı, Zəngəzur silsiləsinin cənub yamacında 3065 metr yüksəklikdədir. Sahəsi 1,5 ha, dərinliyi 6,5 m-ə qədərdir.” (ASE. VI cild. səh.108).

Göy göl mənşəyinə görə buzlaq gölüdür. Şübhəsiz, 1000-1500 il bundan əvvəl bu gölün sahəsi indikindən on dəfələrlə geniş, dərinliyi isə daha artıq olmuşdur. Ərazidə gedən intensiv aşınma prosesləri nəticəsində Göy göl aşınma materialları və prolüvial çöküntülərlə dolmuş, sahəsi kiçilmiş, dərinliyi xeyli azalmışdır. Gilançayın sol qolu olan Saqqarsu öz başlanğıcını gölün şimal-qərb hissəsindən götürür. Şimala doğru axan Saqqarsu qərbə doğru yönəlib cənuba axan Gilançaya qovuşur. Əsrlər boyu buradan axan çay gölün bəndini tədricən yuyub alçaltmış, bu da öz növbəsində suyun səviyyəsinin aşağı düşməsinə, gölün sahəcə və həcmcə kiçilməsinə səbəb olmuşdur. Göy göldən bir qədər cənubda yüksəkliyi 3829 metrə çatan Qazangöl dağ, cənub-şərqdə, Zəngəzur əyaləti ərazisində Qazangöl yerləşir. Bu göl də buzlaq gölü olub Oxçuçayın mənbəyini təşkil edir. O, yerləşdiyi yüksəkliyə, sahəsinə və dərinliyinə görə demək olar ki, Göy göl kimidir. Bunları bir-birindən ayrı düşən iki doğma bacıya bənzədirlər.

Göy gölün şimal-şərqindən, 3112 metr yüksəklikdən Qazangöl aşırını keçir. Bu aşırın demək olar ki, noyabr ayından aprel ayınadək keçid üçün bağlı olur.

Bu yerlərin təbiəti rəngarəng və füsunkardır. “Şiş ucları buludlarla döyüşən” əzəmətli dağlar, qayalardan çağlayan böyüklü-kiçikli şlalələr, avqust ayında təzəcə baş qaldırıb qar talalarını haşiyələyən novruzgülü, dağ yamaclarına yaşıl xalılar sərən alp və subalp çiçəkləri, dupduru, bumbuz bulaqları, çay vadilərini, orta dağlıq sahələri bəzəyən meşə talaları və kolluqlar, şəfaverici dağ havası, qayadan qayaya tullanan, bə”zən görünüb sür”ətlə gözden itən muflon və dağ qoyunu sürüləri, nəğməsilə qayalara səs salan gözəl kəklik və s. təbii gözəlliklər bu yerləri əsil cənnətə bənzədir...

Mə”lum olduğu kimi Tibet yaylasında bir gün ərzində dörd fəsilə rastlaşırsan: günortaya qədər yaz, günorta yay, gün əyiləndə payız, gecə isə qışıdır. Demək olar ki, Göy göl də belədir.

Bu ətraflarda geoloji partiya axtarış işləri apardığına görə Göy gölə qədər çox çətinliklə avtomobil yolu çəkilmişdir. Bu yollar həmişə qar uçqunları, aşınma materialları, axar sular, sellər və s. tərəfindən korlandığına görə vaxtaşırı təmizlənir, qaydaya salınırdı.

Göy göldə bir neçə dəfə, həm də əsasən iyul və avqust aylarında olmuşuq. 1969-cu ilin iyul ayının axır günləri idi. “QAZ-69” markalı maşınlarla çətinliklə Göy gölə qalxdıq. Gölün yaxınlığındakı yamac qarla örtüldüyündən maşınlar göldən aşağıda qalmalı oldu. Gölün ətrafında, xüsusilə, onun cənubunda dik, hündür qayaların kölgə saldığı sahələrdə qar talaları var idi. Belə talalar gölün kənarlarında və başqa sahələrdə də var idi. Bu talaların ətrafını “qar çiçəyi” (novruzgülü) haşiyələmişdi. Dağların güney yamacları yamyaşıl xalıya bürünmüşdü. Gölün sahilləri suyun içində də gömgöy buzla örtülü idi.

Suya atılan qar topaları ərimirdi. Deməli, suyun temperaturu sıfır dərəcəyə bərabərdir. Yamaclardan əriyən qarların suyu hər tərəfdən gölə axır.

Saqqarsu da öz başlanğıcını buradan götürür. Bu füsunkar gözəllikdən ayrılmaq mümkün deyildi. Mən, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin katibi, əmim oğlu, mərhum Qənbər Qurbanov, doğma kəndi Nəsirvazda istirahətdə olan yaxın dostumuz Babaxan Muradov (indi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvü), yaxın və köhnə dostlarımızdan xurslu Əhməd və Həsən Təhirovlar, tivilik Mikayıl Cəfərov, o vaxtlar Azərbaycan Tibb İnstitutunda oxuyan qızım Səfurə, gəlinim Dilşad və başqaları da burada idilər. Biz Geoloji Axtarış Partiyasının Göy gölün yanındakı düzənlik sahədə yerləşən “zemlyanka”larında gecələdik.

Tezdən nahar vaxtınadək üşüyürdük. Günorta günəş əsil yay günəşi kimi “yandırmağa” başladı. Maraqlıdır ki, burada Ayda olduğu kimi, Günəşə tərəf olan hissə möhkəm qızdığı halda kölgəyə düşən tərəfin üşüyür. Odur ki, kölgəyə tərəf olan istiqamətini tez-tez dəyişməli olursan. Təxminən saat 10-da, 11-ə işləmiş başımız üzərində göylərə yüksələn qayalardan şlalələr səslənməyə başladı, get-gedə onların qeyri-adi “mahınları” ətrafa yayıldı. Bu mənzərəni təsvir etmək çox çətin, bəlkə də heç mümkün deyil. Gecəni, sübh çağını sakit yatmış şlalələr gün qızandan sonra “cana gəlir”. Dağ zirvələrində, qayaların arasında qar xəttindən yuxarıda yığılıb qalmış qarlar əriyərək şlalələri “işə salır”.

Bu şlalələr çay yataqları üzərindəki şlalələrə bənzəmir. Bu müvəqqəti şlalələrin bə”zisi gur, bə”zisi zəifdir. Bə”ziləri isə nazik şırnaq şəklində tökülür, havada yolun yarısını gəlir, yarıdan sonra isə küləklər onun suyunu sovurub aparır və onlar öz şlalə ömrünü havada - yarı yolda, yerə tökülmədən başa çatdırır.

İstər Göy göl, istərsə də Qazangöl ətrafında maraqlı hadisələrdən biri də yaz aylarında dağların zirvələrindən sıldırım yamaclar boyu baş verən qar uçqunları və girsələrin gəlməsidir. Bu uçqunlar zamanı çox böyük qar kütlələri aşınıb dağların ətəyinə, göllərin ətrafına tökülmüş daşların, böyük qaya parçalarının, ümumiyyətlə, aşınma materiallarının üzərinə neçə min ton ağırlıq qüvvəsilə zərbə endirir. Bu zərbələrin nəticəsində aşınma materialları bir-birinə geyişir və müəyyən sahələrdə hamar, tamamilə düzəlmiş ərazilər əmələ gətirir. Adama elə gəlir ki, bu daş-qayanı, çınqılı sanki nəhəng, ağırlığı tonlara çatan yolbasan maşınlar düzəldib rastlamışdır.

Girs gəlib dağların ətəyini tutandan sonra yayda qəfil istilər düşəndə qarların əriməsi nəticəsində əmələ gələn sellər “yataqlardakı” qarları yuyub aparır, kənarlarda bərkimiş qarlar isə divar şəklində qalır və yayda belə ərimir. Bu dağlarda, xüsusilə, Göy gölün yerləşdiyi ərazidə buzlaq relyefi aydın nəzərə çarpır.

Göy gölün özü geniş bir troqda yerləşir. (“troq” almanca “çanaq” deməkdir. Buzlağın hərəkəti nəticəsində əmələ gələn dik yamaqları, batıq dibi olan dərəyə troq deyilir). Bu ərazidə, həmçinin onun qonşuluğunda yerləşən Nəbi yurdu, Gəmi qaya sahəsində çoxlu yaşayış məntəqəsi xarabalıqlarına, yüzlərlə adsız qəbirlərin müşahidə edildiyi qəbiristanlıqlara, minlərlə qaya rəsmlərinə rast gəlmək mümkündür. (şəkil 19)

Bu yerlərin hər qarışına bələd olan tivili şair Sərdar Zeynal “Gəmiqaya qəbirləri” adlı şe’rində yazır:

Siz ey zirvələrdə qərib yatanlar,
Deyin kimlərsiniz, haralısınız?
Siz ey zülmələri ərsə çatanlar,
Niyə kənd-kəsəkdən aralısınız?

Bəlkə Bamsı Beyrək, bəlkə Qazan xan,
Bəlkə Burla xatun siz olmusunuz?
Bəlkə bu dağlara gələrək pünhan,
Bu kiçik talada yorulmusunuz?

Hər sizi görəndə qəlbim odlanır.
Yanağım islanır, bilmirəm niyə?
Dağlar sıralanıb mətin dayanır,
Məzarlar ünvansız qalması deyə.

İnsanların, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının bu yerləri özlərinə məskən, ovlaq, yaylaq seçmələri tamamilə təbii görünür. Bu regionda dastanla əlaqədar olan coğrafi obyektlərin mövcudluğu da deyilənləri təsdiq edir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”nda Əkrəyin yolu Şərur - Dərəşam - Ordubad rayonundakı Göy göl istiqamətində olmuş, geri qayıdarkən Əlincə qalasına əsir düşmüşdür.

Göy gölə çatmağa 3-4 km qalmış “Qəbiristanlığın yurd yeri” deyilən sahə vardır. Bu yaylaqda çoxlu qədim qəbirlər olsa da qədim yaşayış yerlərinin qalıqlarına rast gəlinmir. Ondan yuxarıda, Gəndərənin üstünə çatmamış, dağın üstündə də qəbirlər vardır. Bu yerlərdə qədim yaşayış yerlərinin qalıqlarının müşahidə edilməməsinə necə izah etmək olar? Çox güman ki, bu yerlərdə daimi yaşayış məntəqələri olmamış, bu qəbiristanlıqlarda ancaq yaylaq dövründə ölənlər dəfn edilmişdir. Bəlkə də qədim yaşayış məntəqələrinin qalıqları itib-batmış, heç bir izi qalmamışdır?

Eramızdan əvvəl III-I minilliklərə aid Gəmiqaya, Nəbi yurdu və s. qayaüstü təsvirləri (bizcə, həm də qəbirlər - S.B.) “Arazın sol sahilindəki düzən və dağətəyi ərazilərdə yaşamış, yaz-yay fəslində Gəmiqaya ərazisinə yaylağa köçmüş, qədim maldar tayfalarına məxsusdur” (ASE. VI cild. səh.80).

“Nəsirvaz yaxınlığındakı yaylaqlarda e.ə. II-I minilliklərə aid minlərlə qayaüstü təsvir aşkar edilmişdir. “Nəbi yurdu” adlanan ərazidə isə qayaüstü təsvirlərlə yanaşı, qədim və orta əsrlərə aid qəbir abidələri də var.” (ASE. VI cild. səh.231).

1968-ci ilin yayından başlayaraq Ordubad rayonunun Nəsirvaz, Tivi kəndləri ərazisində və Gəmiqayada səmərəli arxeoloji tədqiqatlar aparən tarix elmləri doktoru, professor Vəli Əliyev yazır: “... Tivindən ötüb Nəsirvaz kəndinə, oradan da Gəmiqayaya getdim. Gəmiqayadan qədim Naxçıvan mədəniyyətinin nadir incəsənət nümunələrini miladdan əvvəl VII-I minilliklərə aid qayaüstü təsvirləri (insan, keçi, maral, it, öküz rəsmləri; ov, rəqs səhnələri, piktoqrafik yazılar və s.) aşkara çıxarıb sevinclə, elmi uğurla Bakıya qayıtdım”

Bu yerlərdən aşağıda Saqqarsuyun Əyriçayla birləşdiyi yerdə, yə’ni iki çayın qovuşduğu sahədə qədim Tillək kəndinin xarabalıqları qalmaqdadır. Əyriçayın sağ sahilində Tillək meşəsi, yaxınlıqda isə talalar şəklində Xəlil, Cəlil meşələri yerləşir.

Naxçıvan mənzərələrini, xüsusilə, onun əzəmətli dağlarını sonsuz və ülvi məhəbbətlə sevən və özü demişkən “bu dağları hamıya qısanan” Azərbaycanın görkəmli sənətkarı, Respublikanın Xalq rəssamı Maral xanım Rəhmanzadə də Göy göldə olmuş, bu dağlar gözəlini öz e”cazkar fırçası ilə əbədiləşdirmişdir. O yazır: “Mən Tivinin özünü, dağlarını, Göy gölü, Gəmiqayanı böyük məhəbbətlə çəkmişəm” (E.Xəlilov. Göstərilən əsəri. səh.66).

Çox sağ olun, Vətənimizin qeyrətli qızı, əziz bacımız Maral xanım! Bəlkə də gələcək nəsillərimizə vüqarlı dağlarımızın tənha gözəli, Dədə Qorqudun yadigarlarından biri Göy göldən xatirə olaraq ancaq Sizin böyük məhəbbətlə çəkdiyiniz “Göy göl” tablosu qalacaqdır! Çünki onu məhəbbətlə ağışına alan dağlar hər gün, hər ay, hər il öz canlarından, qəlblərindən Göy gölə parça-parça “hədiyyələr” verir. O isə bu “hədiyyələr” içində ən uzağı 4-5 əsr ərzində itib-batacaq, ondan ancaq xatirələr, rəvayətlər, əfsanələr, bir də Sizin əllərinizin, qəlbimizin və məhəbbətinizin bəhrəsi olan “Göy göl” qalacaqdır!...

Şair Əbülfəz Muxtaroglu bu tənha dağlar gözəlini özünün “Göy göl” şe’rində belə qələmə almışdır.

Səyyah, Qapıcığın zirvəsinə qalx,
Orda tez açılır hər yerdən sabah.
Dumandan örpəyi sürüşəndə bax,
Sanarsan üzüyün qaşdı Göy göl.

Zərif qönçə ikən solanı görən,
Gerçəyi öldürən, yalanı görən ,
Neçə-neçə haqsız talanı görən,
Dağların gözü'nün yaşdır Göy göl.

Dədə Qorqud kimi ozanlar görmüş,
Teymur tək novraqlar pozanlar görmüş,
Neçə Koroğlular, Qazanlar görmüş,
Bu şiş qayaların yaşdı Göy göl.

Bir yanda qar yağıb çən-duman çöküb,
Bir yanda bənövşə boynunu büküb,
Bir yandan nərgizlər ləçəyin töküüb,
Fəsil tanımaqda naşdı Göy göl.

Bura fəsillərin birlik ocağı,
Neçə şələlənin dayanacağı,
O, bir mö"cüzə yox, cənnət bucağı,
Göllərin gözəli, başıdı Göy göl.

GÜNORTAC (GÜNORTA DAŞI)

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu”nda Təpəgöz, onun gözü'nü çıxaran Basata deyir: “Haradan gəldin sən, igid, yerin nə yerdirdi? Qaranlıq gecədə yol azsan, ümidin nəyədir?” Basat ona belə cavab verir: “Olduğum yer, yurdum mənim Günortacdır! Qaranlıq gecədə yol azsam ümidim Allahadır.” (KDQ.1988. səh.200).

Buradan aydın olur ki, Basatın yurdu, yaşayış məskəni Günortacdır. Bu yer isə Təpəgözün məskən saldığı, camaata qan uddurduğu Salaxan qayasının, oradakı mağaranın yaxınlığında olmalıdır.

Maraqlıdır ki, “Günortac” sözüne oxşar “Günorta daşı” (ona “Günortaçı” deyənlər də var) toponimi Babək rayonu ərazisində Çalxanqala kəndi ilə Payız kəndi arasında yerləşən məşhur Çalxandağın qərb tərəfində “Dar” deyilən keçidin yanındadır.

Günorta daşı Çalxandağın qərb qurtaracağında tektonik proses nəticəsində dağın yamacında əmələ gəlmiş, mütləq yüksəkliyi 1500 metrə çatan dik və enli bir qayanı xatırladan şahədir. (Şəkil 20). Günortaya qədər və ondan sonra da Salaxandağın cənub yamacını günəş işıqlandırdığı halda, Günorta daşı günortaya qədər kölgəyə bürünmüş olur. Düz günorta vaxtı, yə"ni saat bir tamamında buranın kölgəsi tamamilə yox olur.

Maraqlı burasıdır ki, ilin bütün fəsillərində Günorta daşı günortanı səhsiz olaraq göstərir. Odur ki, onu həmişə müşahidə etmək imkanı olan Çalxanqala, Təzəkənd, Xıncab və Sust kəndlərinin camaatı əkin-biçin, sağın və s. zamanı bu daşdan “saat” kimi istifadə edə, fasiləyə çıxarlar.

Günorta daşının, ümumiyyətlə, Çalxandağın cənub tərəfi Böyükdüzə qədər, həmçinin şərqdə Cəhri qaşından başlamış, qərbdə Qarabağlar qaşına qədər geniş bir düzənlik sahəni əhatə edir. Bu sahə lap qədimdən insanların məskən saldığı, heyvandarlığın inkişaf etdirildiyi ərazilərdən biri olmuşdur. Sust kəndi yaxınlığında yerləşən “Pir təpəsi” ətrafındakı qədim yaşayış məntəqəsinin qalıqları onun bizim eramın əvvəllərinə aid olduğunu göstərir. Bu ərazidə bir-birinin davamı olan Sibdəxor, Xıncab və Sust düzləri qədim və müasir heyvandarların əlverişli qışlaqları olmuşdur. Onlar qoyun sürülərini yay vaxtı Qaraquc yaylaqlarına qaldırır, soyuq mövsümdə isə bu qışlaqlara endirəmişlər.

Burada ən maraqlı cəhət budur ki, Günortac (Günorta daşı) “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının yerləşdiyi güman edilən ərazinin bir növ orta hissəsini əhatə edir və Çalxanqala ilə birbaşa əlaqəlidir. Buradan şimalda - orta yüksəklikli dağlar zonasında “Dədə Qorqud”la əlaqədar olan yerlər - Qaraquc, Salaxan, Altuntaxt, Xan yurdu, Qazan yaylağı, Buğaçəsmə, Dərbənd və s., onun cənubunda Böyükdüz (Bükdüz), şərqində başqa bir Dərbənd (Payız kəndi ilə Tirkeş kəndi arasında), bir az aralı Əlincə qalası və s. yerləşir.

Doğrudan da, Günortac, Çalxanqala, bunlardan bir az şimalda Lizbird çayı vadisində “Kənd yeri”nin, ondan 3-4 km aralı Salaxan mağarasının (yə"ni Təpəgözün məskəninin) yerləşməsi, belə bir mülahizə yürütməyə imkan verir ki, Basatın olduğu yer - Günortac, - elə Günorta daşının yerləşdiyi ərazidir.

OĞUZDAŞI KƏNDLƏRİ

1827-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndən nümunələr”də Şərur nahiyəsində iki Oğuzdaşı kəndinin olduğu qeyd edilir (səh. 407). Bu kəndlərin birində 24 ailə yaşamış və ildə 12600 ağça vergi vermişlər.

İkinci Oğuzdaşı kəndində isə cəmi 2 ailə yaşamış və 4000 ağça vergi vermişlər (səh. 407). (“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”. Bakı. 1977, səh. 327). Şübhə yoxdur ki, bu kəndlərin adı etnotoponim olub, “Oğuz”dan törəmiş və oğuzların həyatı ilə əlaqədar olmuşdur.

SALAXANA - SALAXAN

“Salaxana” toponiminə “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”da bir neçə yerdə rast gəlinir. “Basat Təpəgözün olduğu Salaxana qayasına gəldi”. (“Kitabi-Dədə Qorqud”. 1988, səh.199).

Babək rayonunun dağlıq sahəsində Qazan yaylağının qərb ətəklərində Salaxan qayası, Salaxan dərəsi, Salaxan bulağı, Salaxan yurdu və Salaxan (Kəllə gözü) mağaraları yerləşir. (Şəkil 21). Salaxana ilə əlaqədar toponimlər xalq arasında “Salaxana” yox, “Salaxan” adlandırılır. Xüsusi istifadə üçün xəritələrdə də belə yazılmışdır.

Salaxan dərəsinin yerləşdiyi ərazi və onun ətrafı mürəkkəb tektonik quruluşa və relyefə malikdir. Dərələyəz silsiləsinin cənub yamacında yerləşən Qaraquş-Boyohməd antiklinalı cənub-şərq istiqamətində uzanaraq hündürlükləri 2600 metrə çatan Qaraquş və 2081 metrə çatan Anabad-Gədik zirvələrində maksimal nöqtə təşkil edir. Antiklinalın silsilə ilə birləşdiyi rayon təbaşir, cənub hissə isə eogen çöküntülərindən ibarətdir. Qırışığın şimal qanadında meyllik 50 dərəcəyə çatdığı halda cənuba doğru tədricən alçalır və Qaraquş zirvəsindən cənub-şərqə doğru bir neçə yerdə sərt dərələrlə kəsilir.

Triasda formalaşan Salaxanbulaq ayrıcına qədər uzanan Xanbulaq antiklinalı karbon və perm süxurlarından təşkil olunmuşdur. Qırışığın alçalma şərq qanadı iri tektonik çatla yarılarq eyni adlı sinklinal üzərində Salaxan dərəsinə əmələ gətirmişdir. Ardıc dağı rayonunda karbon və trias çöküntülərindən ibarət asılı yamac təşkil edən qayalı relyef cənub-şərqə - Ağqaya (1758 metr) dağına doğru alçalaraq 10-20 dərəcə meyllik yaradır.

Salaxanbulaq sinklinalının trias çöküntüləri Xanbulaq rayonunda trias və perm çöküntüləri ilə əvəz olunur.

Dörd km-ə qədər uzanan kanyonvari, çətin keçilən struktur terraslı Salaxan dərəsi və onu əhatə edən rayon əsasən, sahəvi əhəngdaşından, gildən, pelitomorf əhəngdaşından, konqlomeratlardan, nazik təbəqəli əhəngdaşından və gilli-qumlu əhəngdaşından ibarətdir. Yeddi bulaq və Xanbulaq bulaqları arasında yerləşən müasir çöküntülərlə örtülən Salaxan yurdu, Xanbulaqdan cənubda yerləşən Altuntaxt, Xan yurdu yastanları zəngin subalp bitkiləri ilə örtülmüşdür. Daha cənuba və cənub-şərqə - Ağqayaya doğru mezofil dağ ot və kolluqları kserofil çoxillik otlar və kolluqlarla əvəz olunur.

Antiklinalların şimal və onun Ağqaya ilə Gədikarası hissələrində hündürlüyü bəzən 8-10 metrə çatan vulkanik brekçiyalara - erozion qalıqlarına rast gəlinir. Qız-gəlin qayaları (təxminən 1800 m) və Maqşud təpəsində bu brekçiya qayaları fantastik görünüşlü massivlər yaradırlar.

Salaxan dərəsinin sol sahili uca, sıldırımlı, sanki kiminsə tərəfindən sallarla hörülmüş divarı xatırladan, yüksəkliyi 25-30 metrə çatan dik qayalıqdır. Dərənin sağ sahili isə son dərəcə dik yamaca malik olan seyrek kollar və çoxillik otlarla örtülmüşdür. Dərənin mikroiklim şəraiti onun dar vadisində, qismən də qayalı sol, dik yamaçlı sağ sahilində yemişan, itburnu, zirinc, murdarça, doqquz donlu, kərməşov, alça, armud və s. ağac və kolların sıx arealının yerləşməsinə səbəb olmuşdur. Buradan vaxtaşırı keçən sellər dərənin yataq hissəsində olan kolları yatarsa da onları məhv edə bilmir, əyilmiş, əzilmiş, bükülmüş bitkilər yaşamaqda, hətta bar verməkdə davam edir.

Buradakı zirinc, itburnu, qaraca (kərməşov) kollarının məhsuldarlığı, qayaların döşündə, yamaclarda bitən yüksək boylu ardıc ağaclarının həcmi və uralığı insanı heyrətə gətirir. (Şəkil 22). Dərənin içərilərinə daxil olmaq, kəsilməmiş ağac və kolları oradan çıxarmaq çətin olduğuna görə hələ ki bu sahələr salamat qalmışdır. Lakin dərənin ağız tərəfində ağac və kollar rəhmsizliklə doğranmaqdadır. Bu dərə insanda qeyri-iradi bir vahimə hissi yaradır. Dərənin sonunda orta hissədə və sağ sahilə qayaların arasında iki mağara vardır. Bunlardan dərənin sonundakı böyük mağara dərənin dibindən bir neçə metr yüksəklikdə yerləşir. Orada min başdan artıq qoyun-keçi yerləşə bilər. Mağaraya dərədən yol yoxdur. Buraya ancaq dağın yamacından dolayı yolla daxil olmaq mümkündür.

Dərənin sonunda alçaqda yerləşmiş ikinci mağara birincidən kiçik olmaqla aşınma materialları onun ağız hissəsini qismən doldurmuşdur.

Bu mağaralar ətrafında tez-tez ayıya rast gəlinir. Biz orada olarkən (sentyabr, 1997) kiçik mağarada ayının yaxın vaxtlarda burada olmasını göstərən izlərlə rastlaşdıq. Bundan başqa, sol sahilə, yüksək qayalığın orta hissəsində, 10-15 metr hündürlükdə cərgə ilə 16-17 kiçik təbii mağara yerləşir. Bu mağaralar tədqiq olunmasa da onların bəzilə-

rinin qabaq hissəsinin daşla hörülməsi, üst tərəfdən oraya enmək üçün ensiz keçidin olması mağaraların qabaq hissəsilə taxçayabənzər çıxırın uzanması göstərir ki, buralar insanların qədim yaşayış yerləri olmuşdur.

Salaxan dərədən 3-4 km cənubda qədim yaşayış məntəqəsinin qalıqları mövcuddur. Əhali arasında bu sahə “kənd yeri” adlanır. Maraqlıdır ki, Salaxan dərəsinin şərqində “Kitabi-Dədə Qorqud”la səsleşən Qazan yaylağı, Qazan yurdu, Qazan çuxuru, şimal-qərbində Yeddi bulaq (Yeddi bacı), cənub-qərbində Xan yurdu, Buğa çeşmə, Altuntaxt, Qız-gəlin (40 qız) qayası və s. kimi coğrafi obyektlər yerləşir. Bütün bunlar belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu coğrafi obyekt dastanın VIII boyunda təsvir edilən Salaxandır.

Bizcə, “Salaxan” (“Salaxana”) sözü ərəb və fars mənşəli söz deyil. Xalis Azərbaycan sözü olub “sal” və “axan” sözlərindən ibarətdir. Sal yastı və hamar daşa deyilir. Bu dərənin sol sahili sanki sallarla “hörülmüşdür” və fiziki aşınma nəticəsində zaman keçdikcə bu sallar “axıb” dərənin dibinə tökülür. Güman etmək olar ki, bu prosesi müşahidə edən xalq min illər bundan qabaq buraya “Salaxan dərə” adını vermişdir.

Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1988-ci il nəşrinə yazdıqları “Tükənməz xəzinə”də (ön söz əvəzi) “Salaxana” sözü ilə əlaqədar olaraq yazırlar: “Ö.Şaiq bu sözün “selx” (ərəb) və “xana” (fars) sözlərinin birləşməsindən ibarət olduğunu, Azərbaycan dilinə qətiyyənlə aid olmadığını söyləyir. Bizcə, bu, Nəsimidə işlənən sallax (dəri soyan) sözü ilə xana sözünün birləşməsindən ibarətdir. Məsələn, “Soyun, ey murdar sallaxlar, Nəsiminin tənini.” Bu söz ancaq Azərbaycan dilində “heyvan kəsilən yer” mənasında işlənir”. (“Kitabi-Dədə Qorqud”. 1988. səh.13).

Dastandan məlumdur ki, Təpəgöz əhali üçün böyük bir bəlaya çevrilir. O, özünə məskən seçdiyi qayanı, oradakı mağaranı sallaqxanaya, qəssabxanaya çevirir. Burada tək-cə qoyunları deyil, insanları da yeyir. Basat onu məğlub etdikdən sonra son nəfəsində ağ saqqallı qocaları, ağ birçəkli qarıları çox ağlatdığını, “biğ yeri təzəcə tərləmiş” cavanları, əlləri xınalı qızcığazları çox yediyini e’tiraf edir. Onun son arzusu da belədir:

Bircə dəfə adam ətindən doyum,
Qalın Oğuz bəyləri üstümə gəlsə,
Deyirdim ki, qaçıb Salaxana qayasına girim.

(KDQ. 1988. səh.201).

Göstərilənlərdən aydın olur ki, bu qaya, dərə, oradakı mağara həqiqətən Təpəgözün sallaqxanasına çevrilmişdir. Buna görə də insanların, heyvanların parçalanıb yeyildiyi

bu yerə “Sallaxana” adı verilməsi də təbii görünür. Qaraquc qonşuluqda yerləşən kəndlərin camaatı “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da da göstərilən Salaxan dərəsində, oradakı mağarada məskən salan, adam yeyən “Kəlləgöz” (Təpəgöz) barədə rəvayəti bilir və onu nəsil-dən-nəsilə ötürərək yaşadırlar. Onlar Təpəgözü “Kəlləgöz qəhrəman” da deyirlər.

Mən və mənim yaşdılarım (S.B.) on illərlə yay aylarını Qaraquc yaylağının müxtəlif yurdlarında, o cümlədən Yeddi bulaq, Xan yurdu, Abdullanın yurdu, Salaxan yurdu, Qoşa yurd və s. keçirmişik. Bu yaylağın bol nemətlərindən - cacıq, baldırğan, xaş-xaş, müxtəlif pəncərlər, kəklükotu, dağ nanəsi, ələyöz, yabanı sarımsaq, çöl kəvəri, yabanı meyvələr: alça, armud, yemişan, zirinc, qaraca, mərmərik və s. toplamaq üçün dəstə ilə dərələri, dağ yamaclarını, kolluqları, o cümlədən Yelli gədiyin arxasında Billava və Tənənəm kəndlərinin (Şərur rayonu) yaylaqları olan sıx ağac və kollarla örtülən Dana qalasım, Xan bulağını qarış-qarış gəzərdik. Təkcə Salaxan qayasının dərə boyu uzanan sıx, keçilməz meşəsinə girməyə cəsarət etməzdik.

Böyüklərin danışdıqları vahiməli, qorxunc nağıllar, Təpəgöz, Matı adlı qızı qaçıran ayı və s. haqqındakı dəhşətli əfsanələr, valideynlərimizin qadağası bizim hamımızı Salaxan dərəsinə “səfər etməkdən” çəkindirirdi.

Təzəkəndin sakinlərindən vaxtı ilə ən mahir və yorulmaz biçinçi hesab edilən 90 yaşlı Rüstəm Rüstəmov, bütün yaylaqları öz evinin içi kimi tanıyan, folklorumuzun gözəl bilicisi 95 yaşlı Dilbər Abdulla qızı, ömrü boyu çobanlıq edib dağları, yaylaqları səhər-axşam salamlayan 75 yaşlı Dadaş Əsgərov, uşaqlıqdan çoban olub hər ilin yarısını bu dağlarda keçirən Əsgər və Həsən Fətulla oğulları dağlarımız, yaylaqlarımız, qayalarımız barədə olan əfsanə və rəvayətləri indi də böyük həvəs və ürək yanğısı ilə danışirlar.

Naxçıvan MR-də “sal” sözünün iştirak etdiyi toponimlərə də rast gəlinir: Salaxan dərə, Saltaq kəndi, Salvartı, Ağsal, Bəysal dağları, Sal bulaq, Sələsüz (Sələsüz kəndi) və s. Professor P.Xəlilov yazır: “Bəylərbəyi titulu daşıyan Qazan Salor tayfasındandır.” Bəlkə də göstərilən toponimlər bu tayfanın (Salor-Sal) adından törəmişdir? Fikrimizcə, bunun daha geniş tədqiqatə ehtiyacı vardır.

SƏDƏRƏK

Naxçıvan MR-də Sədərək rayonunun (1994) mərkəzi, şəhər tipli qəsəbə.

“Kitabi - Dədə Qorqud”un “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyunu bəyan edər” boyunda gös-tərilir ki, Oğuz zamanında Uşun Qoca deyilən bir kişinin iki oğlu vardı. Onun böyük oğ-lu Əkrək Əlincə qalasında əsir düşür. Kiçik oğlu Səkrək böyüyür, qardaşını xilas etmək üçün yürüşə çıxır. “Uşun Qocanın kiçik oğlu Səkrək öyü bəhadır, alt, dəlü yigit qopdı”. (KDQ. 1988. səh. 110).

Səkrək- Sədərək! Bu iki ad arasında zahiri və tələffüz oxşarlığı olduğu kimi onların mənşəyində, Səkrək adının toponimləşərək “Sədərək” oykoniminə çevrilməsində də bir əlaqə, uyğunluq, tarixi bir əsas varmı?

Sədərək Naxçıvan MR-in ən böyük kəndlərindən olub əhalisinin sayına görə (12 min nəfər, 1997) birinci yeri tutur. Qardaş Türkiyə Respublikası ilə əlaqələrdə, həmçinin Er-mənistanla sərhəddə bir növ “qala” vəzifəsini yerinə yetirməkdə Sədərəyin mühüm rolu nəzərə alınaraq, o, 1994-cü ildə ətraf ərazilərlə birlikdə müstəqil rayona, rayon mərkəzi Sədərək kəndi isə qəsəbəyə çevrilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 600-1000 metr yüksəklikdə yerləşən Arazboyu düzənlik hissəsi geniş bir ərazini əhatə edir. Bu sahə şimal qərbdə Sədərək düzündən başlayaraq Ordubad maili düzənliyində uzanır. Kotam yaxınlığında yüksək dağlar tər-əfindən dar zolaq şəklində Arazın sahilinə doğru sıxışdırılır.

Arazboyu düzənlik Muxtar Respublika daxilində Dərələyəz və Zəngəzur dağlarının meridian istiqamətində uzanan qolları və ya yüksəklikləri vasitəsilə Sədərək, Şəhur, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa, Ordubad və s. maili düzənliklərə ayrılır.

Muxtar Respublikanın şimal qərbində Ağrı çökəkliyi ilə sərhədlərdən və Dəhnə - Və-lidağ yüksəkliyində uzanan Sədərək düzü cənubdan Arazla, şimal qərbdən isə Saray-bulaq dağlarının cənub şərq ətəkləri ilə sərhədlənir.

Sədərək düzü əsasən Cəhennəm dərəsi gətirmə konusundan ibarət olub allüvial və al-lüvial-prolüvial çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. 800-940 metr mütləq yüksəkliyə ma-lik olan bu düz şimaldan cənuba və qərbdən şərqə doğru meyillidir. (S. Babayev. “Qə-dim diyarın təbiəti”. 1970. səh. 112).

Sədərək düzü Azərbaycanın çox qədimdən məskunlaşmış regionlarından biridir. Bu düzün şimal qərb hissəsində yerləşən Sədərək kəndindən 3-4 km cənubda eneolit və ilk tunc dövrlərinə (e.ə. IV-III minilliklər) aid “Sədərək yaşayış yeri” adlandırılan arxeoloji abidə aşkar edilmişdir. (1978).

Yerli əhali arasında “şəhər yeri” adlanan bu sahəyə çox qədimdən Arpaçaydan çəkil-

miş daş hörgülü “Fərhad” arxının izləri indi də qalmaqdadır. Bu yaşayış məskəninə “Sə-dərəyin şimalında yerləşən “Bulaq başı” deyilən yeganə su mənbəyindən nə vaxtsa 2-3 metr dərinlikdə” (V. Məmmədov. “Naxçıvanın qala qapısı - qədim Sədərək”. “Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı. 1966. səh. 149) saxsı borularla (“künk”lərlə) su gətirilmişdir. Bu ərazidə “Karvansara”, “Kültəpə” adlı qədim yerlər də mövcuddur. Qədim şərq ölkə-lərilə qərb arasında mühüm ticarət yollarından biri də Naxçıvan, o cümlədən Şərurdan və Sədərəkdən keçirdi. Çox güman ki, İrəvanın 60, Naxçıvanın 90-100 kilometrliyində yerləşən Sədərək bu yol üzərində bir dayanacaq rolunu oynayan mühüm məntəqələrdən biri olmuşdur.

XVII əsrdə yaşamış məşhur Türkiyə coğrafiyaşünas-səyyahı Övliya Çələbi (1611-1679) 1647-ci ildə Azərbaycanda uzunmüddətli səfərdə olmuş, onun bir çox şəhərlərini, o cümlədən Sədərəyi, Qarabağları, Nəqşicahanı (Naxçıvanı) və başqa yerləri təsvir etmişdir.

Övliya Çələbi göstərir ki, Üçkilsədən şərqə doğru hərəkət edib, abad kəndləri, tarla-ları, şoranlıq yerləri keçdik. “Naxçıvan ətrafında Şəlvəndağı (?) ətəyində (yerləşən) bir kəndə gəldik. Onun 11 minarəsi görünürdü. Burada olan bir Bəktəşi təkyəsini ziyarət edərək şeyxləri, Ne’mət Dədənin Hümmətini aldım. Ertəsi gün tezdən qalxıb sonu görün-məyən bu səhra ilə 12 saat yol getdik”. (Övliya Çələbi. “Səyahətnamə”. Bakı. 1997. səh.9).

Övliya Çələbi daha sonra göstərir ki, yolda çəmənlilərdə üç dəfə istirahət etdik, at-larımız otlayıb dincəldi. “Buradan yenə də şərqə doğru abad kənd və səhrələr içərisində ov edə-edə gedib 10 saatdan sonra Sədərək kəndinə çatdıq. bura Naxçıvan ərazisində İmam Əlirza vəqfidir. Bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad, abad, min evli, saysız-hesabsız bağ-bağçası, gözəl havası, əhalisinin hamısı şiə olan bir kənddir.

Gördüyü kimi, Ö.Çələbi Sədərəyi min evli, abad, böyük bir kənd kimi təsvir etdiyi halda onun ardınca “Kərmab Sədərək”ni şəhər kimi göstərir. O yazır: “Şəhərdən kənar, bağlar kənarında yüksək qübbəli yerlərdə isti su mənbələri vardır. Hər birinin ölçüsü 10x10 olan üç hovuzda gümüşbədənli balıqlar kimi əcəm gözəlləri üzüb danışmadan bir-birini qucaqlayır. Bu şəhər əhalisinin əksəriyyəti kökdolaq (?) və toxucudur. Aşıqanə mahnılar oxuyurlar. Gözəl, zil səsləri vardır.” (Övliya Çələbi. “Səyahətnamə”. Bakı. 1997. səh. 10).

XVII əsrin məşhur səyyahlarından biri olan fransız Jan Şarden II Şah Abbasın sifarişi ilə hazırladığı çoxlu zərgərlik mə'mulalarını İrana apararkən Zaqafqaziyadan keçdiyi yollar, olduğu, gördüyü məntəqələr haqqında maraqlı mə'lumat verir. O, 1673-cü ilin aprel ayında İrəvandan Naxçıvana səfəri zamanı yazır: “Sədərək adlanan böyük yaşayış məntəqəsi yarı yolda bizdən solda qaldı. Sədərək öz əhəmiyyətinə görə Şəhurun əsas şə-

həri olmuş, Şerurun rəisi də həmin məntəqədə (Sədərəkədə) yaşamışdır. (S.Y.Babayev. "Jan Şardenin Naxçıvana səyahəti". Azərbaycan EA xəbərləri. Yer haqqında elmlər seryası. 1972. 3. səh. 76).

"Sədərək" sözünün mə'nasına dair xalq etimologiyasına görə "Se dəre" - "Üç dəre" deməkdir. Doğrudan da, Sədərəyin ərazisində üç dəre - Çanaqqıçay, Cəhənnəmdərə və Bağrısaqdərə keçir. Lakin bu ehtimalı elmi izah kimi qəbul etmək olmaz.

Əhali arasında işlənən "Sədərək - sel gərək" zərb məsələnin də onun adının izahı kimi qəbul etmək və ya bu adın "sel gərək" ifadəsindən törədiyi fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki buradakı "sel gərək" ifadəsi həmişə su həsrətində olan xalqın arzusundan, ümidindən irəli gəlmişdir. Yə'ni Sədərək düzünün geniş torpaqlarını suvarmaq, oradan bol məhsul götürmək üçün sel suyu qədər bol, güclü, kifayət qədər su lazımdır. 60-cı illərdə Arazdan Sədərək düzünə üç kanalın çəkilməsi əhalinin bu arzusunu müəyyən qədər yerinə yetirmiş oldu. "Sədərək" sözünün - "səd rəng" (yüz rəng) kimi izah etmək də xalq etimologiyasından ibarət olub heç bir elmi əsası yoxdur.

Bizcə, "Sədərək" toponiminin elmi izahını "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanında axtarmaq lazımdır. Dastanın "Uşun Qocanın oğlu Səgrək boyunu bəyan edər" boyundan aydın olur ki, Uşun Qocanın oğlanları Əkrək və Səkrək öz yaşayış yerlərindən - "Şerukun ucundan" səfərə çıxır və yolları Əlincə qalasına düşür. Şerur düzü ilə Sədərək düzü geniş sahədə bir-birilə həmsərhəddir. Həm coğrafi mövqelərinə görə, həm də tarixi keçmişlərinə görə bu regionları bir-birindən ayıran heç bir maneə olmamışdır. Əksinə, Jan Şardenin göstərdiyi kimi "Sədərək öz əhəmiyyətinə görə Şerurun əsas şəhəri olmuş, Şerurun rəisi də həmin məntəqədə (Sədərəkədə) yaşamışdır". (S. Babayev. Göstərilən məqaləsi. səh. 76).

Bizə belə gəlir ki, burada Şerurun "əsas şəhəri" hesab edilən Sədərək indiki Sədərək kəndi deyil, xarabalıqları indiyədək qalan, "Şəhər yeri"ndə ("Sədərək yaşayış yeri") mövcud olmuş, mühüm ticarət yolu üzərində yerləşən qədim Sədərəkdir. Uzun illər Naxçıvan Respublikasının müxtəlif yerlərində arxeoloji tədqiqatlar aparən tarix elmləri doktoru Vəli Əliyev "Qədim Sədərək" adlı məqaləsində göstərir: "Əldə olunmuş arxeoloji materiallar sübut edir ki, Sədərək 7-8 min il bundan əvvəl Naxçıvan ərazisində əsas yaşayış məskənlərindən və mühüm mədəniyyət ocaqlarından biri olmuşdur." (V. Məmmədov. Göstərilən məqaləsi. səh. 152).

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi Uşun Qocanın bu ərazidə, həmçinin Türkiyənin, İranın və indiki Ermənistanın bu regiona qonşu olan ərazilərində hakim olduğu mülahizəsini qəbul etsək, bu qədim şəhərin onun qəhrəman oğlu Səkrəkin adından törəməsi, daha doğrusu, bu şəhərin Səkrəyin adı ilə adlandırılması tamamilə mümkün və təbii görünür. Deyilənlərə bunu da əlavə etmək lazımdır ki, "Dədə Qorqud"da adı çəkilən və ya onun-

la əlaqədar olan bir çox toponimlər, o cümlədən Naxçıvan diyarında yerləşən Qara Çoban düzü, Qərbi və Şərqi Daşburun dağları, Dana qalası, Xan bulağı, Dərbənd, Şerur düzü, Türkiyə ərazisində Böyük (Qara) Dərbənd, Sürməli düzü, Arqubeli, Aladağ və s. kimi coğrafi obyektlər Sədərək düzünün və Sədərək yaşayış məntəqəsinin qonşuluğunda, onun ətrafında yerləşir.

Bundan başqa, "Sədərək" və "Səkrək" sözlərinin yazılışı və ifadəsi də bir-birinə çox yaxındır. Belə ki, bu sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışında bir hərf ("d" və "k") fərqi vardır. Mə'lum olduğu kimi, bir çox toponimlər zaman keçdikcə transformasiyaya - müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayır, bə'zən isə hətta öz əvvəlki forma və məzmununu tamamilə itirir.

Göstərilənlərə əsasən "Sədərək" toponiminin Uşun Qocanın oğlu, "Dədə Qorqud" qəhrəmanlarından biri - Səgrəkin adından törədiyi barədə mülahizə yürütmək mümkündür.

SƏDƏRƏK DÜZÜ

Sədərək düzü Naxçıvan MR-in Arazboyu düzənliyinin ən geniş düzlərindən biridir. Bu düz Cəhənnəm dərəsinin gətirmə konusundan ibarətdir. Dərənin şərq hissəsində sel çöküntüləri enli zolaqlar şəklində yayılaraq Sədərək kəndinə qədər davam edir.

Sədərək düzü 800-940 metr mütləq yüksəkliyə malik olub, şimaldan cənuba və qərbdən şərqə doğru meyillidir. Ərazidə əsasən boz torpaqlar yayılmışdır. Əsas təbii bitkisi yovşandır. Bu düzdə əkinçilik intensiv inkişaf etmiş, burada taxıl, yem bitkiləri, şəkər çuğundur və s. əkilir.

Fikrimizcə, bu oykonim "Kitabi - Dədə Qorqud"un qəhrəmanlarından olan Əkrəkin adından qalan tarixi şahiddir. (Kitabda oxuyun: "Dərəşəm suyunu dəlüb keçdilər...")

SARI AĞIL

Şərur rayonu ərazisində Tənənəm kəndinin şimal qərbində, Qoçölən (1676 m) dağının qərbində yerləşən ayrıqdır. Özünün bitki örtüyü, relyef forması ilə ətraf sahələrdən seçilir. Burada qoyun sürülərinin otarılması və təhlükəsiz şəraitdə saxlanması üçün əlverişli şərait vardır.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyi boy”la əlaqədar əfsanədə danışılır ki, Pəri ilə Qonur Qoca Sarı Çobanın izdivacından doğulan Təpəgözün xalqa divan tutmasından xəcalət çəkən, öz əməlindən peşiman olan çoban - Təpəgözün atası Sarı Çoban eldən-obadan ayrılıb, baş alıb gedir, üzü üstə düşüb göz yaşları axıdır, Allah-Təaladan bağışlanmasını xahiş edir. Onun dünyasını dəyişdiyi yer Sarı ağıla, göz yaşları isə Sarı bulağa çevrilir.

SARI BULAQ

Salaxan dərənin, Halla-Halla dağının şimal-qərbində, Qaraquş (Tənənəm) Dərbəndi, Dana qalası və Xan bulağın şimal-şərqində gur sulu bulaqdır. Burada qoyunçuluq üçün əlverişli yaylaqlar, oba yerləri vardır. Bu bulağın adının “Basatın Təpəgözü öldürdüyi boy”da adı çəkilən, Təpəgözün atası hesab edilən Qonur Qoca Sarı Çobanın adından törəldiyini güman etmək olar.

XAN BULAĞI

Şərur rayonu Tənənəm kəndi ərazisindəki Xan bulağı Qaraquş dağının şimal-qərbində, Dana qalası və Qaraquş (Tənənəm) Dərbəndinin yanında gur bulaqlardan ibarətdir. Bu ərazi son dərəcə əlverişli təbii şəraitə malikdir. Burada geniş qış və yay otlaqlarının, gur sulu bulaqların, sıx kolluqların və meşə talalarının, Dərbənd kimi təbii ağillərin ol-

ması ərazidə heyvandarlığın, birinci növbədə qoyunçuluğun inkişafı üçün əvəzsiz imkanlar yaradır.

Buna görə də Qazan xanın on min baş qoyununun bu ərazidə yerləşən Dərbənddə saxlanması mümkün hesab edirik.

Xan bulağın suyunun bir qismi iri diametrlı borular vasitəsilə 10-12 km-lik məsafədən Tənənəm kəndinə gətirilir.

XAN YURDU

Babək rayonunun Qaraquş sahəsində, Altuntaxtın şimalında, Qazan yaylağın, Salaxan dərənin şərqində Qaraquş dağı əyinin şimal qurtaracağında geniş yastanda yurd yeri. Xan yurdu özünün gözəl mövqeyi, yerləşdiyi sahənin geniş düzənlikdən ibarət olması, ətrafının, o cümlədən Yelli gədiyədən kollarla örtülməsi ilə başqa yurd yerlərindən seçilir. Yerli əhali buranı çox qədimdən xanlara məxsus yaylaq kimi səciyyələndirir. Bu yurd yeri adının da Qazan xanla əlaqədar olmasını mülahizə etmək olar. (Şəkil 23)

ŞƏRUR

Şərur - Naxçıvan MR Şərur rayonunun mərkəzi. 1948-64-cü illərdə şəhər tipli qəsəbə. 1964-cü ildən şəhər. Naxçıvan şəhərindən 66 km aralı, Şərur düzündə yerləşir. (Kitabdən oxuyun: Şərük - Şərur)

“İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin 394-439-cu səhifələrində Şərur nahiyəsi barədə də məlumat verilir. Nahiyədə 58 kənd, 12 qışlaq və 3 məzrəə olmuşdur. Nahiyənin ən böyük kəndləri olan Qazançılarda (başqa adı Yengicə) 109, Yuxarı Əlişarda 108, Yuxarı Şəhriyarda 85, Aşağı Kürd kəndində 89, Qarabürçdə 53 ailə yaşayırmış. Maraqlıdır ki, Şərur nahiyəsində iki Oğuzdaşı kəndi olmuşdur.

ŞƏRUR DÜZÜ

Şərur düzü - Naxçıvan MR-də Arazboyu düzənliyin ən geniş hissələrindən biri. Şərqi Arpaçayın gətirmə konusundan ibarət olan Şərur düzü Araz boyunca 30 km qədər uzanır. Onun ən enli yeri 14 km çatır. Ərazinin mütləq yüksəkliyi 780-850 metr arasında təbəddüd edir. Buranın səthi şərqi Arpaçay və ondan ayrılmış kanallar, arxlar vasitəsilə parçalanmışdır.

Ərazinin torpaq örtüyü əsasən boz qonur torpaqlardan, təbii bitki örtüyü isə yovşanlıqlardan ibarət olmuşdur. Şərur düzü Naxçıvan MR-in əsas əkinçilik sahəsi hesab edilir.

NAXÇIVANDA QAZAN XANLA ƏLAQƏDAR YER ADLARI

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının və Oğuz tayfalarının adlarından törəndiyi guman edilən toponimlər içərisində dastanın baş qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan toponimlər çoxluq təşkil edib, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dörd regionunda yerləşir:

1. Ordubad rayonunun yüksək dağlıq sahəsində: Qazangöl dağ (3829 m), Qazangöl aşırımı (3112 m), Qazanköç yaylağı, Qazan yurdu, Qazangöl, Qazan dağ (Zəngəzur dağlarının suayırıcının şərqi yamacında Zəngəzur mahalında).

2. Culfa rayonunun orta dağlıq sahəsində: Qazançı kəndi, Qazançı qalası (e.ə.II-I minillikdə), Qazançı çökəyi, Qazançı gölü, Qazançı mineral bulağı və s.

3. Babək rayonu ərazisində orta və yüksək dağlıq sahəsində: Qazan yaylağı, Qazan yurdu, Qazan bulaq, Qazan yoxuşu, Qazan çuxuru, Xan yurdu, Altuntaxt.

4. Şərur rayonu ərazisindəki Xan bulağı, Qazançılar kəndi, Qazançılı kəndi.

Ordubad rayonu ərazisində, əsasən Zəngəzur dağlarının qərb yamacında yerləşən və “Dədə Qorqud”un adlı-sanlı qəhrəmanı Qazan xanın adını daşıyan bu coğrafi obyektlər qədimdən insanların məskən saldığı, başlıca olaraq heyvandarlıqla, ovçuluqla məşğul olduqları regiondur. Bu sahələr müasir dövrdə də heyvandarlığın inkişafı üçün öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bu yerlərin yaxınlığında Göy göl, Gəmiqaya, Nəbi yurdu kimi çoxlu qədim yaşayış məskənlərinin, qəbiristanlıqların, qaya yazılarının olması bu regio-

nun çox qədimdən məskunlaşdığını və göstərilən toponimlərin Salur Qazanın adı ilə əlaqəli olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Ordubad rayonunun böyük kəndlərindən olan Tivi camaatı indi də Qazanköçə, Qazanyurduna yaylağa gedirlər. Burada Tivi çayı ya- tağında “Dərbənd” deyilən yer də vardır.

Qazan xanın adı ilə əlaqəli olan ikinci qrup toponimlər Culfa rayonunun şimal hissəsində, orta dağlıq sahədə Qazançı kəndi ətrafındadır. Burada 1600 m yüksəkliyə malik olan dağın üzərində e. ə. II minilliyin əvvəllərində inşa olunduğu guman edilən Qazançı qaləsindəki tarixi abidələr kompleksinin ümumi sahəsi 40 hektardan artıqdır. Bizcə, buradakı toponimlərin, o cümlədən mikrotoponimlərin hamısı Qazan xanın adından törənmiş toponimlərdir.

Babək rayonunun orta və yüksək dağlıq sahəsində Qazan xanın adı ilə əlaqədar olan coğrafi obyektlər Dərələyəz dağlarının şimal hissəsinin qərb yamaclarında Ermənistanla sərhəd zolağında yerləşir. Qazan yaylağı suayırıcının qərbində, Qərbi Azərbaycanın Almalı kəndi onun şərqində yerləşir. Almalı erməniləri uzun illər Qazan yaylağına yiyələnəməyə çalışmış, lakin buna nail ola bilməmişlər.

Qazanın adı ilə əlaqəli coğrafi obyektlər əsasən Salaxan dərənin şərqindən - Qazan yoxuşundan başlayır. Dərələyəz dağlarının bu hissəsində 2000-2500 metr yüksəklikdə Qazan yaylağı, Qazan yurdu, Qazan çuxuru, Qazan bulağı və s. toponimlər mövcuddur. Salaxandan qərbdə Qazan xanın adı ilə əlaqəli obyektlərdən Xan yurdu, Xan bulağı və s. yerləşir. Bunlardan qərbdə, Şərur düzü ilə Səderək düzü arasında yerləşən Qaraçoban düzünün, Qazançılar, Qazançılı kəndlərinin adının Qaraca çobanın və Qazan xanın adı ilə əlaqədar olduğunu güman edirik.

Naxçıvan MR ərazisində Qazan xanın adı ilə əlaqədar 20-yə qədər toponimin olması, onların bir-birinin yaxınlığında dörd qrupda yerləşməsinə təsadüfi hesab etmək olmaz. Bizcə, bu toponimlərin mənşeyini, etimologiyasını, ərazinin relyef və digər təbii xüsusiyyətləri ilə deyil, onların tarixi-coğrafiyası ilə izah etmək daha düzgün olar.

Qasım İsmayılov, Zəngilan rayonlarında, Yuxarı Qarabağda da Qazançı kəndləri vardır.

Azərbaycanın digər bölgələrində Qazanla əlaqədar toponimlər mövcuddur. Qədim Azərbaycan torpağı Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur əyalətində də Qazan dağ, Qazan göl, toponimləri vardır.

B. Budaqov və Q. Qeybullayev göstərir ki, İrəvan əyalətinin Sürməli, Vedibasar, Şurəgəl, Məzrə, Qırxbulaq və s. nahiyələrində altı Qazançı, bir Qazançılı, Sisyan mahalında Qazançı kəndləri, iki də dağ adı olmuşdur (Göstərilən əsər. s. 174).

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”LA SƏSLƏŞƏN ƏFSANƏLƏR

AĞ QAYA

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da dustaq edilmiş Qazan xan kafirlərə deyir: “Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var. Ortac qırda sizin keyik sürünüzü rahat qoymaz” (KDQ. Bakı. 1988. səh.218) Babək rayonunun Çalxan dağında “Ağ qaya” adlanan ağ mərmərdən yonulmuş əzəmətli heykələ bənzəyən, mütləq yüksəkliyi 1758 metrə çatan möhtəşəm bir qaya ucalır. Bu təbiət abidəsi haqqında xalq məhəbbət və qəhrəmanlıq dolu “Ağ qaya əfsanəsi” yaratmışdır ki, dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Çalxanlılar düşmən üzərində parlaq qələbədən sonra qalanın uçan, dağılan yerlərini bərpa edir, silah-yaraqlarını qaydaya salır, dəmirçilər xas poladdan qılınclar çəkir, həm də əkin-biçin alətləri düzəldirdilər. Sevişən gənclər açıqda, gizlində görülsür, qalanı üzük qaşı kimi araya alan möhtəşəm qayaların zirvələrindən Arazdan da o tərəfə qədər aydın görünən Vətənin mənzərəsini seyr edir, toy günlərini həsrətlə gözləyirdilər.

Çalxanlıların adətində görə toylar növbə ilə edilirdi: eyni gündə, eyni həftədə iki toy ola bilməzdi. Çünki hamı hər bir toyda iştirak etməli, üç gün-üç gecə çalıb-oxumalı, oynayıb şadlanmalı, cavanlar cıdırı çıxmalı, at oynatmalı, pəhləvan cüssəli gənclər gülüş meydanında öz güclərini göstərüb xalat almalı, qılinc oynatmaq məharətlərini nümayiş etdirməli idilər. Dağların çiçəkləri qədər zərif və incə, gözəl və füsunkar qızlar at çapmaqda igidlərdən geridə qalmır, dağlara haray salan qara zurnanın sədaları və qayaları titrədən dəfin gurultusu altında başlanan el yallısında - “Cüt ayaq”da, “Üç ayaq”da, “Tənzərə”də, “Tərəkəmə”də oğlanları yorurdular.

Çalxanlılarda belə bir adət də var idi: hansı cavan yağlılara qarşı vuruşda daha böyük igidlik, şücaət, qoçaqlıq göstərirdisə onun toyu qabağa salınırdı. Toy hazırlığını hamı

görürdü, yemək-içməyi də, geyim-kecimi də bütün Çalxan camaatı hazırlayırdı. Hamı toyun həm sahibi, həm də iştirakçısı idi.

...Qalanın ən igid və ən gözəl oğlu Şimşəklə sərv qamətli, günəş üzülü Ulduzun toyu keçən həftə olmuşdu. Necə deyərlər, onların toyunun səsi hələ “dağlardan çəkilməmişdi”. Sevgililər xoşbəxtlik, sevinc və səadət aləmində idilər. Hər kəs, hər şey - yer, göy, asiman, ətrafdakı məğrur qayalar, “qüdrətdən səngərli, qalalı” dağlar, yaxından axan Şahin çayı, uzaqdan gümüş kəmər kimi bərq vuran, parıltısı göz qamaşdıran Araz həmişəkindən daha gözəl, daha sevimli və cazibəli görünürdü.

Şimşəklə Ulduz qalanın güncixan səmtindəki ən uca zirvəsinə qalxıb bu füsunkar gözəlliyi seyr edir, gözəllikdən, gül-çiçək ətrindən, ən başlıcası isə öz xoşbəxtliklərindən məst olurdular. Bu zaman günbatan tərəfdən dəhşətli nərilti eşidildi, qara duman ərşə qalxıb göy üzünü bürüdü, qan rəngli buludlar qan rəngli yağış çiləməyə başladı.

Şimşək hər şeyi başa düşdü. Müdrik Elçin dədənin dəhşətli və amansız üçbaşlı əjdaha haqqında danışdıqları bir an içərisində onun xəyalında canlandı, lakin o özünü itirmədi, Ulduzu qolları arasına alıb başını sinəsinə sıxdı.

Elçin dədə bu əjdaha haqqında tez-tez danışar və hər danışanda da gizlətməyə nə qədər sə’y göstərsə də onun daxilən həyəcanlandığı, gizli bir təşviş hissi keçirdiyi nəzərə çarpırdı. Şimşək bilirdi ki, yaşı yüz iyirmiyə çatmış bu müdrik qoca cavanlığında el-obanın ən igid oğlu olmuş, təkcanına yağlılara mərdi-mərdanə cavab vermiş, onları qabağına qatıb qayalardan tökmüş, bütün döyüşlərdən qələbə ilə qayıtmışdı. O, neçə-neçə əjdahanı, dəmir caynaqlı quzğunları üç arşınlıq qılıncından keçirmiş, iki pudluq gürzü ilə onların başını əzmişdir. Buna görə də Elçin dədə cavanlığında basılmaz bir sərkərdə, ahıl-laşanda isə el ağsaqqalı, el dədəsi kimi şöhrətlənmişdi. Elçin dədə deyirdi: “Yurdumuza, onun var-dövlətinə, qənirsiz gözəllərinə təkəcə yağılar, kafirlər göz dikməmişlər. Dədə-babalarımız və biz yurdumuzu talan-qarət, oğullarımızı və gözəl qızlarımızı qul etmək istəyən mürdar yağlıları həmişə əzmişik. Bizə çox baha başa gəlsə də öz azadlığımızı, namus və qeyrətimizi qoruya bilməmişik. Ancaq bu vaxtadək bizim üçün çox böyük və qorxunc bəla olan üçbaşlı əjdaha ilə bacara bilməmişik. O, hər 30-40 ildən bir Buruc dağında mağaradan nərilti və gurultu ilə çıxıb yerə-göyə lərzə salar, qabağına keçən canlıları udar, axar suları qurudar, ağzının birindən qan, ikincisindən zəhər, üçüncüsündən isə alov püskürərdi. Vurulan zərbələr ona kar etməzdi, əksinə, onun qəzəbini daha da artırardı. O, ətrafı xarabazarığa, viranəliyə çevirər, qabağına keçən insanları udub doyduqdan sonra təzədən öz yuvasına - dağın altındakı əlçatmaz mağaraya çəkilirdi”.

Elçin dədə deyirdi ki, bu üçbaşlı əjdahanı öldürmək mümkündür, amma bu, hər oğulun işi deyil. Çünki onu öldürməyin sirri və üsulu vardır. Mənim yaşımda bu əjdaha bir neçə dəfə peyda olub, onunla vuruşmada çoxlu sayılan, mənəm-mənəm deyən igidlər hə-

yatla vidalaşıb. Bu sirri bilənlər də onu icra edə bilməyiblər. Axı bunun üçün tək cə zor-güc, vurub-tutmaq kifayət eləmir, həm də son dərəcə tədbirli, ağıllı və çevik olmaq lazımdır. Əjdahanı öldürməyin sirri belədir: gərək illər boyu yatıb zəifləmiş əjdahanı yuvasından çıxan kimi yaxalayasan, onu təmiz hava almağa, qarnını doymurğa, günəşdə qızınıb büllür sularımızdan içməyə qoymayasan, çalışıb onun başlarını növbə ilə: əvvəl qan fişqıran, sonra zəhər çiləyən, axırda isə alov püskürən başını vurasan. Həm də zərbə elə güclü olmalıdır ki, bir dəfəyə başı bədənindən ayıra bilsin. Hərgah, təkrar zərbə endirilsə baş yenidən öz yerində bitəcəkdir. Nəhayət, gərək özünü onun ağızlarından püskürülən qan, zəhər və alovdan qoruya biləsən. Həm də gərək yaddan çıxarmayasan ki, bu lə'nətə gəlmiş üçbaşı əjdaha qanadlı olduğundan yeri gələndə uça da bilir.

Şimşək xəyaldan ayrıldı. Ulduzu bərk-bərk köksünə sıxıb yanaqlarından öpdü, cəld bir hərəkətlə onu əlləri üstə qaldırıb qayanın zirvəsinə qoydu, həsrətlə, istəklə onu bir daha süzüb dedi: - Əlvida, sevgilim, səadətım mənim! Muradımız qısa oldu. Səni də, elimizi, obamızı da canımdan artıq sevirəm. Səndən və elimdən ayrılmmaq çətindən də çətindir. Lakin sizin yolunuzda ölmək mənim üçün ən böyük səadətdir. Qəm yemə, mənim sönməz Ulduzum, ulu Tanrının göməyilə, sənin məhəbbətinin gücü ilə bu mənfur əjdahanı doğrayıb qayıdaram, yenidən qovuşarıq, ellə birlikdə əbədi səadətə çatırıq. Gözlə məni! - Get, mənim əzizim, iftixarım, vüqarım! Get, qəlbimi, məhəbbətimi, səadətimi də özünə apar. Mən səni əbədi gözləyəcəyəm! Ulduzun vahimə dolu həsrətli baxışları altında Şimşək ağ atının belində qayadan-qayaya uçaraq qan rəngli buluda yaxınlaşırdı.

Əjdaha dağı bünövrəsindən laxladıb, qayaları uçurub tökə-tökə işıqlı dünyaya çıxır, özü ilə zülmət, qan, zəhər və ölüm gətirirdi.

Onun qanadları təzəcə mağaradan eşiyə çıxmışdı, bədəninin bir hissəsi hələ içəridə idi. Hər biri sini boyda olan domba gözləri od-alov saçırdı, qanadları sanki ox və nizələrdən yaranmışdı, bədənini örtən zireh altıküncü metal qalxanları xatırladırdı.

Şimşək bu zülmətdə birinci həmlə üçün onun qan püskürən nəhəng başını və nazik boynunu seçdi, əjdahaya hücum etməyə imkan vermədən var gücü ilə qılıncım endirdi. Baş bir göz qırpımında dərə enişə dığırlandı, kəsilmiş boyundan qan fəvvarə verib çay kimi axmağa başladı, daşlar, qayalar qandan libas geydi. Qayaları qan rənginə çalan "Qırmızı daş" massivi belə yarandı.

Əjdaha öz mə"şum yolunu davam etdirir, həm qorunur, həm də gündoğar tərəfə can atırdı. Şimşək isə özünü zəhər və alov selindən qoruyur, "Ulu Tanrı, köməyim ol, məni el içində xar eləmə", - deyib zərbə üçün münasib fürsət axtarırdı.

Əjdaha Çalxanqalanın günbatan kənarına çatmışdı və bütün gücü ilə dağa dırmanırdı. Şimşək burada növbəti zərbəsini endirdi, zəhərli baş dığırlandı. Qılınc əjdahadan keçib dağı parçaladı. "Dar" və "Günorta daşı" da belə yarandı.

Qayanın başında dayanan Ulduz ay kimi şəfəq saçır, Şimşəyin yolunu işıqlandırır, onun qollarına qüvvət, gözlərinə nur, özünə inam verirdi. Elə bil bunu əjdaha da hiss edir, onun qənimi olan bu igidin qüvvət və güc mənbəyini məhv etmək üçün sür"ətlə qalanın Ulduz dayanan səmtinə yaxınlaşırdı. Öz qənimindən bundan yaxşı qısa almaq olmazdı. O, həmişə etdiyi kimi qala divarlarını aşıb insanları udmaq əvəzinə Ulduza doğru sürünür, süründükcə də yol boyu enli qan zolağı qalırdı. Bu qırmızı zolaq indiyə qədər itməmiş, xalq arasında "Əjdaha yolu" adı ilə məşhurdur.

Ulduzun arxası Şahin çayının uçurumlu sahilinə tərəf idi. Odur ki, əjdaha Ulduzun dayandığı uca qayanın ətəyinə çatdıqda Şimşək fürsəti fəvvarə verməyib üçüncü zərbəsini endirdi, kəsilmiş bədheybət baş qayanın qüzey səthinə yuvarlandı, kəsik boğazdan püskürən alov dalğası Şahin çayın yatağına, onun ellərə həyat verən sularına doğru yönəldi. Buna heç cür yol vermək olmazdı: çay quruyar, bu gözəl diyar cəhənnəmə çevrilər, camaat aclığa, susuzluğa, səfalətə məhkum olardı. Ulduz bir an belə tərəddüd etmədən köksü ilə zəbanə çəkən alovun qarşısını kəsdi. Alov qaya ilə birlikdə Ulduzu bürüdü, onun gəlinlik paltarını od aldı.

Alovdan keçən Şimşək özünü Ulduza yetirdi, yağından qorumaq üçün onu bağrına basdı, bütün bədənini ilə bürüdü. Lakin gec idi. Qaya alışıb şam kimi yanırdı, daşlar dəmirçi kürəsi kimi közərmişdi. Bu vaxt əjdahanın son nəriltisi eşidildi, gərilməmiş əzələləri boşaldı, dağ boyda cəsədi yuvarlanıb qayanın gündoğar səmtindəki yamaca səridi.

Çalxanqala əhli və ətraf kəndlərin camaatı sevinc, şadlıq və alqış sədaları ilə qayaya doğru axışırdı. Alovlanıb ətrafa işıq saçan sevgililər xoşbəxt təbəssümlə camaata baxırdılar. Onlar nakam ölsələr də xoşbəxt idilər. Onlar xalq yolunda, onun səadətində yolunda fəda olurdular. Elin ən qəddar düşməni məhv edilmişdir, camaat əbədi qorxu və vahimədən qurtarmışdı. Bundan böyük səadət nə ola bilərdi?! Xalqın sevinc, xoşbəxtlik nidaları birdən fəryada, naləyə çevrildi. Onların xilaskarı öz sevgilisi ilə məş"əl kimi yanır, yandıqca da asimana yüksəldilər. Öz xilaskarına minnətdar olan xalq nə edəcəyini bilmirdi.

Axıdılan göz yaşları selə döndü. Şahinçay kükrədi, qalxdı, nalə çəkdi, sonra qanlı suları duruldu, büllurlaşdı. Alov söndü. Çalxanqalanın gündoğar səmtində Şahinçayın sağ sahilində bəyaz mərmərdən yonulmuş əzəmətli heykəli xatırladan "Ağ qaya" yüksəldi. Bir-birinə sarılmış sevgililərin - "Ağ qaya"nın ətəyinə nəhəng "Əjdaha cəmdəyi" döşənmişdi.

Həmin gündən Ağ qaya gecə-gündüz Çalxanqalanı nura qərç edir, onun divarlarını, evlərini, əzəmətli dağlarını, geniş düzlərini, enişli-yoxuşlu yollarını işıqlandırır. (Şəkil 24).

Ağ qaya qış vaxtı heç zaman qarla örtülmür. Ətrafına hərərət və ilıq nəfəs yayır. Onun zirvəsi heç vaxt çən və dumana bürünmür. Buludlar onun ayaqlarına dolanır. Bahar fəslində onun ətəklərini al-əlvan çiçəklər bəzəyir. Təbiət onun döşündə min rəngə çalan güllərdən e'cazkar çələng hötür.

“QIZ - GƏLİN” (QIRX QIZ) QAYASI

“Kitabi - Dədə Qorqud”un “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda göstərilir ki, içki məclisində şərabin tə'siri başına vuran Qazan xan ətrafındakı bəylərə deyir: “Duraq gedək, a bəylər. Ov ovlayaq, quş vuraq, sığın-keyik yıxaq, qayıdıb otağımıza düşək: yeyib-içək, güntümüzü xoş keçirək.” (KDQ. 1988. səh. 140). Qalın Oğuz bəyləri atlanıb Ala dağa ova çıxırlar. Kafirlərin casusu bunu Şöklü Məliyə xəbər verir. Yeddi min nəfər din düşməni kafir atlanıb gecə yarısı Qazan bəyin düşərgəsinə gəlir, ev-əşiyini, var-dövlətini çapıb talayır. Onlar Qazanın anasını, arvadı Burla xatunu, oğlu Uruzu üç yüz igidlə əsir aparırlar. Dastanda göstərilir: “Qırx incəbelli qız ilə boyu uzun Burla xatun əsir getdi.” (KDQ. 1988. səh. 141).

“Kitabi -Dədə Qorqud”un bu boyundakı bə'zi hadisələrin gedişi doğulub boya-başa çatdığım Babək rayonundakı Təzəkənddə, həmçinin ona qonşu olan Çalxanqala, Xıncab, Sust və s. kəndlərdə geniş yayılmış “Qız-gəlin (Qırx qız) qayası” haqqındakı əfsanə ilə müəyyən qədər uyğun gəlir. Başlıca fərq bundan ibarətdir ki, dastanda başda Burla xatun olmaqla qırx qız kafirlərin əlinə keçməmək üçün Allaha yalvarıb daşa çevrilirlər. (şəkil 25)

Ulu Tanrı bizim yerlərə gözəllik bəxş edərkən heç bir şeyi əsirgəməmişdir. Buna görədir ki, Naxçıvan dağları e'cazkar və gözəl təbiət abidələri ilə bəzənmişdir. Mənim və yaşdıklarımın uşaqlıq, gənclik illərimiz bizim yaylaqlarda - Qaraquc dağlarında keçmişdir. İlin üç ayını bu dağların qoynunda yerləşən güllü-çiçəkli, büllur bulaqlı, təbii abidəli yaylaqlarda keçirərdik.

Bu dağlarda qeyri-adi görkəmə malik olan qəribə təbii obyektlər və onların adları var idi: Gözəl gədik, Qaralar, Qırmızılar, Qırçan (bəlkə də Qırx can), Qız-gəlin (Qırx qız) qayası, Anabad, Altuntaxt, Almalı bulaq, Buğaçəsmə, Bağırsaq dəre, Xan yurdu, Qazan yurdu, Salaxan, Halla-halla, Yeddi bulaq, Yelli gədik, Gəlin qaya və s.

Bu coğrafi obyektləri sanki ilahi bir qüvvə xüsusi zövq və səliqə ilə yaradaraq öz “mə'marlıq iste'dadını” göstərmişdir. Bu kimi təbiət hadisələri haqqında xalq böyük ilham və məhəbbətlə gözəl, tə'sirli əfsanələr yaratmış, onları əsrlər boyu yaşatmış və nəsil-dən-nəsilə vermişdir.

Belə əfsanələrdən biri Anabad gədiyinin güney yamacında, onun novalarının birində əmələ gəlmiş və “Qız-gəlin qayası” (Qırx qız) adı ilə tanınmış qayalar haqqındadır.

Bizim Qaraquc yaylağına gedən yolumuz Qız-gəlin qayasının yuxarı hissəsindən keçirdi. Bir dəstə geyim-kecimli qız-gəlinə bənzəyən bu qayalar “Qırçan” adlanan yoxuşun yarısına çatanda görünməyə başlayır. Onların bə'zisi qucağında körpə, digəri yanında iri uşağı olan, başqası başında araçqını (bəlkə də tacı) olan qız-gəlini xatırladır. Bu qayalarla sanki təbiətin əli ilə al-əlvan paltarlar geydirilmiş və bəzədilmişdir.

Mən hər dəfə uşaq marağı ilə bu daşa dönmüş insanlar haqqında daha çox öyrənməyə sə'y göstərsəm də anam həmişə eyni şeyi təkrar edirdi: “Qədim zamanlarda kafirlər hücum edib buraları tutub. Ələ keçməmək üçün 40 qız-gəlin qaçıb bu dərədə gizlənib. Düşmənlər onların yerini biləndə əl götürüb Allaha yalvarıblar ki, kafirlərin əlinə keçməkdənsə, onları daş eləsin. Allah da dualarını eşidib onları daşa çevirib”, - deyə qısa cavab verərdi. Bu cavab məni qane etmirdi. Mənim çoxlu əlavə suallarına cavab verməkdə acizlik çəkən anam “bu Allahın işidir, adam hər şeyi soruşmaz”, deməklə - yaxasını qurtamağa çalışardı.

Mən böyüyüb müəllim olandan sonra yaşı 90-nı haqlamış, el ağbirçəyi, sözlü-söhbətli Fəxrənsə əmcanı (atamın əmisi arvadı) bu əfsanəni nənəsindən eşitdiyi kimi, göz yaşları içində mənə danışdı, mən də onu qələmə aldım.

“Anabad camaatının bəxtəvər günləri idi. Hər kəs öz kəsbkarlığında, əkib-biçməyində, alış-verişində, mal-davarının, ev-əşiyinin, oğul-uşağının qayğısında idi. Qanlı-qadalı günlər keçmişdi. Dağ ciüssəli, polad qollu igidlərin əzdiyi, al qanma boyadığı düşmən yaralı vəhşi kimi öz yuvasına çəkilib fürsət gözləyirdi.

Anabad camaatı bunu yaxşı bilirdi. Odur ki, onlar öz güzəranları ilə yanaşı, düşməne cavab verə biləcək igidlər, cavanlar yetirməyi də yaddan çıxarmırdılar. Günün müəyyən vaxtlarını el ağsaqqalı Baba dədənin rəhbərliyi altında dünya görmüş, qanlı döyüşlərdən qalib çıxmış təcrübəli cəngavərlər cavanlara güləşin fəndlərini, qılinc çalmağın, ox atmağın, gürz oynatmağın, at minməyin sirlərini, qaydalarını öyrədirdilər.

Bu məşqlər döyüşdə oduğu qədər ciddi, rəhmsiz və güzətsiz olurdu: cəld tərپənməyinin, zərbənin qabağını vaxtında ala bilməyinin başı yarılır, qolu-qabırğası sınırdı. Odur ki, bu igidlərin hərəsi bir Koroğlu dəlisi kimi yetişirdi. Hər birinin də öz sevimli peşəsi, sənəti var idi. Biri çoban, digəri quzuçu, naxırçı, ilxıçı, əkinçi, bağban, dəmirçi və s. idi.

İl ruzili gəlmişdi, bütün ne'mətlər aşıb-daşırtdı. Payız girmiş, əkin-biçinin əl-ayağı yı-ğışmışdı. Taxıl o qədər bol idi ki, anbarlarda yer olmadığından camaat həyətlərdə geniş quyular qazır, onları samanlı suvaqla suvayır və taxılı yaza qədər quyularda saxlayırdı. Davar sürüləri yaylaqlardan kəndə enirdi, beş ay güllü-çiçəkli otlaqlarda bəslənmiş bu ilki quzular erkək boyda idilər. Buynuzlu və kola qoçlar quyruqlarını çəkib apara bilmirdilər, bə'ziləri yatandan sonra quyruğun ağırlığından insanın köməyi olmadan ayağa qalxmağa çətinlik çəkirdi.

Payız özü ilə xeyir-bərəkət gətirdiyi kimi həm də camaata sevinc, xoşbəxtlik, toy-düyün gətirmişdi. İndi hər həftə ağsaqqalların xeyir-duası ilə, el şənlikləri qurulur, sevgililər bir-birinə qovuşur, yeni xoşbəxt ailələr qurulurdu.

Belə xoşbəxt günlərin birində Anabad igidləri yeyib-içmək, kef çəkmək üçün toplaşmış Qaraquca ova çıxdılar. Oğuzların ovu, adətən, bir neçə gün çəkərdi. Onlar ovlaq sahələrində, buz bulaqların başında çadırlar qurur, bu qayalı dağlarda sürülərlə otlayan dağ keçisindən, dağ qoyunundan, dəstələrlə qayadan qayaya uçuşan xınalı kəklikdən ovlayar, şişə çəkar, yeyər, içər, özləri demişkən "kef çəkərdilər".

Bunlar kef çəkməkdə ikən kafirlərin Anabadda olan casusu bu xəbəri kafirlərə çatdırdı. Həmişə dovşan kimi qorxaq, tülkü kimi hiyləgər, qurd kimi "dumanlı gün" axtaran namərd düşmən böyük ordu ilə Anabada hücum etdi. Onların qarşısına kənddə qalan az miqdarda igidlər, qocalar, yeniyetmələr, kişi qeyrətli qadınlar çıxdı. Qanlı döyüşlər oldu. Lakin kafirlər sel kimi axıb gəlir, evləri yandırır, qarşılıqlarına çıxanı qılıncdan keçirir, adamları əsir götürürdülər.

Yağların əsas məqsədi Anabadın igid sərkərdəsi Kiçik bəyin evini yağmalamaq, var-dövlətini talan etmək, sürülərini qovub aparmaq, başlıcası isə onun "aydan, günəşdən gözəl" arvadı Qönçə xatunu ələ keçirmək idi. Anabad camaatı kafirlərin bu mənfur niyyətini başa düşdüklərindən əsas qüvvələrini bəyin iqamətgahını müdafiəyə vermişdilər. Bu istiqamətdə düşmənin hücumunun qarşısı alınmışdı. Lakin müdafiəçilər başa düşdülər ki, kafirin saysız-hesabsız qüvvəsi qarşısında uzun müddət davam gətirə bilməyəcəklər. Ona görə də sarayda olan Qönçə xatunu və ətrafındakı qırx qız-gəlini gizli yolla Anabadın yerləşdiyi dağın yamacındakı novaya yola saldılar. Bura gözədən uzaq, qulaqdan kənar, hər tərəfdən dağlarla əhatələnmiş gizli bir yer idi. Kafirlərin də buraya gümənini getməzdi. Lakin casus yenə də öz işini gördü, bəy ailəsinin və kəndin seçmə qız-gəlininin harada gizləndiyini kafirlərə xəbər verdi. Düşmənin bir dəstə atlısı dağın ətəyində "Qaralar" deyilən sahədən, digər dəstə isə novanın qabağındakı dərənin sahilində ucalan dağın üstündən qız-gəlinləri gördülər və nova boyu onların üzərinə yeriməyə başladılar. Onlar müdafiə olunmaq üçün novanın "boğazı"na doğru çəkilib və iri qaya parçalarını kafirlərə doğru diyirlədirdilər.

Atlarla hərəkət etmək mümkün olmadığından kafirlər atları buraxıb nova boyunca yuxarıya doğru qalxmağa başladılar. Aradakı məsafə get-gedə qısalırdı. Qaraqucda "kef-də" olan igidlərin dalınca çapar getsə də gözlənilən kömək gəlib çıxmırdı.

Namuslu, ismətli, dağ çiçəkləri qədər zərif və gözəl olan bu qız-gəlinlər xilas olmağa ləacəklərindən ümidlərini üzürdülər. Onların düşmən əlinə keçəcəkləri labüdü idi. Yegane bir çıxış yolu var idi: özünü məhv etmək. Lakin buna da imkan qalmamışdı. Kafirlər aşağıdan nova boyu qalxıb qız-gəlinə lap yaxınlaşdıqları vaxt digər dəstələr də novanın hər iki kənarında peyda olub onları üç tərəfdən sıx cərgələrlə mühasirəyə aldılar. Bu ismətli və qeyrətli qız-gəlinin kafirlərə əsir düşəcəyinə, onların hər cür təhqir və həqarətlərə mə'ruz qalacağına artıq hər iki tərəfdən heç kəsin şübhəsi yox idi. Lakin bir an içində sanki Qönçə xatunun qəlbində bir ümid işığı alovlandı, onun qarşısında nicat yolu açıldı. O, qız-gəlinlərə üz tutub dedi:

- Əziz bacılarım, rəfiqələrim. Biz də analarımız, nənələrimiz kimi namuslu həyat sürmüşük. İndi bizim namusumuz təhlükə qarşısındadır. Kafirlər bizim namusumuza toxunarsa, bu, nəinki bizi bişərəf, binamus edər, həmçinin nəslimizin-kökümüzün, bütün el-obamızın namus və ismətinə min illər də bundan sonra silinməyən ləkə gətirər. Şərəfsiz, namussuz yaşamaqdansa, şərəflə, namusla ölmək ən böyük səadət və xoşbəxtlikdir. Cəsur, namuslu adam həyatda bir dəfə ölürsə, qorxaq şərəfsiz adam gündə min dəfə ölər. Gəlin böyük Allahımızdan nicat diləyək. Hər şey onun iradəsindən asılıdır. Bizi bu qaçılmaz rüsvayçılıqdan ancaq o xilas edə bilər.

Qırx qız-gəlin görklü Məhəmməd peyğəmbərə üç dəfə salavat çevirib, birlikdə Allaha üz tutdular:

- Ey böyük Tanrımız! Ey yeri, göyü yaradan, qüdrətli, adil və mərhəmətli Allahımız! Bircə sən hər şeyə qadirsən, öz birliyin xatirinə, Həzrəti Məhəmməd və Ali Məhəmməd xatirinə qurtar bizi bu girdəbdən. Namusumuzun tapdalanmasına, ayaqlar altına düşməsinə imkan vermə. Bizi öz yanına pak və bakirə bəndələr kimi apar. Bizi bu rüsvayçılıqdan xilas et, bizə görə gələcək nəsillərimizin başı aşağı olmasına rəva görmə. Kafirlərin əlinə keçməkdənsə, bizi daşa çevir.

Deyərlər o dövrdə insanlar o qədər pak, təmiz qəlblə, müqəddəs amallı, Allaha o qədər yaxın imişlər ki, onların duası, arzu və diləkləri Böyük Yaradan tərəfindən tez qəbul olunmuş.

Qırx qız-gəlin sidq ürəklə Allaha yalvardıqdan sonra yer-göy titrədi, torpaq kafirlərin ayaqları altından qaçdı, tufan qopdu, göy guruldadı, ildırım çaxdı, buludlar nalə çəkib göz yaşlarını yerə səpdilər.

Qız-gəlinlər hiss edirdilər ki, onlar ayaqlarından başlayaraq, daşlaşır, heykəlləşirlər. Lakin onların qəlbə döyünür, beyinləri işləyirdi. Onlar özlərini xoşbəxt hiss edirdilər. Al-

lah onları eşitmişdi, onlar kafirlərin əsarətinə düşməyəcəklər, onlar namus-qeyrət simvolu kimi heykəlləşib bəşəriyyət yaşadıqca gələcək nəsillərə örnək olacaqlar.

Daşlaşan, heykəlləşən bu pak və mə'sum insanları son nəfəslərinə qədər arzu və diləkləri də tərک etmədi... Heç kim bu gözəl dünyadan, canlarından artıq sevdikləri insanlardan ayrılmaq istəmirdi.

Balaca Nazlı evdə qalan gəlinciyini, Sevinc kafirlərlə vuruşa gedən qardaşını, Aybəniz nişanlısının bu gün onun görtüşünə gələcəyini, Nərgiz igid oğlunun bu həftəyə tə'yin olunmuş toyunu, bir çoxu isə ovda olan, bunların taleyindən xəbərsiz sevimli ərlərini yad edir, onların həsrətini çəkirdilər.

Birdən dəhşətli bir gurultu qopdu, insanların “vur, vur”, “murdar kafirə aman vermə”, “qorxmayın yetdik” nidaları atların kişnərtisinə, ayaqlarının tappılısına qarışmışdı. Kafirlər özlərinə gələndə qədər Oğuzun qəzəblənmiş igidlərinin kin, nifrət və qisas hissi ilə itilənmiş qılınclarından keçirildilər, onların az bir hissəsi qaçıb canlarını qurtara bildi.

Novanın kənarına yetişən Oğuz igidləri dəhşətli və mö'cüzəli bir mənərənin şahidi oldular: onların arvadları, qızları, bacıları öz paltarlarında, öz forma və boylarında daşa çevrilmişdilər. Lakin onlar hər şeyi görtür, dərk edir və igidlərinin qələbəsi ilə sevinirdilər. Onların hamısının sifətinə təbəssüm, xoşbəxtlik və məmnunluq həkk olunmuşdu.

İgidlər özlərini novaya, daş heykəllərə doğru atdılar. Lakin gec idi. Bu heykəllərdə insan bədəninin hərəti hiss olunsa da onlar gözəl qız-gəlin simasında bərlə-bəzəkli daş heykəllər idi. Qız heykəllər, gəlin heykəllər...

İgidləri Böyük Tanrı bir mö'cüzəsi daha da heyrləndirdi. Onlar öz gözlərinə inana bilmədilər: analarının qucağında, yanında olan oğlan uşaqları daşlaşmamış, sağ-salamat qalmışdılar. Onlar hələ də nə baş verdiyini ayırd edə bilmir, heyrət və dəhşətlə ətrafa baxır, daşlaşmış analarının ayaqlarına qısılırdılar. Körpələr isə analarının daş qollarından yaranmış daş “beşiklərdə” yatırdılar. Oğlan uşaqlarını Allah-Təala kafirlərə qənim kimi böyütmək üçün hifz edib saxlamışdı. (Qız-gəlin qayasında indi də bə'zi heykəllərin qucaqlarında dərin boşluqlar qalmaqdadır).

Bizim kəndin camaatı Qaraquc yaylaqlarına köçəndə və qayıdanda Qız-gəlin qayasına çatarkən onlara fatihə oxuyar, yaşlı arvadlar “ananız, bacınız ölsün” - deyib o, nakam qızların əvəzinə bayatılar oxuyar, qalanları da onlara qoşulub xısn-xısn ağlayardılar.

Mən aşıq qara yazdı,
Ağ üzə qara yazdı,
Mən fələyə neylədim,
Bəxtimi qara yazdı.

Halıma dağlar ağlar,
Bu matəm sinə dağlar,
Qoyma, igid, amandır,
Kafirlər qolum bağlar.

Mən aşıqəm baxtı kəm,
Bağbanım yox, bağ tikəm.
Fələyə neyləmişdim,
Fələk mənə baxdı kəm?

El arasında belə danışılır, hətta bə'ziləri şahidlik edir ki, el-obanın şad, xoşbəxt günlərində Qız-gəlin qayasının yerləşdiyi novadan sevinc, gülüş sədələri, xalqın ağır günlərində isə ağlaşma, nalə səsləri eşidilir. Hər şey ancaq Allaha mə'lumdur!

Qız-gəlin (Qırx qız) qayasını qızlarımızın, gəlinlərimizin ismət, namus simvolu, daşlaşmış, abidələşmiş namus heykəlidir. Allahın yaratdığı bu təbiət abidəsini qoruyub saxlamaq, oraya turist məsrutu açmaq, onu təbliğ etmək, xalqımıza tanımaq, ona həsr edilmiş film çəkmək, fotoalbomlar düzəltmək hamımızın vətəndaşlıq borcumuzdur. Bu bərədə Naxçıvan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin (indiki Şirkətinin - red.) 1977-ci ildə çəkdiyi “Dədə Qorqud izi ilə” televiziya filmi ilk təşəbbüs kimi təqdirləyiqdir. Bu filmə Qız-gəlin qayasından bir neçə gözəl və tə'sirli fraqmentlər verilmişdir.

DAŞLAŞAN, HEYKƏLLƏŞƏN ANALAR

“Ağlaya-ağlaya yol gözləməkdən
Analar daş olub yol qırağında.”
Məmməd Araz.

Oğuz ellərinin qansız-qadasız, qovğasız, döyüşsüz günləri az olurdu. Onlar bunu istəməsə də, dinc yaşamaq, öz kəsbkarlıqları ilə məşğul olmaq arzusunda olsalar da, kafirlər buna imkan vermirdilər. Onlar hiyləgər tülkü kimi, dumanlı gün axtaran ac canavar kimi oğuzların hər bir hərəkətini öz casusları vasitəsilə izləyir və fürsət tapan kimi na-

mərdçəsinə obalara, sürülərə, at ilxılarına hücum edir, oğuzların var-dövlətini çapıb-talayır, qız-gəlinlərini əsir aparırdılar. Oğuzlar isə birləşib kafirlərə hücum edir, onların məskənlərini, qalalarını viran qoyur, özlərini qılıncdan keçirir, apardıqlarını geri alırdılar.

...Oğuzlar Salvartı, Köksügözəl, Keçəldağ arasındakı güllü-çiçəkli, füsunkar yaylaqlarda məskən salmışdılar. Onlar mal-heyvanlarını geniş otlaqlarda bəsləyir, “ov ovlayır”, “quş quşlayır”, firavan və xoşbəxt həyat sürürdülər. Bəylər yenə də “kef çəkmək” üçün Köksügözəl dağa ova çıxmışdılar. Bundan xəbər tutan kafirlər quzey tərəfdən Oğuz obalarına hücumu keçirir. Obada olan igidlər onların qabağını kəsir, qanlı döyüşlər başlayır. Oğuz igidləri kafirləri oxlayır, qılıncdan keçirir, lakin onlar sel kimi axır, ordunun ardı-arası kəsilmirdi.

Oğuz bəyləri bir yerə toplaşib igid oğullardan dəstələr düzəldirlər. Ətraf obalarda olan analar hamısı bir yerə yığılıb vuruşa gedən oğullarına xeyir-dua verərək bildirdilər ki, onlar qələbə ilə geri qayıdanadək bu silsilə qayalar üzərində onları gözləyəcəklər... Bu qayalardan baxarkən döyüş meydanı aydın görünürdü.

İgidlər analarla birlikdə iki rükət namaz qılıb döyüş meydanına yollandılar. Analar onların arxasınca həsrət dolu nəzərlərlə baxıb, xeyir-dua verdilər. Onlar qayalar üzərində səf bağlayıb döyüşün gedişini izləyirdilər. Günlər keçir, düşmən qoşunlarının ardı-arası kəsilmirdi. Gələnlər qılıncdan keçirilir, meydana yeni dəstələr gəlirdi.

Analar hərəkətsiz, yemədən-icmədən döyüşün gedişini izləyir, hər kəs bütün igidlərin, birinci növbədə isə öz oğlunun sağ-salamat qayıtması arzusu ilə yaşayır, bunun üçün Allaha yalvarır, dualar oxuyurdular. Günlər keçir, cəbhədən qayıdan yoxdur. Lakin hər səhər, səhər açılmadan, dan yeri ağararkən bir ağ atlı, ağ geyimli igid əlində siyirmə qılınc dağın yalı ilə çaparaq enir, analara yaxınlaşır. Hər bir ana bu igidin onun öz oğlu olduğuna şübhə etmir. Hər kəs öz oğlunun adını çağırır. Beləliklə, yüzlərlə ad eyni zamanda səslənir və dağlarda bir gurultuya, qələbə nidasına çevrilir. Lakin ağ atlı igid anaların yanına çatmamış təcridən solğunlaşır və hamının gözü qarşısında qeyb olur. Bu hadisə hər gün axşamçağı, alatoran düşəndə də təkrarlanır...

Analar beləcə oğullarını gözlədilər. Gözləyə-gözləyə bütün bu dünyadan, onun qayğılarından ayrıldılar. Yayın yandırıcı günəş şüaları altında; payızın küləyində, çiskində; qışın qarında, boranında; yazın güllü-çiçəkli zamanında gözlədilər. Gözləməkdən yorulmadılar, usanmadılar, gileylənmədilər. Onlar öz ürək yanğılarını göz yaş və hərdən bir yanıqlı, həzin səslə oxuduqları bayatılarla söndürməyə çalışdılar:

Bu dağlar qoşa dağlar,
Çatıb baş-başa dağlar,
Sizdə oğul itirdim,
Dönətsiz daşa dağlar!

Çıxdım dağlar başına,
Yazı yazdım daşına,
Gələn-gedən oxusun,
Nələr gəldi başıma.

Bu dağlar tala dağı,
Bürüyüb lala dağı,
Hər dağ olsa çəkilər,
Çəkilməz bala dağı.

A dağlar, cana dağlar,
Batasız qana dağlar,
İgid getdi, gəlmədi,
Alışib yana dağlar.

Dörd yanı böldü dağlar,
Üstümüz göldü, dağlar.
Sizə ümid bağlayan
İgidlər öldü, dağlar.

Dedim gəlim dalınca,
Dedin qal, mən gəlincə.
Yasın tutub ağlaram,
Qəbr evinə gedincə!

Gedən igidlər kimi anaların da ürəyində min bir arzu var idi. Bu arzuların yerinə yetməsi üçün onların oğulları mütləq qayıtmalı idi. Yoxsa, min igidlə bərabər yüz minlərlə arzular da yox olub gedərdi... Analar ağlayırdı. Gecə-gündüz, xıssın-xıssın ağlayırdı, göz yaşları bulaq kimi çağlayırdı.

Batabat yaylağında, Batabat göllərindən qərbdə, Keçəldağdan şimalda bir qaya tirəsi uzanır. Onun üzərində insan heykəlinə bənzəyən yüzlərlə qaya fiqurları mövcuddur.

Bunlar sanki Allah-Təala tərəfindən yaradılmış, daşlaşmış insanlardır. Dilsiz-ağızsız insanlar! Adama elə gəlir ki, hansısa bu saat dil açıb ağlaya-ağlaya öz dərini sənə söyləyəcək, səndən məsləhət, kömək istəyəcək, kimdənsə şikayətlənəcək, gileylənəcəkdir...

Bu daşlaşmış insanların arasında adam özünü itirir, kövrəlir, ağlamaq istəyir. Qəlbində onlarla danışmaq üçün kəskin bir arzu baş qaldırır. Lakin hər bir insan Allahın bu mö”cüzəsi, yaratdığı bu sirli aləm qarşısında öz acizliyini hiss edir və “hər şey ancaq Allaha mə”lumdur” deməkdən başqa əlacı qalmır.

Bu “heykəlləmiş analar” içərisində elələri vardır ki, vüqarla dayanıb uzaqları, döyüş meydanını seyr edir, elələri vardır ki, başı çiyinə əyilib, ağlar gözlərilə özünün yeganə övladını gözləyir, bə”ziləri əli qoynunda ümidlə gözləri yol çəkir, digərləri ümidini hər şeydən, hər kəsdən üzüb, dizlərini qucaqlayıb yerə çökmüşdür. Bu “heykəllər” arasında bir-birinə “təsəlli verənləri”, əl götürüb Allahdan imdad istəyənləri də vardır... (şəkil 26)

Xalq arasında bu təbiət abidələrinə “Daşa dönmüş analar” deyilir.

Maraqlı burasıdır ki, bu “heykəllər”in hər tərəfi daşsız, qayasız, aşınmış, hamarlanmış dağ yamaclarından ibarətdir. Bu ərazinin aşağı hissəsində meşə talaları, yuxarı hissəsində isə seyrək kolluqlar yerləşir. Ərazi başdan-başa subalp çəmənliyinin yüksək otları ilə örtülüdür. “Heykəlləmiş analar” adlanan bu qayalıq sahənin cənubunda, Keçəl dağın sıx meşə ilə örtülü şimal ətəyinin dərəyə endiyi yerdə köhnə yaşayış məskəninin xarabalıqları, binaların qalıqları indi də müşahidə edilir. Burada, kiçik bir ərazidə söyüd ağacları sıx meşəlik təşkil edir. Belə danışırıqlar ki, burada olan bir daş üzərində yazılmışdır ki, “biri min eylədim, mini on min eylədim. Qış elə gəldi ki, təkçə çomağımı götürüb buradan çıxdım” (Söhbət qoyun sürüsündən gedir).

Bu “heykəl” qayaların qərbində Qanlı göl, şərqində isə Batabat gölləri yerləşir. Bu barədə olan əfsanədə deyilir ki, oğullarının yolunu yüz illərlə gözləyən anaların illər boyu, gecə-gündüz axan göz yaşlarından dup-duru suyu olan, tarlalara xeyir-bərəkət verən Batabat gölləri yaranmışdır. Bu göllər, xüsusilə, ikinci Batabat gölü “heykəl” qayaların lap yaxınlığındadır.

Əfsanədə deyilir ki, kafirlərlə aparılan qanlı döyüşlərdə qılıncdan keçirilmiş minlərlə, on minlərlə insanın sel kimi axan qanından isə Qanlı göl əmələ gəlmişdir. Qanlı göl haqqında xalq arasında başqa əfsanələr də yaşamaqdadır. Bunların birində deyilir ki, bir kişi çuxur bir yerdə şum edirmiş, özü də, öküzləri də bərk susayıbmış. Kişi əl götürüb Allaha yalvarır ki, bizə yazığın gəlsin, içməyə su yetir, əvəzində bir qurban kəsəcəyəm.

Burdan bir bulaq çıxır, özü və öküzləri doyunca su içir, lakin və”dini yerinə yetirmir. Gələn il yenə həmin yerdə şum edərkən bulağın gözü böyüyür, su elə güclü axır ki, kişi öküzlərlə birlikdə yerə batır, həmin çuxur yerdə böyük göl yaranır, camaat da adını “Qanlı göl” qoyur.

Başqa bir rəvayətdə də belədir ki, bir kişi alçaq bir sahədə şum edirmiş. Günorta olmasına baxmayaraq, öküzləri dincəlmək üçün açmır. Öküzlər isə tamam yorulub, ac və susuzdurlar. Bu vaxt xışın qabağına iri bir daş çıxır. Xış “hoşa” (yə”ni yerindən tərpətmək mümkün olmayan maneə) ilişir. Kişi öküzləri amansızcasına şallaqlayır, döyür ki, güc verib daşı çıxarsınlar. Öküzlər tamam təqətdən düşür, böyürməyə başlayırlar. Kişi bu dəfə onları ağacla döyür. Öküzlər güc verir, daş yerindən çıxır və dərin bir uçurum açılır, buradan gurultu ilə su çıxır. Kişi də öküzlərlə birlikdə bu yağanda yox olur. Çıxan su bu çökək sahədə göl əmələ gətirir. Bu hadisəyə görə ona “Qanlı göl” deyilir.

Bu əfsanələrin birincisində Vətən oğullarının qəhrəmanlığı, ana-oğul məhəbbəti, Vətən sevgisi vəsf edilir, ikincidə yalançının, öz və”dinə xilaf çıxanın, üçüncüdə isə inafsız, rəhmsiz adamın Alla’ tərəfindən mütləq cəzalandırıldığı göstərilir.

“Heykəlləmiş analar” indi də oğullarının yolunu gözləyir. Belə deyirlər ki, bu anaların bə”ziləri ayrılığa tab gətirmədiyindən, yağışın, selin-suyun, istinin-soyuğun, çovğunun-küləyin tə”sirilə yox olub gedir. Buna görə də yol gözləyən bu anaların sayı yüz illər keçdikcə azalır. Belə də deyirlər ki, ayrılığa tab gətirən dəyanətli, mətanətli analar öz oğulları ilə Allahın iradəsilə Qiyamət günündə görüşəcəklərinə inanır və o günü intizar və həsrətlə gözləyirlər...

Sevimli xalq şairimiz Məmməd Araz daşlaşmış analara bir şe’r də həsr etmişdir.

Ağlayan qayalar

Ağlayır yol üstə dilsiz qayalar,
Damlaların yeri göz kimi çuxur.
Çoxdanmı ağlayır, çoxmu ağlayır
Biləni olmayıb, biləni yoxdur.

Yağan yağışları, selləri udur,
Qayalar ağlayır, ağlayır yenə.
Fikrimi daş kimi dağlar uçurur
Ötən əsrlərin dərələrinə.

Hardasa daş qopub yad ayağından -
İgidlər atlanıb, dağlar aşılıb.
Kimisi qələbə, kef damağında,
Kimisi ölümə yaxalaşılıb.

Bir xəbər diləyib çəndən-çisəkdən,
Analar qovrulub yol qırağında.
Ağlaya-ağlaya yol gözləməkdən
Analar daş olub yol qırağında.

YEDDİ BULAQ (YEDDİ BACI)

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda göstərilir ki, Beyrəyin kafirlər tərəfindən dustaq edildiyini eşidən “Yeddi bacı ağ çıxarıb, qara donlarını geydilər. “Vay, bəy qardaşımız! Muradına, arzusuna çatmayan yalnız qardaş!” - deyib, hönkür-hönkür ağlaşdılar” (KDQ. 1988. səh.165.)

Yenə də həmin boyda Bayburd qalasında kafirlərin dustaq saxladıkları Beyrəklə görüşən tacir ona deyir:

“Yeddi bacını yeddi yol ayrıcında ağlar gördüm, Bamsı!
Payız alması tək al yanaqlarını yırtar gördüm, Bamsı!
“Gedib-gəlməyən qardaş!” - deyər, inləyən gördüm, Bamsı!

Babək rayonunun orta və yüksək dağlıq hissəsində yerləşən, xalq arasında Qaraquc (Qarouş), rəsmi sənədlərdə, xəritələrdə Qaraquş adlanan ərazi son dərəcə müəkkəb orografik quruluşa malikdir. Qaraquc (Qaraquş, Qarouş) Babək rayonu ilə Şərur rayonu sərhəddində yerləşən, yüksəkliyi 2600 metrə çatan bir dağdır. Bu dağ cənub-şərqə doğru təcridən alçalaraq Çalxandağdakı Ağ qayada 1758 metrə, Cəhriçayın sol sahilində “Məkkəz” deyilən sahədə isə 1600-1700 metrə çatır. Qaraquş (Qarouş) məfhumu xalq arasında təkə bir dağa aid edilmir və “Qarouş” dedikdə Babək rayonunun yüksək dağlıq sahəsində şərqdə Qazan yaylağı, qərbdə Yelli gədik, Şərur rayonunda Xanbulağı, Dərbənd, Sarıbulaq arasında qalan bütün ərazi - yaylaqlar, otlaqlar, biçənəklər hamısı birlikdə başa düşülür.

Bu ərazidəki yurd yerlərindən biri “Yeddi bulaq” adlanır və o, şimal tərəfdən “Halla-Halla” adlanan, yüksəkliyi 2000 metrdən artıq olan əzəmətli bir dağa söykənir. Yurdun cənubunda nisbi yüksəkliyi 15-20 metrə çatan uzunsov, hamar tirə uzanır. “Yeddi

bulaq” yurduna bu adın verilməsi onun şərqində 200-300 metrlik məsafədə məşhur “Halla-Halla” dağının ətəyində bir-birindən 10-15 metr aralı 7 durna gözlü, gül-çiçəklə əhatələnmiş dağ bulağının çağlaması ilə əlaqədardır. (Şəkil 27)

Bulaqların sırtıtısına qulaq asdıqda adama elə gəlir ki, onlar insan kimi xırsın-xırsın, dərdli-dərdli danışır, hərdən qüssəli mahnı oxuyur, hərdən ürəkləri yandıran bayatılar deyib ağlayır, bə’zən də dərindən ah çəkib sükutla axır, sanki fikrə dalır, öz dərdi, öz hüznü ilə birgə tənha qalır... Bütün bunlar gecə-gündüz, illər boyu, əsrlər boyu təkrarlanır. Nə bulaqlar yorulur, nə də onların göz yaşları tükənib qurtarır...

Yeddi bulaq yurdu ətrafdakı yurdların əksəriyyətindən, o cümlədən Xan yurdundan, Qoşa yurddan, Abdullanın yurdundan, Salaxan yurddan, Mehrab yurddan yüksəkdə səfali, güllü-çiçəkli, kolluq sahədə yerləşir.

Cənubda Altuntaxt, şərqdə Qazan, qərbdə isə Yelli gədik yurdları ondan yüksəkdədir. Bizim kəndin camaatı əksər illərdə Yeddi bulağa düşər, orada oba qurardı.

Suya gedən qız-gəlinlər bulağa qədər yol boyunca deyib-gülüb, zarafatlaşsalar da bulaqlara çatdıqda simaları ciddiləşir, bir növ hüzn və ələmə bürünür, söhbətlər azalır. Mənə elə gəlirdi ki, bu qız-gəlinlərin hərəsinin öz bulağı var və onlar hər dəfə “öz bulağı”ndan su götürərdilər. Bə’zən də suya gedən qadınlar bu bulaqların hamısına baş çəkər, onların suyundan əl-üzünə vurur, sonra səhəngini birindən doldurub yola düşərdilər. Rəhmətlik anam bu bulaqların arasında ucaboş otların, yarpızların içindən açılmış dar ciğirle asta-asta keçər, hər bulağın yanında ayaq saxlar, sanki onlarla öz ürəyində salamlaşar və sonuncu “böyük bacı” bulağından su götürərdi.

Bə’zən axşamlar çoban və quzuçular, kənddən ot biçininə gələn kişilər bu bulaqların başına yığışar, biz uşaqlar da oraya toplaşardıq. Çobanlar yan tütəyində, neydə yanıqlı havalər çalar və oxuyardılar.

Bizim yerlərdə çobana, quzuçuya, naxırçıya çox böyük hörmət və ehtiram vardır. Hər bir evin halal tikəsindən, kənddən gələn sovgatdan birinci növbədə onlar üçün pay ayrılırdı. Çoban bu qüdrətli dağların, al-əlvan geyinmiş zərəfşan çadralı yaylaqların sahibi, hər bir evin sayılan-seçilən qonağı hesab edilirdi. Sevimli şairimiz Məmməd Arazın dediyi kimi:

...Dağların pələngi, şiri də sənsən,
Şairi də sənsən, şe’ri də sənsən.
Varı, bərəkəti, xeyri də sənsən,
Çoban, salamat qal, sağ-salamat qal!

Çobanlardan Quluş, kürd Məhəmməd, Dadaş, Cəbo, Zeynalabdin və başqaları öz xeyirxahlıqları, mehribanlıqları, qayğıkeşlikləri ilə hamının hörmət və məhəbbətlərini

qazanmışdılar. Çoban Mənsim ilə çoban Müslüm yan tütəyində, quzuçulardan əmim Yusif neyde (bizim kənddə neyə “şivri” deyirlər) gözəl, yanıqlı havalar çalar, avazı olanlar isə el mahnıları, muğamlardan parçalar oxuyardılar. Mənsimin yan tütəyində çaldığı “Çoban bayatı” yanıqlı mahnıya çevrilib dağların sərin mehinə qarışaraq aylı-ulduzlu yay gecələrinin qaranlıq ənginliklərində itərdi.

Böyüdükcə dönə-dönə anamı bu bulaqlarla əlaqədar olan suallarla yorardım: niyə hər yerdə bulaqlar təkdir, burada yeddidir? Niyə digər yurdlarda qızlar bulaq başında oxuyur, gülür, bir-birini sulayır, burada isə biki olurlar? Anam isə yeddi bacının göz yaşından əmələ gələn bulaqlar haqqındakı xalq arasında yaranıb və nəsiləndən-nəsilə keçərək hələ də yaşayan belə bir əfsanəni danışdı:

“Bu yerlərin güllü-çiçəkli yay otlaqlarında yüz mindən artıq qoyun-keçi otlardı. Bu otlaqlar bir ucu Qazan yaylağından başlamış Yeddi gödiyə, Sarı bulaq və Xan bulağa qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi. Sarı bulağın arxası, onun quzey tərəfi hələ kafirlərin əlində idi. Onlar da əllərində olan ərazidə çoxlu qoyun saxlayır və bə”zən də gizlicə oğuzların “xam” saxladığıları otlaqlara girməyə cəhd edirdilər. Belə hallarda çobanlar arasında “ağac davası” düşür, qan tökülür, ölənlər də olurdu. Bu vuruşmalarda çobanlar öz ə”nənələrinə sadıq qalar, heç vaxt qılıncdan, xəncərdən istifadə etməzdilər. Onların yeganə e”tibarlı silahı zoğal ağacı idi. Zoğal ağacından hazırlanmış dəmir bərkliyində olan bu ağacların hər birini çobanlar bir qoça və ya bir öyəcə alardılar. Döyüş zamanı ağacların şaqqıltısı dağlarda əks-səda verərdi. Çobanların yapıncı formasında keçədən hazırladıqları bürüncəkdən isə (onu adətən “çoban keçəsi” adlandırırlar) qalxan (bəlgə) kimi istifadə edilirdi.

Bu vuruşmalarda təkcə igidlik, cəsarət, cəldlik və qolun qüvvətli olması kifayət deyildi. Qalib gəlmək üçün zərbələrin qarşısını məharətlə almağı, sənə endirilən güclü zərbələrə tab gətirməyi, bir sözlə, qabaqda dayanmağı da bacarmalı idin.

Belə ağac döyüşlərində heç vaxt Qaya çobanın qabağında dayanan olmamışdı. Odur ki, kafirlər həmişə Qaya çobanla qarşılaşmaqdan çəkinər və onun örüşünə keçməyə cəsarət etməzdilər. Necə olursa bir gün kafirlərin dörd çobanı özlərinin çoxluğuna arxalanıb iki böyük qoyun sürüsü ilə Qaya çobanın örüşünə keçirlər. Bunu gören Qaya çoban uca bir qayanın başından uca səslə kafirləri xəbərdar edərək sürülərini örüşdən çəkib aparmalarını tələb edir. Kafirlər ona söyüşlə cavab verir və dördlükdə ona doğru yeriyirlər. Onların güman etdikləri kimi, Qaya çoban qabaqdan qaçmır, e”tibarlı, sadıq yoldaşı və arxası olan Bənək adlı iti ilə cəsarətlə düşmənlərə qarşı gedir. Vuruşma geniş bir yamacda başlayır. Qaya üst səmti seçir, keçəni sol qoluna dolayıb bəlgə tutur, dəyənəyi sağ əlinə alır.

Dörd nəfər azman bədənli, qolu zorlu, azğınlaşmış kafirə qarşı tək vuruşan Qaya

dağların, qayaların qaplanı tək cəldliklə sıçrayır, hər zərbəsi ildırım kimi səslənib, dərələrdə əks-səda verir, ona endirilən zərbələri bu dağların məğrur qayaları kimi vüqarla qəbul edirdi. E”tibarlı Bənək onu arxadan qoruyur, aldığı zərbələrə baxmayaraq, pələng kimi kafirlərin üzünə tullanır, onları qanlarına qəltan edirdi.

Qaya başından bir neçə zərbə almışdı, axan qan onun gözlərini tuturdu. Kafirlər onu yoxuş boyunca yuxarıya doğru sıxışdırıb arxadakı kolluğa salmaq, əl-qol açmasına imkan verməməyə çalışırdılar. Bunu hiss edən Qaya kafirlərin gözləmədiyi halda üz yenişə şığıyıb onların arasından keçərkən bir an içində əvvəl solundakı, sonra isə sağındakı kafirin kəlləsinə qüvvətli zərbə endirir. Bu hücumu gözləməyən kafirlər müdafiə oluna bilmədiklərindən aldıkları zərbədən kəsilməmiş ağac kimi yerə sərilirlər. Qol-qabırğası sınımış, başı yarılmış, al qana bulaşmış üçüncü kafir yığıla dura bir az aralanıb huşunu itirir və üzünü üstə yerə düşür. Özündə güc tapan dördüncü kafir qoyun sürülərini qoyub yalı aşır, taqəti olmadığından yamac boyu yumbalana-yumbalana diyirlənib canını qurtara bilir.

Çoban Qaya e”tibarlı dostu və arxası Bənəyin köməyi ilə sürünü toplayıb obaya doğru sürür. Onun yeriməyə, ayaq üstə durmağa taqəti qalmamışdı, başından aldığı yaraların qanı dayanmır, gözləri qaralır, qulaqları uğuldayırdı... Lakin o yıxılmamaq, burada qalmamaq, sürünü vaxtında sağına çatdırmaq üçün bütün gücünü və iradəsini toplayır, ə”tibarlı silahı olan ağacına söykənə-söykənə sürünün arxasınca irəliləyirdi. Artıq oba görünürdü. O isə son gücünü toplayıb obaya çatmağa can atırdı. Lakin artıq taqətinin qalmadığını, yıxılacağını hiss etdikdə ağ qoyun dərisindən olan saçaqlı papağını başının üstünə qaldırıb bir neçə dəfə havada yelləyərək yığılır...

Obadan bunu görənlər - kişi, qadın, uşaq, qız-gəlin - hamı ayağa qalxır və sel kimi çoban Qayaya doğru axışırlar. O, huşsuz vəziyyətdə uzanmışdı. Çoxlu qan itirdiyindən bənizi ağappaq idi. Kişilər Qaya çobanı ağaqlardan və keçədən düzəltdikləri xəyəyə qoyub alaçığa gətirirlər. Onun üz-gözünü, bədənini yoxladıqda hamını təəccüb və dəhşət bürüdü. Çoban Qayanın bədənində salamat yer yox idi, hər yeri göm-göy zolaqlarla örtülmüşdü. Başından on bir ağır zərbə almışdı ki, bunların hər biri öldürücü zərbələr idi... Xalq təbabətini dərinədən bilən, bu dağların şəfaverici otlarını, çiçəklərini yaxşı tanıyan “türkçərə” həkimlər vaxt itirmədən işə başladılar: Qayaya otlardan şərbət içirdilər, başına, bədəninə məlhəm döşədilər. Bütün oba onun başına, alaçığın ətrafına yığılmışdı. Hamı ulu Tanrıya yalvarır, el dayağı olan bu igid çobana nicat diləyirdi. Nişanlısı - gözəllər gözəli Çiçək, yeganə qardaşlarını canlarından artıq sevən yeddi bacı Allaha yalvarır, onun başına dolanır və ayaqlarına döşənirdilər...

Belə deyirlər ki, o dövrlərdə insanlar pak, günahsız, e”tiqadlı və Allaha yaxın olduqlarına görə Tanrı onları tez eşidir, dualarını qəbul edir, arzu və istəklərini yerinə yetirirdi.

Böyük Tanrı xalqın bu duasını da qəbul etdi. Çoban Qaya gözlərini açdı, gözləri nişanlısının, bacılarının yaşlı gözlərinə, bütün camaatın qəm-qüssəli üzlərinə sataşdı. O, bütün ağrı və acısını unutdu, sanki ona böyük güc, taqət və dəyanət gəldi, üzündə xoş bir təbəssümlə qalxıb oturdu. Camaatın şükür və həmd-səna sədələri ucaldı. Çoban Qaya başına gələnləri danışdı...

Ertəsi gün sübh tezdən başı sarıqlı Qayanın sürünü qabağına qatıb, örtüşə sürdüyünü gören oba əhli onun ardınca təəccüb və iftixar hissi ilə baxırdı. Sadiq dostu Bənək də azacıq axsaya-axsaya onun yanınca gedirdi.

Bu kimi və buna oxşar hadisələr başqa çobanların, xüsusilə çoban Qayanın həyatında dəfələrlə təkrarlanmışdır. Belə hadisələrdən sonra kafirlər bir müddət bu ətraflarda görünməyə cəsarət etmir, lakin qisas almaq, xaincəsinə hücum edib oğuzların qoyun, qaramal sürülərini, at ilxılarını aparmaq üçün fürsət gözləyirdilər.

Kafirlərin çobanları Çoban Qayadan çox yanlıq idilər. Xüsusilə, son hadisə onların qəzəbini və intiqam hissini daha da coşdurmuşdu. Hadisəni eşidən kafirlərin ağası Qara Məlik qaçıb canını Qayadan qurtarmış çobandan əhvalatı öyrəndi, onları qorxaqlıqda, acizlikdə, təpərsizlikdə təqsirləndirdi və göstəriş verdi ki, fürsət tapıb bir həftəyə kimi Çoban Qayanı da, nişanlısı Çiçəyi də, qoyun sürüsünü də və basılmaz iti Bənəyi də gətirib ona təhvil versinlər. Bunun üçün 300 nəfər seçmə kafir ayırdı.

Qayanın nişanlısı Çiçək Altuntaxtın ən gözəl, ən igid qızlarından biri idi. O, at minməkdə, ox atmaqda, ağac, qılınc vurmaqda "mənəm-mənəm" deyən oğlanlardan geri qalmazdı. Çiçək beş qardaşın bir bacısı idi. Atası Dönməz Qayanın atası İldırımın qardaşından artıq dost, bir-birinə arxa və kömək idilər. Dönməzin beş oğlu, İldırımın isə yeddi qızı var idi. Çiçək və Qaya onların sonbeşikləri idilər. Eyni ildə, eyni ayda, eyni gündə doğulmuş uşaqları valideynləri "göbəkəsmə" nişanlamışdılar. Onlar körpəlikdə bir nənənidə, bir beşikdə yatmış, bir yerdə oynamış, küsüşmüş, barışmış, bir yerdə böyüyüb boya-başa çatmış və bir-birlərini sonsuz məhəbbətlə sevmişdilər. Valideynlərinin, elin, obanın xeyir-duası ilə el yaylağa köçməzdən bir az əvvəl onların toyu olmuşdu. Bunların məhəbbəti dastana dönmüş, dillər əzbəri olmuşdu. Çiçək Qayanın sürü ilə obaya qayıtması vaxtını gözləyə bilmirdi. O, "Ceyran" adlı, ceyrandan gözəl, ceyrandan sür"ətli atına minər, Qayanın sürünü otardığı otlara çapar, onu tapar, boynuna sarılar və ən xoşbəxt, ən səadətli anlarını yaşardılar. Qaya al-əlvan dağ çiçəklərindən hördüyü çələngi Çiçəyin boynuna salar, yaylaqlardan topladığı ne'mətlərdən hədiyyələr verərdi.

Çox zaman onlar sürünü birlikdə obaya gətirər və birlikdə otlağa sürərdilər... Onların bu ünsiyyətini hamı bəyənir, el-oba, hamı onları sevir, onların ülvi və pak məhəbbətləri ilə fəxr edirdilər.

Çiçəyin bu səfərlərində onu vəfalı dost olan Bənək qarşılayar və yola salardı. Bənək

şir, pələng cüssəli çoban iti idi. Onun nəsli-kökü bu qapıda artıb törəmiş və sahibinə sədaqətlə qulluq etmişdi.

Bənək "qurd basan" itlərdən idi. O dəfələrlə sürüyə hücum edən canavarları boğub ağılın kənarına uzatmışdı. Bir dəfə isə sürüyə dolmuş əniklərdən (itin və ya canavarın yaşı tamam olmamış balalarına ənik deyirlər) üçünü parçalayıb yan-yana düzmuşdü. Qurdun ənikləri qorxunun nə olduğunu qanmadıqlarından anaları ilə birlikdə sürüyə hücum etdikdən sonra təhlükə olduqda belə sürüdən çıxmır, əsasən, qoyunların quyruğunu didir, parçalayırlar.

Çox qədimdən çobanlarda belə bir ən"ənəyə dönmədən əməl edilir: qurd basan (canavarı öldürən) it üçün həmin saat heyvan kəsilir, onun quyruğu həmin itə atılır. İt quyruqdan doyunca yeməlidir. Əks təqdirdə, söylənənlərə görə, it "zəhərlənib" ölə bilər. Bənəyin bir neçə "qələbəsidən" sonra canavarlar onun səsi gələn tərəfə ayaq basmağa bir daha cür"ət etməmişdilər. Lakin "ikiyaqlı canavarlar" - kafirlər Qayadan qisas almaq üçün axtardıkları fürsəti əldə etdilər... Ceyran atın belində Qayanın görüşündən qayıdan Çiçək, arxasınca onu yola salan Bənək Kollu yurdla Mehrab yurdu arasındakı sıx kollarla və ağaclarla örtülü dərəyə enirdilər. Birdən Ceyran qulaqlarını şəkələdi, kişnədi, sür"ətini yavaşıtıdı, Bənək hürə-hürə atını qabaqlamağa, sanki onu dayandırmağa cəhd etdi. Heç bir şeydən şübhələnməyən, özünə güvənən Çiçək heyvanların bu hərəkətinə əhəmiyyət vermədi...

Gecədən gəlib kollar arasında gizlənmiş kafirlər məqamı çatan kimi kəmənd atıb Çiçəyi atdan saldılar. Müqavimət göstərməsinə baxmayaraq onu yapıncıya büküb sarıdılar. Ceyran at sıçrayıb Qaya çoban olan səmtə üz tutdu. Kafirlər onu arxadan oxladılar, lakin o, quş kimi uçub, gözdən itdi. Bənək yağılara hücum etdi, kafirlər onun qabaq ayaqlarını qırdılar, başını, qabırğalarını əzdidilər. Qayanın heç nədən xəbəri yox idi. O, Çiçəyi Mehrab yurdundan yola salıb qayıtmalı olan Bənəyin yolunu gözləyirdi. Bənəkdən isə bir xəbər yox idi. O, yan tütəyində "Çoban bayatı" çalıb, qəmli-qəmli oxumağa başladı:

Yalın yalaqda qaldı,
Kütün tabaqda qaldı,
Sürün yataqda qaldı,
Bənək, Bənək, a Bənək...

Sadiq dostum yoldaşım,
Həm arxam, həm sirdaşım,
Sənsiz axar göz yaşım,
Bənək, Bənək, a Bənək..

Çiçəkdən ver bir xəbər,
Onsuz ömür qəm, kədər,
Kafirlər yolun kəsər,
Bənək, Bənək, a Bənək..

Birdən onun bütün varlığını amansız bir dəhşət бүürdü, ürəyi şiddətlə döyünməyə başladı. Qulağına Çiçəyin qaibənə harayı gəldi: “Qaya, əzizim, sevgilim, xilas et məni! Kafirlər apardılar məni!..” Bu anda Bənəyin zingiltisini eşitdi. Elə bu vaxt qayaların, kolların üzərindən uça-uça gələn Ceyran at özünü Qaya çobana yetirdi. Onun gözləri hədəqəsindən çıxmışdı, əzizi ölmüş insan kimi göz yaş axıdırdı, döşündən köpük daşlandı, sarğısına yeddi ox sancılmışdı, al qanına boyanmışdı.

Çoban Qaya işin nə yerdə olduğunu anladı. Ceyran atın sarğısından oxları çıxardı, bəynunu qucaqlayıb, üzündən öpdü. Hər ikisi ağlayırdı: biri kişnətilərlə, digəri hönkürtü ilə... Qayanın atın belinə sıçramağı ilə hadisə yerinə çatmağı bir oldu. Bənək can verirdi. Qaya diz çökdü, onun başını qaldırıb başına basdı. Bənək son nəfəsində sahibinin əllərini yaladı, gözlərindən yaş axıda-axıda üzünü quzey tərəfə tutub, üç dəfə hürdü, Qayanın qolları arasında gözlərini yumdu. Qaya əzizi ölmüş adamlar kimi hönküdü...

Bu zaman kafirlər Çiçəyi qarşıdakı dağın yalından aşırıb aparırdılar. Qaya Çiçəyin imdada çağırən səsinə eşitdi, düşmən dəstəsini gördü. Sevgilisinin əsir getdiyini anladı. Onu xilas etmək üçün nə”rə çəkib düşmən üzərinə cumdu. O sanki qartal kimi qanad açmış yeddi divdən güc almışdı. Dəstədəki adamları qırıb-çatıb Çiçəyi azad etmək üçün sonuncu həmləyə keçmişdi ki, qarşıdan üç yüzə qədər kafir sel kimi üstünə yeridi. Güclər qeyri-bərabər idi. Lakin Qayanın düşməne olan qəzəbi, nifrəti, Vətəninə, sevgilisinə olan məhəbbəti onu məğlubedilməz etmişdi.

Qaya dağ döşündəki qayaları uçurub kafirlərin dəstəsinə doğru diyirlədir, kiçik qaya parçalarını dolu kimi onların başına yağdırırdı. Dağ yamacı ilə sür”ət götürən hər bir nəhəng qaya onlarla kafiri cəhənnəmə vasil edirdi. Lakin düşmənin ardı-arası kəsilmirdi, onlar qarışqa kimi daşlanıb gəlirdi. Qaya tək canına onların qarşısını ala bilməyəcəyini hiss etdi. Arxada Vətən, el-oba, xalqı, bacıları - bütöv bir el dururdu. Düşmənin bu xəincəsinə hücumundan isə kimsənin xəbəri yox idi. Ona oncaq Ulu Tanrı kömək edə bilərdi...

Qaya əllərini göylərə qaldırıb Böyük Tanrıya üz tutdu, dua etdi, sonda: “Allah-Allah”, “Allah aman” - deyərək ondan imdad istədi. Qüdrətli Allaha yalvarırdı: “Ya Rəbbim, öz sadiq bəndələrinə kömək et, onların murdar kafirlərə əsir olmalarını, torpaqlarının on

lara tapdaq olmalarını, mal-dövlətinin qarət edilməsini rəva bilmə! İlahi, mö”cüzə göstər, düşmənin qabağını almaqda bizə kömək ol!”

Bu vaxt, doğrudan da mö”cüzə baş verdi: Qaya özünün nəhəng, əzəmətli bir dağa çevrildiyini hiss edirdi, get-gedə böyüyür və göylərə doğru ucaldıqca ucalırdı. Onun yanlara açılan qolları sıra dağlar kimi yüksələrək şərqdən qərbə doğru uzanmış, kafirlərin qabağını kəsmişdi. Hər tərəfdən keçilməz, əzəmətli dağlarla mühasirəyə alınmış kafirlər isə alçaq boylu təpələrə, qayalara, daşlara çevrildilər. Düşməndən xilas olmuş Çiçək minarə timsallı gözəl bir qaya kimi yüksəlir, qollarını Qayaya doğru uzadıb, ona çatmağa can atırdı. Lakin onlar bir-birinə qovuşa bilmədilər... Çiçək indi də məşhur olan “Gəlin qaya”ya, Qaya isə qolunun biri Salaxan qayadan keçib, Qazan yaylağına, digəri isə Sarı bulaqdan Yelli gədiyə çatan əzəmətli, vüqarlı və nəhəng “Halla-Halla” dağına çevrildi. Onlar min ildən artıqdır ki, həsrətlə bir-birinə baxır, lakin aralarında daşlaşmış kafir cəsədləri onları qovuşmağa qoymur...

Qayanın nə”rəsi, “Allah-Allah” nidası göy gurultusu, şimşək kimi bir anda el-obaya çatdı. Camaat kafirlərin qabağını almaq üçün sel kimi axışdı gəldi. Hamıdan qabaqda Qayanın yeganə və əziz qardaşlarını öz canlarından artıq sevən yeddi bacısı yüyürdü. Onlar sanki qayaların, dərələrin, kolların üstündən uça-uça gəlirdilər. Qardaşlarını həmişə olduğu kimi yenə də qanlı vuruşmadan sağ-salamat çıxmış, məğlubedilməz bir qəhrəman kimi görəcəklərini güman edən bacılar başqa bir mənərə ilə qarşılaşdılar: qardaşları əzəmətli, göylərə yüksələn möhtəşəm bir dağa çevrilmişdi...

Bacılar fəryad edib saçlarını yoldular, alma yanaqlarını cırdılar, başlarına, dizlərinə döydülər, “Allah-Allah” deyib zarıdılar. “Vay igid qardaşımız, arzusu, muradı yarımçıq qalan qardaşımız! İftixarımız, el-oba yolunda canını fəda edən qəhrəman qardaşımız!” - deyib əzəmətli dağa çevrilmiş Qayanın ayağına döşəndilər. Hönkür-hönkür ağlaşdılar, ürəkləri parçalayan ağılar dedilər...

Bacıları döşəndikləri torpaqdan - qardaşlarının ayaqlarından ayırmaq mümkün olmadı, onlar ağlaya-ağlaya daşlaşdılar və hər birinin göz yaşlarından bir bulaq yarandı. Bu bulaqlar çağladı, dərə enişə axdı. Bir az aşağıda bir-birinə qovuşub-qucaqlayıb kiçik bir çay əmələ gətirdilər. Özünün qəhrəman, xilaskar oğluna bütün el-oba da göz yaş axıtdı. Bu göz yaşları birləşib fəryad edə-ədə şaqıltı və gurultu ilə axan dağ çayına çevrildi... Yeddi bulağın ətrafı, onların əmələ gətirdiyi çay yatağının sahilləri cənnət timsallı gülşənə çevrildi, güllü-çiçəkli, yam-yaşıl libasa büründü...”

“Yeddi bulaq - Yeddi bacı”, “Gəlin qaya”, “Allah-Allah”, “Allah aman” müraciətindən “Halla-Halla” əfsanəvi toponimləri yarandı. “Kollu yurd” “Yeddi bulaq” yurdu adlandırıldı. Onlardan cənubda Altuntaxt, Xan yurdu; şərqdə Qazan yaylağı, Salaxan dərəsi; qərbdə Sarı bulaq, Xan bulağı, Dana qalası və s. yerləşir.

Bütün Qaraquc (Qarouş) ərazisində dağlarımızın məğrurluq rəmzi olan qartallar da ha çox Halla-Hallanın zirvəsindəki qayalarda məskən salar, dağın asimana yüksələn üzərində məğrur-məğrur süzərlər. Yeddi bulaq obasında gecələyən hər kəsi sübh tezdən səs-səse verən kəkliklərin əsrəngiz nəğmələri oyadar.

Maraqlıdır ki, bu yerlərdə tez-tez rast gəlinən dağ keçisi sürüləri insanlardan o qədər də ehtiyat etmədən dağlardan enər, çobanların qoyun sürüləri üçün sal duzlardan düzəldikləri “duzlaq”larda duz yalayar, Yeddi bulaqdan su içər, yenidən qayalıqlara çəki-lərlər... Nə qədər təəccüblü olsa da qartalların, quzğunların bu bulaqların başına enmə-lərinə tez-tez təsadüf edilir.

Yeddi nisgilli bacının göz yaşlarından yaranmış Yeddi bulaq əsrlər boyu gecə-gündüz axır, ellərə şəfa, xeyir-bərəkət və həyat bəxş edir... Əhali möhtəşəm təbiət abi-dələri olan “Halla-Halla”ya, “Gəlin qaya”ya, “Yeddi bulağ”a həmişə hörmət və ehti-ramla yanaşır, onları Allah-Təalanın yaratdığı müqəddəs yerlərdən hesab edirlər...

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından Bamsı Beyrək və onun yeddi bacısı uzun ayrılıqdan sonra yenidən görüşsələr də, “gəlimli-gedimli dünya”nın, “son ucu ölümlü dünya”nın qanununa uyğun olaraq, onları da “əcəl aldı, yer gizlədi”. Xalqın seve-sevə, əzizləyə-əzizləyə zamanəmizə qədər yaşatdığı bu əfsanədə isə Qaya çoban əzəmətli “Halla-Halla” dağına, onun sevgilisi Çiçək “Gəlin qaya”ya, yeddi bacısı isə “Yeddi bu-lağ”a çevrilib əbədiyyət qazanmışlar...

OĞLANQALA - QIZQALA

Babək rayonunun Payız kəndindən bir az yuxarıda, Çalxanqalanın şərq qurtaracağında, Cəhriçayın sağ sahilində “Oğlanqala”, sol sahilində Məkkəz tərəfdə isə “Qızqala” deyilən, həqiqətən də təbii qalaları xatırladan iki əzəmətli qaya yüksəlir. Oğlanqala çayın vadisinə yaxın, Qızqala isə sol yamacda, dağın ətəyində, nisbətən yüksək sahədə yerləşir.

Oğlanqalanın arxa tərəfindən keçən selovun kənarındakı təpəliklərdə qədimdən qalma qəbiristanlıq vardır. Oğlanqala məşhur Çalxanqalaya qalxan iki qoldan birinin, həm də əsasının yaxınlığında yerləşir. Qızqalanın üzərində kiçik düzənlik yerləşir. Bə”zən orada dağ keçilərinin otladığını müşahidə etmək mümkündür. Qız qalasıdan şərqə doğ-ru uzanan dağ tirəsi ilə Məkkəz arasından “Böyük nov” adlı selov keçir. Məkkəzin arxa-

sında şimal-şərq istiqamətində İydəli deyilən sahə, onun şimal səmtində isə Ataşan ke-cidi yerləşir.

Bu iki qaya - iki “qala” barəsində kədərli bir əfsanə yaranmışdır. Bu əfsanədə bir-bi-rini ülvə və sonsuz məhəbbətlə sevən iki mətin gəncin nakam, lakin sədaqətli, alovlu sev-gisindən söhbət açılır.

Oğuzların başlıca yaşayış məskənlərindən olan Çalxanqala (Ağ qaya Çalxandağda-dır) və əzəmətli Məkkəz dağında yerləşən Qapılı Dərbənd bir-birinin qonşuluğundadır. Eramızdan əvvəl II-I minilliklərdə mövcud olmuş Çalxanqalanı Məkkəz dağ sistemin-dən Cəhriçayın vadisi ayırır. Qaraquşdan (2600 m) başlamış Çalxandağa (1758 m) qədər uzanan dağ silsiləsi Cəhriçay tərəfdən kəsilir və onun sol sahilində sanki bir “ilgək” şək-lində Məkkəz dağını əmələ gətirir.

Belə nəql edirlər ki, çox-çox qədim zamanlarda bir-birinin qonşuluğunda iki adlı-sanlı, varlı-karlı, tayfa yaşayırmış. Bu tayfaların yaşayış yerlərini, yaylaq və qışlaqlarını bir-birindən coşqun, yaz yağışları zamanı yatağına sığmayan Cəhri çayı ayırırmış. Bu iki tayfa arasında mehriban dostluq, qohumluq münasibətləri yaranmış, demək olar ki, heç vaxt narazılıq, giley-güzar baş verməmişdi. Onlar sevinc və kədərini birlikdə bölüş-dürmüş, dar gündə bir-birinə həyan olmuşdular. Bir-birinə qız verib, qız almış, qohum-luq əlaqələri yaratmışdılar. Kafirlərin qarşısına birgə, vahid qüvvə ilə çıxıb, onlara layi-qincə cavab vermişdilər.

Bu birlik, daxildə bə”zi bədxahların xoşuna gəlmir, kənarında isə düşmənləri son də-rəcə narahat edirdi. Onlar xeyirxah münasibətləri pozmaq üçün müxtəlif vasitələr və mə-qam axtarırdılar. Daxili nankorlar müxtəlif dedi-qodular törədir, bu iki tayfa arasındakı münasibətlərin təcridən soyumasına səbəb olurdular.

Lakin kafirlərin planı daha məkrli və dəhşətli idi. Nəhayət, onlar bu iki dost və qo-hum tayfanı bir-birinə qanlı düşmən etmək üçün plan cızıb məhəmətlə həyata keçirdilər. Bir dəstə kafir gecə ikən gizlicə məkkəzlilərin qoyun saxlanan ağılına soxulub çobanlar-dan birini oradaca qətlə yetirdi, digərini isə çayı adlayıb Çalxanqala tərəfə keçirdilər, orada öldürdülər və meyitini çayın kənarına atıb öz yerlərinə çəkildilər...

Səhər bu qanlı faciənin xəbəri hər iki tərəfə yayıldı. Məkkəzlilər çalxanqalalıları qan-lı tutdular. Onlar isə günahkar olmadıqlarını heç bir vəchlə sübut edə bilmədilər. Beləcə, iki dost tayfa arasında qanlı vuruşma baş verdi, hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar oldu. Kafirlərin fitnəsi baş tutmuşdu: onların düşməni olan iki dost tayfa indi bir-birinə qənim kəsilmişdi. Qarşılıqlı e”tibər, hörmət və ehtiram aradan götürülmüşdü. Hətta ya-xın qohumlar belə bir-birinə gedib-gəlmir və çalxanqalalıların hamısına ümumi düşmən kimi baxırdılar...

Bu hadisədən qabaq çalxanqalalıların başçısı Doğan və məkkəzlilərin başçısı Mətin, həmçinin hər iki ailə arasında çox mehriban və səmimi bir dostluq yaranmışdı. Onlar bir-birini qardaşdan artıq sevir və əzizləyirdilər. Bu dostluq hər yerdə hamı üçün nümunə göstərilirdi. Doğanın igid bir oğlu, Mətinin isə dağ çiçəkləri qədər zərif, mələklər qədər füsunkar bir qızı var idi. Oğlanın adı Murad, qızın adı isə Ceyran idi. Murad Ceyrandan iki yaş böyük idi. Muradın on, Ceyranın isə səkkiz yaşı var idi.

Bu iki ailə xoşbəxt və şad günlərində, yə"ni dostluq etdiyi vaxtlarda tez-tez bir-birinin əziz və arzu edilən qonaqları olardılar. Ailələr hər həftə görüşər, günlərini, gəzintilərini bir yerdə keçirər, kişilər birlikdə kəlik, dağ keçisi, dağ qoçu ovuna çıxardılar. Belə günlərdə özlərini ən çox xoşbəxt hiss edən Muradla Ceyran olardı. Onları heç cür bir-birindən ayırmaq mümkün olmazdı. Murad qayğı və diqqətlə Ceyrana qulluq edər, əlindən tutub həyətdə, gül-çiçəklərlə bəzənmiş dağ döşündə gəzdirər, onun üçün gül dəstəsi düzəldər, hər bir arzusunu böyük sevinclə yerinə yetirirdi. Onlar qəfəsdəki kəliklərlə, həyətdəki quzularla, ələ öyrədilmiş ov balası ilə oynamaqdan doymazdılar. Valideynlər onların bu ünsiyyətindən sevinər, vəcdə gələr və ürəklərində xoşbəxt arzular baş qaldırardı... Onları çox çətinliklə süfrə başına gətirmək mümkün olurdu.

Aralığa düşmənciliyin düşməyi bu iki mə"sum uşaq qəlbini də yaraladı, onları bir-birindən ayrı saldı... Bu iki mehriban, bir-biri üçün əziz olan ailələr də ayrı düşdülər. Bir müddət qüssədən uşaqların ikisi də xəstələndi. Onlar bu dəhşətli ayrılığın səbəbini heç cür başa düşə bilmirdilər. Verdikləri çoxlu suallara həmişə eyni cavabı alırdılar: "Uşaq-san, otur uşaq yerində! Uşaq hər şeyə qarışmaz!" İllər keçirdi. Murad və Ceyran böyüyürdülər. Böyüdükcə də gözəlləşir və kamilləşirdilər. Onların qəlbində olan uşaq dostluğu, "bacıq-ardaş" məhəbbəti getdikcə dərinləşir, öz məzmununu və istiqamətini dəyişirdi. Onların üzərində ciddi nəzarət qoyulmasına baxmayaraq fürsət tapan kimi gizləncə Cəhriçayın sahilinə gəlir, bir-birini heç olmazsa, uzaqdan görmək üçün kolların arasından qarşıdakı sahili göz qırpmadan müşahidə edirdilər. Bir-birini görəndə kimi mümkün qədər sahilə yaxın gəlir, ovsunlanmış, daşa dönmüş kimi danışmadan, bir-birinə acgözlüklə tamaşa edər, sonra özlərinə gəlib ürək sözlərini işarə ilə çatdırmağa çalışırdılar. Cəhriçay çox enli və gurultulu olduğundan onlar danışsaydılar belə, bir-birini eşidə bilməzdilər.

Onların "görüşü" bir neçə müddət belə keçdi. Bir gün Ceyran gördü ki, Murad "görüşə" sevimli iti Topplanla gəlir. Yenə də bir-birinə xeyli tamaşa etdikdən sonra Murad işarə ilə iti və o biri sahili göstərdi. Bundan sonra Murad itə nə dedisə, o, özünü coşqun çaya vurdu və çox çətinliklə üzüb, o biri sahilə çıxdı, kolların arası ilə sürünə-sürünə özünü Ceyranın daldalandığı kola yetirdi və ağzında tutduğu məktubu onun qarşısına qoydu. Qız məktubu götürüb qoynunda gizlətdi, itin başını tumarlayıb, boynunu qucaq-

ladı, Toplan onun əlini yalayıb, gəldiyi kimi sürünə-sürünə sahilə çatıb özünü çaya atdı və üzüb keçdi.

Bundan sonra Toplan Muradla Ceyran arasında "poçtalyonluq" etməyə başladı. O, Muraddan məktub apardığı kimi, Ceyrandan da məktub gətirirdi. Bu məktublar iki gəncin qəlbinə sığışmayan ülvə, alovlu və sönməz məhəbbətin qismən söz ilə ifadəsi idi. Lakin onlar qəlblərində olanı sözlə, məktublarla ifadə etməkdə aciz idilər. Onların məktubları adətən belə sonluqlarla bitirdi: "Səni həyatımdan artıq sevirəm." "Sənsiz yaşaya bilmərəm. Sənsiz ölərəm!" "Sən mənim gözümlə işığı, döyünən qəlbimsən!" Sən mənim varlığım, həyatımsan!" və s.

Ceyranı "küpəgirən", imansız bir qarı güdüdü. Ancaq onun getdiyi yeri dəqiq müəyyənləşdirə bilmirdi. Nəhayət, o, Toplanın çayı üzüb keçdiyini və kolluqlarda yox olduğunu, az sonra geri qayıtdığını gördü. Bundan şübhələnən qarı öz müşahidəsini bir neçə gün davam etdirdi və burada bir sirr olduğunu kəsdirdi. Bu barədə Mətinə xəbər verdi. O da bir neçə nəfər ayıraraq onlara tapşırırdı ki, iti diri tutsunlar, bu da mümkün olmasa, oxlasınlar.

Toplan yenə də Muraddan məktub gətirmişdi və ona məktub aparırdı. Çaya çatmağa bir az vardı ki, onu oxa tutdular. İt ölümcül yaralar aldı. Namərdlər onu tutmaq üçün atlarını dördnala çapdılar. Toplan son gücünü toplayıb, qarını axa-axa, məktub ağzında özünü Cəhriçaya tulladı və... çayın kükrəyib qalxan dalğaları arasında yox oldu. Murad da, Ceyran da sədaqətli dostları və sirdaşları olan Toplan üçün acı göz yaşları axıtdılar...

Muradın Ceyrana yazdığı məktubu ələ keçirdilər. Onların görüşmək planından hali oldular. Mətin qəzəbindən nə edəcəyini bilmirdi. Nəhayət, qızını ev dustağı edib, onu sevgilisindən, təbiətin bütün gözəlliklərindən məhrum etməyi qərara aldı.

Öz qərarını yerinə yetirmək üçün Cəhriçayın sahilindəki uca, sıldırım qayalar üzərində əlçatmaz, ünyetməz bir qala - qəsr tikməyi əmr etdi. (Şəkil 28). Tezliklə qayalar üzərində başı göylərə dirənən möhtəşəm qala hazır oldu. Ceyran ağlaya-ağlaya bu qalaya köçürüldü, gözətçilər qoyuldu. İndi o, heç kimi görə bilməz, görüşə bilməz və əlaqə saxlaya bilməzdi. Onun otağının ancaq bir pəncərəsi vardı ki, o da Məkkəz tərəfdə olan qayalara baxırdı. Bu otağa - Ceyranın yanına ona ana qədər doğma və əziz olan sevimli dayəsindən başqa heç kim girib-çıxa bilməzdi.

Atanın hökmü belə idi! Murad saatlarla gözünü Qız qalasına (indi onu hamı belə adlandırır), onun göylərə baş vuran bürclərinə diksə də, sevgilisini görə bilmirdi. Gündən-günə saralıb solurdu. Atası bunun səbəbini yaxşı bilirdi. Bir gün Doğan, xəyal içində qaya üzərində oturub, gözlərini Qız qalasına dikərək bu aləmdən ayrılan oğlunun başını tumarlayaraq dedi: "Murad, istəyirsən, sənə də elə bir qala tikdirim. Onun qülləsinə çıxıb istədiyini yerlərə tamaşa et. Murad əvvəl qulaqlarına inanmadı. İnanma bilmədi ki,

atası onun ürəyindəkiləri oxuyub, arzusunu yerinə yetirmək istəyir. O, oturduğu qayanın üzərindən qalxıb atasının ayaqlarına düşdü və yalvardı: "Tikdir, ata! Həm də tez tikdir!" Doğanın əmri ilə Cəhriçayın o biri sahilində qayalar üzərində qısa müddətdə gözəl, əzəmətli və uca bir qəsr tikildi. Bu qəsrə də "Oğlanqala" dedilər. (Şəkil 29). Onun ən uca hissəsində Murad üçün inşa edilmiş otağın pəncərəsi Qız qalasına baxırdı.

Sevgililərin ən ağır, ən qüssəli günləri başlamışdı. Ceyran Muraddan ayrı yaşamaq-dansa ölümü üstün tuturdu. İntihar etmək üçün öz ələmində yollar axtarırdı. Lakin Ceyranı bütün varlığı ilə sevən, onun halına öz doğma balası qədər yanan, vəfalı və mehriban dayəsi qızı bir an belə gözədən qoymurdu. Ceyran dərdini ancaq ona deyir, onlar birlikdə göz yaş tökür, birlikdə Allaha yalvarırdılar...

Artıq 16 yaşına çatmış Ceyranın gözəlliyi - onun ahu gözləri, alma yanaqları, topuğunu döyən qulac-qulac saçları, sərv qaməti nəinki öz tayfalarında, həmçinin uzaq tayfalarda da bir çox cavanın aqlını başından çıxarıb, dəli-divanə etmişdi. Odur ki, elçilərin ardı-arası kəsilmirdi. Atası da, anası da Ceyranın qətiyyətinə yaxşı bələd idilər. Bilirdilər ki, o, ölümünə razı olar, lakin verdiyi qərarından dönməz! Atası gələnlərin hamısına "Ceyran hələ uşaqdır" - deyib, onları rədd edirdi.

Dayə imkan tapan kimi Ceyranla birlikdə qəsrin son mərtəbəsinə minarə kimi göylərə yüksələn qüllənin üzərinə çıxırdı. Bir gün bəy ev adamları ilə birlikdə qonşu yaylağa qonaq getmişdi. Dayə ilə Ceyran bu fürsətdən istifadə edib özlərinin gizlin, həm də çox sevdikləri yerdə süfrə açıb nahar edirdilər.

Murad həmişəki kimi yenə də öz otağında pəncərənin qabağında oturub bu rəhmsiz, insafsız alınmaz qalada gizlədilən sevgilisini görmək üçün öz baxışları ilə bu daş divarları "deşməyə" çalışırdı. O, ümidini tamam itirmişdi. Birdən sanki bir mö"cüzə baş verdi: onun yanından ayrılmayan, həmişə narahatlıqla ətrafında vurnuxan, ov həsrətilə qovrulmuş vəfalı şahini boynunu qabağa uzadıb, nəzərlərini Qız qalasına zillədi və qəflətən kəklik üzərinə şığıyan kimi qanad çalıb sür"ətlə pəncərədən çıxdı. Bir anda Qız qalasının bürcünün kənarına qondu. Murad özünə gəldikdə quşu Ceyranla dayənin qarşısında gördü...

Ceyran şahini tumarlayırdı, o isə sanki illər boyu ona öyrənmiş kimi çəkinmir, nazlanır, qanadlarını açır, civildəyir, sanki onunla danışmaq istəyirdi. Ceyran ona əlində yemək verdi, yemədi. Ceyran tez otağa enib Murada qısa bir məktub yazıb qayıtdı və onu şahinin qarşısında tutdu. Şahin cəld hərəkətlə dimdiyini uzadıb məktubu Ceyranın əlindən aldı, havaya qalxıb Muradın pəncərəsindən içəri şığıdı və məktubu onun qarşısına qoydu. Murad özünə gələ bilmirdi. Bunlar hamısı bir neçə dəqiqə ərzində baş verən mö"cüzəyə bənzəyirdi.

Muradın ürəyi elə döyünürdü ki, sanki bu saat köksünü parçalayıb çıxacaqdı. Əlləri

əsir, gözləri qaralırdı. Məktub qısa yazılmışdı: "Sevgilim, sən mənim həyatımsan! Sənsiz ölərəm! Məni tez apar!"

Muradla Ceyran bir-birinə baxırdılar, həsrətlə, məhəbbətlə, ümidlə baxırdılar. Birdən Murada elə gəldi ki, qalaların başları əyilib bir-birinə lap yaxınlaşırlar. Əgər onlar əllərini uzatsalar, bir-birinə çatar... Muradın başından ildırım sür"ətilə bir fikir keçdi, ürəyində bir arzu oyandı: bizi bir-birimizdən ayıran bu mə"şum qalaları necə, hansı vasitə ilə birləşdirmək olar? Qalalar arasından körpü salmaq olmazmı? Sanki qeybdən onun qulağına bir səs gəldi: "Olar! Körpünü iplə sal!" - dedi. Murada elə gəldi ki, onların üzərindən ölüm hökmü götürüldü. Allah-Təala onları yaşatmaq, həm də bir-birlərinə qovuşdurmaq istəyir. Murad sevincindən nə edəcəyini bilmirdi. Tə"cili qərar verdi: uzun sicim toxumaq, gecələr qalanın başından Qız qalasının bürcünə - Ceyran durduğu yerə tullamaq, hər iki tərəfdə qalaya möhkəm, həm də tarım çəkilməmiş halda bağlamaq və ondan tuta-tuta qalaya getmək...

Tezliklə sicim hazır oldu. Lakin Muradın bütün sə"ylərinə baxmayaraq sicimin ucuna bağlanmış daşı heç cür atıb qalaya çatdırmaq mümkün olmadı. O, həmin gecəni səhərə qədər yatmadı, uşaq kimi hönkür-hönkür ağladı, sicimi yığıdırıb otağa qoydu. Bunlar hamısı şahinin gözü qarşısında baş verirdi. O da qanadları sınımış kimi oturur, gözünü ağasının üzündən çəkmirdi. Şahin birdən qanad çalıb, yumaq halında yığılmış sicimin üstünə qondu və onun ucunu tapıb, caynaqlarına aldı və havaya qalxmağa çalışdı, yumaq bir neçə metr açıldıqdan sonra ağırlıq etdiyindən quş onu buraxmağa məcbur oldu. Bu hadisə sanki Muradı ayıldı, ona nicat verdi. Deməli, quş bu ağır sicimi qaldırıb uça bilmərsə, yüngül, lakin bərk ipin ucunu Qız qalasına, Ceyrana çatdırıb bilər! O, xali toxumaq üçün hazırlanmış arqaclıq ipdən bir yumaq götürüb bürcün üzərinə gətirdi.

İndi Muradla Ceyran gizli şəkildə bir-birilə işarə ilə danışa bilirdilər. Belə danışmağa Cəhriçayın qulaq batırıcı gurultusu mane ola bilmirdi. Murad Ceyranı işarə ilə başa saldı ki, bu gecə yarısı onu gözləsin. Ceyranı qorxu və həyəcan bürümüşdü. O, buraya necə gələ bilər? Onu keşikçilər öldürər, casuslar atasına xəbər verə bilər. O bu həyəcanlar içərisində bürcün üzərində gecəni gözlədi. Gecə yarısı başının üstündə qanad çalmadan, süzərək bürcə enən şahini gördü, onun qarşısında diz üstə çöküb, tumarladı, başından öpdü. Şahin caynağında tutduğu ipin ucunu və dimdiyindəki məktubu Ceyrana verdi. Murad yazırdı: "Sevgilim, inşallah görüşəcəyik. İpi çək, onun ucuna sicim bağlamışam. Sicimi qalanın bürcünə bərk-bərk bağla. Mən onun vasitəsilə qadir Allahın köməyi ilə sənin yanında olacağam." Ceyran ipi çəkə-çəkə sicimi qalanın üzərinə çatdırdı, onun ucunu iki pəncərənin arasındakı hörgüyə keçirib, bərk-bərk düyünlədi. Murad da sicimi tarım çəkib bürcün divarına sarıdı. Allaha dua edib, ondan kömək dilədi. Sicimdən tuta-tuta, asılı vəziyyətdə çayın ortasına çatdı. O qədər yüksəkdə idi ki, sanki çayın gurultusu, onun eni

azalmışdı, suları qara rəngə çalırdı. O, ayaqlarını sicimə ilişdirib, yorğunluğunu aldı və yoluna davam etdi. Bir neçə dəqiqədən sonra Qız qalasına - sevgilisinin həbsxanasına çevrilən qəsə, onun ən yüksək bürcünə çatmışdı. Ceyran titrəyirdi, qorxu, sevinc və həyəcan içində sevgilisini - öz həyatından da çox istədiyi, onun üçün əziz olan bir adamı gözləyirdi. Murad bürcün divarından tutub onun üzərindəki meydançaya düşdü. Ceyran onun boynuna atıldı, onlar “sevgilim”, “əzizim” deyib qucaqlaşdılar. Murad onu qolları üzərinə aldı. O isə Muradın boynunu qucaqladı, göz yaşları içində görüşdülər, öpüşdülər. Murad acgözlüklə, ara vermədən Ceyranın üzündən, gözlərindən, əllərindən, saçlarından öpür, öpürdü... Ceyran sanki xoşbəxtlikdən ağlına itirmişdi! O da Muradı öpüşlərə qərq edir, ağlaya-ağlaya gülür, Muradı itirəcəyindən qorxur kimi yenidən boynunu qucaqlayır, onun köksünə sığınır...

Sevgililəri kənardan seyr edən vəfali dayə xoşbəxtlik və sevinc içində göz yaşları axıdır, Allaha şükür edir, həm də qorxu və təlaş keçirirdi. Bir azdan gəlib sevgililərin hər ikisini öpdü, onlara xoşbəxtlik dilədi, gətirdiyi kiçik xalçanı yerə sərib, yenə də öz hücrəsinə çəkildi. Sevgililərin görüşü dan yeri ağaranadək davam etdi. İndi onlar dünyanın ən xoşbəxt adamları idilər. Danışmağa söz tapmırdılar.

Bir-birinə nəvaziş, məhəbbət göstərir, gah dinməz-söyləməz qucaqlaşır, bir-birinin həyəcan və məhəbbətlə döyünən ürəklərinin səsinə qulaq asır, gah da əl-ələ tutub bir-birinin üzünə tamaşa edir, yenidən qucaqlaşır... Sevgililər yenə də görüşmək, Ceyranı buradan qaçıрмаq barədə planlar tökdülər. Ayrılıq vaxtı çatmışdı. Qucaqlaşdılar, göz yaşları içində ayrıldılar. Murad qalanın divarından sallanmış kəndirdən (sicimdən) yapışib, sallana-sallana öz qalasına doğru hərəkət etdi. Ceyranın qorxu və həyəcandan az qalırdı ürəyi dayansın. Sevimli dayəsi ona ürək-dirək verir və sakitləşdirirdi. Nəhayət, şərtləşdikləri siqnal verildi: Murad qalaya çatıb üç dəfə işıq göstərdi. Ceyran qalanın bürcünə bağlanmış sicimi açıb, onu çaya buraxdı və xoşbəxtliklə dərinə nəfəs aldı. Murad sicimi dartıb dəstələdi və otağında gizlətdi.

Atası Muradın dərđini bilsə də ona çarə edə bilmirdi. Bilirdi ki, arada olan düşmənçilik bu iki gəncin xoşbəxt olmasına, bir-birinə qovuşmasına imkan verməyəcəkdir. Bu çarəsiz dərđ atanı da sarsıtırmışdı. Onun bərişiq üçün etdiyi bütün təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdı. Odur ki, arabir oğlunu eyhamla başa salmağa çalışırdı ki, bu işdə zorakılığa, qız tərəfinin razılığı olmadan hər hansı bir tədbirə əl atmaq düşmənçiliyin daha da qızıymasına, yeni qan tökülməsinə səbəb ola bilər. Gözləmək lazımdır. Allah kərimdir...

Sevgililərin bu gizli görüşləri müntəzəm olaraq əvvəllər həftədə iki dəfə, sonra isə günəşırı davam edirdi. Şahin ipi Ceyrana çatdırır, o da dayəsi ilə birlikdə sicimi çəkib qalanın bürcünə bağlayır, adamlar yatandan sonra Murad gəlir, sübhə yaxın öz qalasına qayıdırdı.

Ceyranın sevincinin həddi-hüdudu yox idi. O indi əvvəlki qəm-qüssəyə batmış, həyatdan əlini üzmüş, heç kəsə deyib-danışmayan, kədərli və küsgün Ceyran deyildi. O nə qədər sə”y göstərsə də, öz daxilindəki sevincini gizlədə bilmirdi. İndi gündən-günə gözəlləşir, daha da cazibədar olurdu. Ceyrandakı bu dəyişikliyi hərə bir cür yozurdu: atası Allaha şükür edirdilər ki, Ceyran Muradı fikrindən çıxarıb və bu “ötəri” məhəbbət onu tərk edibdir. Bə”ziləri belə hesab edirdi ki, o, saysız-hesabsız pərəstişkarlarından hansınasa ürəyində yer ayırıb və tezliklə öz razılığını bildirəcək. Lakin kafirlərə casusluq edən, onlardan çoxlu bəxşiş və pul alan, dərbəndlilərin isə e”timadını, e”tibarını qazanan küpəgirən qarı başqa fikirdə idi: Ceyran nə yollasa sevgilisi ilə görüşür və tezliklə ona qoşulub qaçacaqdır.

Küpəgirən qarı Mətinin evinə yol tapmışdı. Özünü bu evə yaxın, canıyanan kimi göstərən qarıya burada da hörmət edir, mehribanlıqla qarşılıyır və pay-püşlə yola salırdılar. Qala tikiləndən sonra o, qalaya da yol tapdı, hətta heç kimlə görüşmək istəməyən Ceyranı da yumşaltdı, fal açıb ona xeyir xəbərlər çatdıracağını və”d etdi. Qızın son vaxtlardakı xoşbəxt görünüşü, qızılgül kimi açılması onu daha da şübhələndirdi. Lakin nə Ceyrandan, nə də dayədən heç nə öyrənə bilmədi. Bir gün dedi: “Qızım, nənənə yaxşı bir xələt versən, səni şad xəbərlə sevindirərəm. Ceyran heç nə soruşmadan cəld qalxıb, yeddi arşın ipək parçanı qarının qucağına qoydu. Qarı parçanı tumarlaya-tumarlaya: “Sən sevgililə görüşəcəksən”, - dedi və gözünü Ceyranın gözlərinə dikdi. Bu sözlərdən Ceyran karıxdı, gözünü qaridan çəkdi, üzünü gizlətməyə çalışdı və “mən haradan elə bəxtəvər oldum?” dedi. Qarıda şübhə qalmadı: Ceyran sevgilisi Muradla görüşür! Bəs necə görüşür, harada görüşür? O gündən qarının yuxusu göyə çəkildi, vurnuxdu, hər yana burnunu soxdu, bir iz tapa bilmədi. Belə qərara gəldi ki, qalanı gecələr güdmək və bu sirri öyrənmək lazımdır. O, qala ilə Cəhriçay arasındakı qayalardan birinin altındakı zağada özünə gizli bir yer düzəldi. Buradan çalxanqalalıların qalası yaxşı görünürdü. O, zağaya düşədiyi quru otların arasında rahatlanıb gözlərini qarşıda qalaya dikdi. Gecə yarıya yaxın o biri qaladan şahin uçub ağır-ağır bu qalaya yaxınlaşdı və bir az sonra geriye qayıtdı. Bundan sonra bir nəfər göylə nədənsə yapışa-yapışa, asılmış vəziyyətdə bu sahilə yaxınlaşdı və qalaya çıxdı. Qarı kiçik zağadan çıxıb diqqətlə göyə baxdı və iki qalanın arasında uzanan sicimi gördükdə hər şeyi anladı. Dan yeri ağaranda gecə gələn adam, gəldiyi kimi də geri qayıtdı.

Sübhə qədər ilan vuran adam kimi gözünü yummayan qarı bu xəbəri kafirlərin casusuna çatdırdı. O da təkürdən xəbər gətirdi ki, gördüklərini qızın atasına və ev adamlarına çatdırsın. Qarı belə də etdi.

Bir gün sonra gecə düşən kimi lazımi adamlar yerbəyer edildi, gözləməyə başladılar. Qarı doğru deyirmiş. Onun gördükləri və dedikləri bu gecə tamamilə təsdiqləndi. Mətin

adamlarına qalanın bürcünə qalxmağı əmr etdi. Heç nədən xəbəri olmayan, özünü bir neçə dəqiqədən sonra sevgilisinin ağuşunda hiss edən, özünü dünyanın ən xoşbəxt insanı hesab edən Murad qalaya yaxınlaşdı. Ona çatmağa cəmi bir neçə addım qalırdı ki, qül-lənin başında əli qılınclı adamlar göründü, Ceyranın fəryadı eşidildi və həmin anda di-varın kənarına toplaşanlardan kimsə ipi qılıncladı, ip kəsildi, Murad havada uçurmuş ki-mi sür”ətlə çayın sahilindəki qayaların üstünə düşdü və üzü səmaya doğru, qolları açılı, hərəkətsiz vəziyyətdə uzanıb qaldı. Bura toplaşanların başı bu dəhşətli mənzərəyə qarış-dığı zaman Ceyran fürsət tapıb özünü bürcün başından çaya doğru tulladı. Onun səsi qeybdən gələn səda kimi eşidilirdi: “Sevgilim, mən sənsiz yaşaya bilmərəm. Gözlə mə-ni, gəlirəm. Heç bir zalım bizi ayıra bilməz!” Ceyran füsunkar bir mələk kimi havada uçur və bu müdhiş hadisəni seyr edirdi. Onun zərif və incə bədəni sahiləki qayanın bi-rinə dəyib aşağıya doğru yuvarlandı və Muradın açıla qalmış qolları arasına düşdü. Mu-rad son nəfəsində onu ağuşuna aldı, Ceyran isə onun boynuna sarıldı. Onlar sevinc və xoşbəxtlik içində - bir-birinə qovuşduqları halda bu dünyanı tərk etdilər...

Qalanın üzərində donub qalmışdılar. Ana ilə dayənin fəryadı eşidilirdi. Bu hadisədən məmnun olanlar da var idi. Axı iki tayfanın qanlı döyüşə başlaması üçün şərait yaran-mışdı. Mətin bir kənarda oturub başını əlləri arasına alıb höknürürdü...

Hadisədən çalxanqalalılarm da xəbəri oldu: Oğlanqalada nalə və ağlaşma səsləri eşidilirdi.

Bu vaxt görünməmiş, ağlagəlməz mö”cüzə baş verdi: göy guruldadı, ara vermədən ildırımlar çaxdı, leysan yağış tökdü. Cəhriçay kükrəyib qalxdı. Hər iki qalanın ətəyinə qədər yüksəldi. Hər iki qala şam kimi yanmağa başladı. Daşlar əriyib bütöv bir qayaya çevrildi. Dalğalar əbədi qucaqlaşmış sevgililəri nəvazişlə, sanki yuxudan oyatmamaq üçün ehtiyatla öz ağuşuna aldı, fəryad edə-edə, gurultu ilə baş alıb getdi.

Təbiətin öz eşqinə, məhəbbətinə sadıq olan bu iki vəfalı və nakam sevgiliyə tutduğu matəm üç gün davam etdi. Sonra hər şey sakitləşdi, çay öz yatağına qayıtdı, buludlar çə-kildi, Qünəş yenə də təbiətə nur saçdı. Lakin ilahinin insan qəlbində yaratdığı iki eşq və məhəbbət qalası uçub dağıldı, viran oldu..! İki qala - Oğlanqala və Qızqala isə ülvi, sadıq və nakam bir məhəbbətdən yadigar qaldı! İnsanların hördüyü - göylərə baş vuran qala - qayalara çevrildi.

Hər cür ehtiyat tədbiri görsələr də, tayfalardan heç birinin düşmənçilik etmək fikri yox idi. Hər bir tərəf özünü yeganə övladının ölümündə, onların dünyadan nakam get-məsində günahkar bilirdi. Buna baxmayaraq, arada olan soyuq münasibət davam edirdi. Heç bir tərəf qüruruna sığışdırıb yaxınlaşmaq üçün təşəbbüs göstərmirdi.

Kafirlərin gözlədiyi baş vermədi. Bu qonşu, qohum tayfalar vuruşmadılar. Düşmənin fikri bu tayfaları vuruşdurub hər ikisini zəif salmaq, sonra da hər birini ayrılıqda qılnc-

dan keçirib var-dövlətini talamaq idi. Düşmənin hiyləsi baş tutmadıqda kafirlərin təku-ru yaxınlıqda olan Məkkəz Dərbəndi üzərinə hücumu keçdi. Onların Əshabi-Kəhf dü-zündə, Pircivarda olan qoyun sürülərini Nəhəcirdəki at ilxılarını sürüb apardılar və Mə-kkəzə yaxınlaşdılar. Məkkəz dərbəndlilərinin kafirlərin gözlənilməz hücumunun qarşısını almağa gücləri yox idi, həm də onlar kafirlərin “dostluq” haqqındakı və”dlərinə inan-mışdılar.

Kafirlərin namərdliklə Məkkəz üzərinə hücumu xəbərini eşidən çalxanqalalılar bö-yük qüvvə ilə düşmənin arxasına keçib, onları mühasirəyə aldılar və ağır zərbələr vurdu-lar. Qarşıda vuruşan məkkəzlilər özlərinə gəlib düşməni qovmağa başladılar. İki qüvvə arasında məngənəyə düşmüş kafirlərin çoxu qırıldı, qalanı əsir götürüldü, mal-heyvan geri alındı.

Bu qələbədən sonra hər tayfa çəkilib öz yerinə, yurduna döndü. Məkkəzlilərin əsir-lərlə apardıqları danışıqlar zamanı çox vacib bir sirtin üstü açıldı. Aydın oldu ki, məkkə-zli çobanları çalxanqalalılar deyil, kafirlər öldürmüşlər. Bunu öyrəndikdən sonra özlərini suçlu bilən və düşmənlə vuruşmada tayfanı məhv olmaqdan xilas etdiklərinə görə onlara minnətdar olan məkkəzlilər, Mətin başda olmaqla, böyük bir dəstə ilə qiymətli bəxşiş-lərlə Çalxanqalaya gəldilər. Onlar hörmətlə və yüksək qonaqlara layiq ehtiramla qarşı-landılar. Düşmənçilik aradan qaldırıldı.

...Münasibətlər yaxşılaşmış, hər şey öz yerini tutmuşdu. Lakin hər iki tərəf göylərə baş vurub vüqarla dayanan Oğlanqala və Qızqalaya baxdıqda həm məhəbbət, həm də xə-calət hissi ilə onların qarşısında baş əyir və müqəddəs bir mə”bəd kimi diz çöküb qaya divarlarından öpürlər.

Deyirlər ki, indi də bu qayalardan - qalalardan həzin məhəbbət mahnısı, mehriban pı-cıltılar eşidilməkdədir. Buna hətta şahidlik edənlər də vardır ki, bir şahin quşu bütün gü-nü yorulmadan Oğlanqaladan Qızqalaya uçur, qayaların arasına baş vurub heç kəsi tap-madığından Oğlanqalaya qayıdır, orada da axtardığını tapmadığı üçün yenidən Qızqala-ya dönür, qıy vurub yenidən uçuşunu, axtarışını davam etdirir. Nə bilmək olar, bəlkə bu-na görədir ki, bu çayın adını Cəhri çayı (qədim türkcə “Cağrı” - şahin, qızılquş demək-dir) qoymuşlar!..

“Oğlanqala - Qızqala” adlı ikinci əfsanə Şərur rayonunda, Arpaçay sahilində yerləşən qayalar bərəsindədir. Bu əfsanədə deyilir ki, Arpaçay vadisində Muğanlı və Aranlı deyilən iki tayfa yaşayırmış. Bu tayfalar arasında həmişə torpaq üstündə narazılıq olar-mış. Muğanlı tayfası başçısının igid oğlu ilə Aranlı tayfa başçısının gözəl qızı bir-birinə vurulur, hər gecə görüşürlər. Şərtləşirlər ki, görüşdən qabaq hər ikisi tonqal qalayıb işarə versinlər, həm də söz verirlər ki, kim vəfasız çıxsın, özünü tonqalda yandırсын. Onlar uzun müddət görüşürlər.

Qız iki gün tonqal yandırmır və görüşə gəlmir. Oğlan üçüncü gün eşidir ki, qızın to-yudur. Sevgilisinin vəfasız çıxdığını bilən oğlan dünyada yaşamaq istəməyib özünü ton-qala atır, lakin vəfasız olmadığına görə odda yanmır, ağ bir qayaya çevrilir.

Həmin vaxtdan bu qaya Oğlanqala, qızın yaşadığı yerdə dikələn qara qaya isə Qız-qala adlanır. Camaat indi də Ağ qayanı müqəddəs bilir və hər il axır çərşənbədə onun üzərində tonqal qalayır. ("Azərbaycan folkloru antologiyası". I. "Naxçıvan folkloru". Bakı. 1994. səh.74.) Göründüyü kimi, birinci əfsanədə iki gəncin sadıq və ülvi məhəbbə-tindən söhbət gedirsə, ikincidə qızın öz sevgisinə dönük çıxmasından danışılır.

ADAMYEYƏN KƏLLƏGÖZ QƏHRƏMAN

Naxçıvan Muxtar Respublikası Babək rayonu ərazisində Qazan yaylağın qərb yama-cının ətəklərində Salaxan dərəsi, Salaxan qayası deyilən mürəkkəb tektonik quruluşa, tə-zadlı relyefə, zəngin bitki örtüyünə malik olan bir sahə yerləşir. Bu ərazi şimal qərbdən Yeddi bulaq yaylağı ilə Halla-Halla adlanan əzəmətli dağla, cənubdan Qoşa yurd, Ab-dullanın yurdu və Salaxan yurdu ilə əhatələnir.

Salaxandərə Salaxanbulaqdan başlayaraq təxminən 4 km-lik məsafədə şimala doğru uzanır. Bu dərənin sol sahili yüksəkliyi 35-40 metrə çatan qayalardan, sağ sahili isə dik, aşınmış sıldırımli yamacdan ibarətdir. Sol sahilədəki qayalar sanki insan tərəfindən nə-həng sal daşlarla hörülmüş möhkəm qala divarlarını xatırladır. Buna görə də bu coğrafi obyekt "Salaxanqaya" da adlandırılır. Bu qayaların təxminən 25-30 metr yüksəkliyində əmələ gəlmiş kəmərinin üzərində 16-17 təbii mağara (yerli əhali bunları "zağa" ad-landırır) yerləşir. Oraya üst hissədən, dağın yamacından gələn dar cığır mağaraların qar-sısı ilə axıra kimi davam edir. Onların bəzilərinin qabaq hissəsi daşla hörülmüş və kiçik giriş saxlanılmışdır.

Salaxandərənin sonunda bir böyük, bir kiçik mağara vardır. Onlardan biri sirk arena-sına bənzər formaya malik olub dərənin yatağından 3-4 metr yüksəklikdə yerləşir. Oraya ancaq dağın yamacından dolayı gələn dar cığır vasitəsilə daxil olmaq mümkündür. Bu mağarada min başa qədər qoyun yerləşdirmək olar. Çox qədimdən çobanlar bu mağara-dan ağıl kimi istifadə etmişlər. Ondən bir az alçaqda, sağ sahilədə, dərənin dibində yerləşən ikinci mağara birinciyə nisbətən kiçik olub, ağız hissəsi qismən aşınma materialları ilə dolmuşdur. Burada da beş yüz başa qədər qoyun saxlamaq mümkündür.

Sıx kolluqlar, uca boylu ağaclar və otlarla örtülmüş Salaxan dərəsi ətraf sahələrdən seçilməklə, insanda qeyri-iradi bir vahimə yaradır. Bu vahiməyə çox qədimdən dövrü-müzə qədər gəlib çatan qorxulu əfsanələr və buralarda dolaşan ayılar da əlavə olunarsa, Salaxan dərəsi insanların təsəvvüründə bir növ "ölüm dərəsi"ne çevrilir... Salaxan dərə-silə əlaqədar xalq arasında bir çox əfsanə, rəvayət və hekayələr bu günədək yaşamaqda-dır. İki əfsanə daha geniş yayılmışdır ki, xalq indi də bunları həqiqət kimi qəbul etmək-dədir: "Adamyeyən Kəlləgöz" və "Ayı ilə Matının əfsanəsi". "Adamyeyən Kəlləgöz" əf-sanəsi bəzi fərqlərinə baxmayaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Basatın Təpəgözü öldür-düyü boy"la uyğun gəlir.

Araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, yerli əhalinin hələ "Kitabi-Dədə Qorqud"dan xəbəri olmadığı çox qədim zamanlardan bu əfsanə xalq arasında ya-yılmış və nəsil-dən-nəsilə keçərək zəmanəmizə qədər folklorumuzda yaşamaqdadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da insanlara qənim kəsilən "Təpəgöz" adlanan div, xalq ara-sında yayılmış əfsanədə "Adamyeyən Kəlləgöz", "Kəlləgöz qəhrəman" adlandırılır. Bi-zə belə gəlir ki, buradakı "qəhrəman" sözü müsbət mə'nada deyil, "Div", "nəhəng" mə'nasında işlədilir. "Adamyeyən Kəlləgöz" haqqındakı əfsanədən, onun baş verdiyi məkan - Salaxandan Babək rayonunun Təzəkənd kəndində demək olar ki, hamının xə-bəri vardır. Lakin bu bərədə yaşlı nəsil-dən olanlar daha geniş mə'lumata malikdirlər. "Adamyeyən Kəlləgöz" haqqındakı hekayət aşağıdakı kimidir: "Oğuzların daimi yaşa-yış məskənlərindən biri Salaxan dərədən cənubda, Lizbird çayının hər iki sahilində yer-ləşirdi. Buranın vaxtı ilə necə adlandırıldığını bilmirik. Bu qədim yaşayış məskəninin qa-lıqları, onun yaxınlığındakı qəbiristanlıq indi də aydınca müşahidə edilir. Bura "Kənd yeri" və ya "Köhnə kənd" adlandırılır. Biz də bundan sonra bu yaşayış məskəni "Köh-nə kənd" adlandıracağıq.

Rəvayətdən, həmçinin yaşları 90-ı adlamış Dilbər Abdulla qızının və Rüstəm Rüstə-movun hekayətlərindən belə mə'lum olur ki, "Köhnə kənd"də yaşayanlar yay dövründə mal-qara otarmaq üçün daha əlverişli olan, yüksəkdə yerləşən, geniş otlara malik Sa-laxanyurda, Qoşayurda, Qazanyaylağa, Yeddibulağa və s. köçərmişlər.

Zəngin təbii şəraitinə - güllü-çiçəkli dağ çəmənliklərinə, barlı-bərəkətli kolluqlara, meşələrə, "mərcan gözlü", büllur bulaqlara və s. malik olan bu yerlər əsil cənnəti xatır-ladır. Bu ərazi "Köhnə kənd" sakinlərinin yaylaqları idi. Qayda belə idi ki, ilk yazda da-var sürüləri kəndin ətrafında, yəni nisbətən aşağı sahələrdə saxlanılır, havalar qızdıqdan - "ot gəldikdən" sonra yavaş-yavaş yuxarılara köçərdilər. Yəni payıza qədər heç olmasa bir-iki dəfə yurd yerini dəyişərdilər.

Belə yurdlardan biri də orta hissədə yerləşən Salaxan yurdu. Bu yurd Salaxan də-rənin ağzında, Salaxan bulağı yaxınlığında, Qoşayurda yanaşı yerləşir. O, şimalda Yed-

dibulaqla, şərqdə isə Qazanyaylağı ilə qonşudur. “Köhnə kənd”lilər yayın əvvəllərində bu yurdlara düşər, yayın ortalarında isə Qazan yaylağa köçərdilər. “Köhnə kənd” özünün yenilməz igidləri, qənirsiz gözəlləri, həmçinin var-dövləti ilə seçilirdi. Onun igid oğlanları bütün döyüşlərdə kafirləri əzir və öz yerlərində oturdurdular. Döyüşlərdən sonra onların hər biri öz dinc işinə, peşəsinə qayıdır, heyvandarlıq, əkinçilik, ovçuluq və s. ilə məşğul olurdular. Kəndin belə igid, həm də gözəl oğullarından biri də Sarı çoban idi. O, gənc olmasına baxmayaraq, bütün döyüşlərdə fərqlənən qəhrəman, həm də işini gözəl bilən tərifli, çox hörmətli çoban kimi tanınmışdı.

Sarı çoban uca boylu, enli kürəkli, ala gözlü, olduqca yaraşlıq bir gənc idi. Qızların çoxu onun “dərdindən ölər”, gizli-gizli, həsrətlə arxasınca baxır, dərdindən köks ötürürdülər. O isə heç kəsə fikir verməz, qızlardan kənar gəzər və Allahdan qeyri-adi bir “pay” gözləyirdi.

Sarı çoban neçə illər idi ki, həmişə günorta sağınından sonra qoyun sürüsünü obadan yuxarıda sıx kolluqlarla əhatə olunmuş Qoşabulağın yanında yatırır, gün əyilib sərinlər düşəndən sonra otlığa sürərdi. Bu zaman o, özü də buradakı sıx kölgəlikdə Qoşabulağın həzin nəğməsi ilə yatar, dincələrdi. Bir gün yenə də şirin yuxuda ikən gülüşlər, zərif səslər, su şappıltıları eşidib oyandı və gözlərinə inanmadı. Ondan bir neçə metr aralıda - Qoşabulaqda öz gözəllikləri ilə göz qamaşdıran, incə, zərif, mütənasib bədənli, saçları topuqlarına çatan, indiyədək təsadüf etmədiyi üç misilsiz gözəl çimirdi. Onlar Sarı çobanı görməsələr də o, altında yatdığı kolların arasından bu mələk simalı, qənirsiz gözəlləri lap yaxından seyr edirdi. Lakin gördüklərinin həqiqət deyil, yuxu olduğunu düşünürdü. Hərəkət etməyə cəhd edir, tərpənə bilmirdi. Sanki dili tutulmuş, nitqi qurumuşdu. Şiddətlə döyünən ürəyi sanki bu dəqiqə köksündən çıxacaqdı. Bu gözəllikdən məst olmuş Sarı çoban huşunu itirdi. Ayılan kimi bulağa tərəf çevrildi. Heç kəs yox idi. Ona elə gəldi ki, bütün bunları yuxuda görmüş...

Vaxt ötürdü. Sürü də onu gözləmədən yataqdan tərpənib yamac boyu otlığa yayılmışdı. Sarı çoban özünə gələ bilmirdi. Yeriməyə təqəti, danışmağa nitqi, düşünməyə qüdrəti yox idi. Bir müddət daşa dönmüş, keyləşmiş halda oturdu. Nə edəcəyini bilmirdi. Xeyli keçəndən sonra güc-bəla özünü bir neçə addımlıqda olan Qoşa bulağa çatdırdı. Əl-üzünü yudu, əyilib doyunca su içdi. Tələş və həsrətlə ilahi gözəllərin - mələklərin çimirdiyi yerə baxdı, başını əlləri arasına alıb fikrə daldı, olanları xatırlamağa çalışdı... Və bu nəticəyə gəldi ki, bunlar hamısı rə”ya imiş. Eyni zamanda bunu da xatırladı ki, kəndin yaşlı sakinləri danışdırdılar ki, bizim cənnət timsallı bu yerlərə, onun güllü-çiçəkli çəmənliklərinə, durna gözlü bulaqlarına göydən pərilərin uçub gəldiklərini, burada əyləndiklərini, bulaqlarda çimdiklərini “öz gözləri ilə görmüşlər”. Sarı çoban yorğun, təqətsiz, fikri dağınıq halda sürünün ardınca getdi. Pəhləvan cüssəli, dağların qaplanı qədər cəld və cə-

sur, döyüşlərdə misilsiz igidliklər göstərmiş adlı-sanlı bu qəhrəman ağır xəstəlikdən durmuş təqətsiz, üzgün bir qocanı xatırladırdı. Axsam sürünü ağıla yıqıb, heç bir şey yemədən, içmədən keçəsinə büürdü. Bütün bədəni titrəyirdi. Yatmağa çalışsa da, yuxusu gəlmirdi. Huşa gedən kimi “üç bacı” - üç məleykə gözüünün qabağına gəlir, vahimə içində ayılırdı. O, sabahın açılmasını həsrətlə və ümidlə gözləyirdi.

Bu gün Sarı çoban sürünü bulağın başına bir az da tez gətirmişdi. Kolların arasında, həmişəki yerində uzanıb, varlığını sarsıdan, əqlini-huşunu başından, iradəsini əlindən alan dünənki gözəlləri həsrət və tələşlə, həm də qorxu ilə gözləyirdi... Onlar qəflətən, ağ libasda, zərif qanadlarını çalmadan, süzərək səmadan bulağın kənarındakı çəmənliyə endilər. Bəyaz paltarlarını zərif qanadları ilə birlikdə soyunub çobanın yatdığı tərəfdə gül-çiçəyin arasına qoydular. Sarı çoban onları daha yaxından görür, nəfəslərini, insanı bihuş edən ətirilərini duyurdu. O hiss etdi ki, bu pərilərin biri daha gözəl, daha incə və daha sevimlidir. Ona elə gəldi ki, Allah-Təala illərdən bəri gözlədiyi, simasını qəlbində yaratdığı sevgilisini göylərdən onun üçün göndərmişdir. Bu, onun arzusu, istəyi, ilahidən gələn şirin payı idi. Çoban şirin arzular içində yenə də bihuş oldu. Özünə gələndə bütün varlığına sahib kəsilməmiş həmin ilahi gözəli başının üstündə gördü. Onların baxışları qarşılaşdı. Xeyli müddət dinmədən, danışmadan bir-birinə baxdılar. Pəri gülümsədi, siması daha da gözəlləşdi. Onun inci kimi dişlərini, iri, ala gözlərini, alma yanaqlarını “döyən” kirpiklərini, topuqlarına çatan, kiçik qanadları arasından kürəyinə tökülən saçlarını, dağların ən zərif və ətirli güllərindən də gözəl olan bədənini seyr edən çoban qalxmaq, bu ilahi varlığı bağrına basmaq, üzündən, əllərindən, ayaqlarından öpmək istədi. Təqəti olmadı. Yalvarıb-yaxarıb onu tərk etməməsini, onunla qalmasını, onun olmasını iltimas etmək istədi, nitqi tutuldu... Pəri yenə gülümsədi, aşağı əyilib zərif əlini onun üzünə çəkdi, başını tumarladı və üç ədəd ağ rəngli dağ qərənfilini onun köksü üzərinə atıb “bacılar”ın arxasınca uçub getdi. Sarı çoban qalxıb oturdu. Onu dənədən bürüyən ümitsizlik, təqətsizlik, bədbinlik yox olmuşdu. O, özünü xoşbəxt və nikbin hiss edirdi. Qəlbini aşıb-daşan bir sevinc və şadlıq bürümüşdü. Sabah həsrətlə gözləyirdi.

Sabah eyni vaxtda “üç bacı” - üç məleykə yenə də gəldilər, soyundular, paltarlarını həmişəki yerə qoyub çimməyə başladılar. Sarı çoban vurulduğu gözəlin paltarını haraya qoyduğunu görmüşdü. Onların başı çimməyə qarışanda çoban kolların arası ilə sürünüb onun paltarını götürdü və yatdığı yerdən uzaqlaşdı. Pərilər çimib qurtardıqdan sonra geyinməyə başlayanda “kiçik pəri”nin paltarını tapmadılar. Pərilər vahimə, tələş içində paltarı axtarmağa başladılar. Kiçik pəri işin nə yerdə olduğunu bildi və dərhal çobanın yatdığı yerə qaçdı. Çoban bir az kənarında kolların arasından boylanıb onu çağırırdı. Bunu gören iki pəri dərhal qanadlanıb uçub getdilər. Kiçik pəri tərəddüd etmədən Sarı çobana yaxınlaşdı, ona sığındı. Sarı çoban onu öpüslərə qər qətdi, ayağına döşəndi, ayaqlarından

öpdü. Ağlaya-ağlaya yalvardı ki, onu tərk etməsin, səməlara qayıtmasın, onun arvadı olsun. Bu qənisiz ilahi gözəl isə Sarı çobanın başını qucaqlayaraq həm ağlayır, həm də gülümsəyirdi. O, sakit və incə səslə, bizim insan dilində deyirdi:

- Bu mümkün olan iş deyil. Bizi qüdrətli Allah başqa xilqətdə, başqa xislətdə yaradıb: sizi yer, bizi səma sakinləri kimi yaradıb, siz insanları torpaqdan, biz mələkləri isə oddan yaradıb, siz artıb törəyir və ölürsünüz, biz isə artıb törəmirik, ölmürük, qiyamət gününədək yaşayırıq. Bizim izdivacımız mümkün deyil. Mən hiss edir, duyuram ki, sən məni bütün varlığınla sevirsen, mənim yolumda hər bir şeyə hazırsan. Sən də mənim xoşuma gəlirsən, sən insanların gözəlisən. Lakin mən səni sevə bilmərəm. Çünki mən insan deyil, mələyəm. Mən sizə qibtə edirəm. Mən də insan olmaq istərdim. İnsan ömrü qısa olsa da maraqlı, xoşbəxt, təzadlı ömürdür. Bu ömürdə sevinc, şadlıq və qəm-kədər; olum və ölüm, məhəbbət və nifrət, igidlik və qorxaqlıq, sədaqət və xəyanət var. Sizdə cinslərin qarşılıqlı məhəbbəti, valideyn-övlad məhəbbəti Allah-Təalanın insanlara bəxş etdiyi ən böyük səadətdir.

Sarı çoban yalvardı:

- Məni tərk etmə. Mən sənsiz dözmərəm.

Pəri:

- Mən yer üzündə yaşaya bilmərəm. Allah-Təala bizi göylər üçün yaradıb. Mən isə sənə gözlədiyini verə bilmərəm. Çoban onu qucaqlayıb kolların arasında yerə sərdiyi keçənin üzərinə uzatdı.

Pəri dedi:

- Sən böyük günah işlətmək istəyirsən. Sən Allahın hökmünü pozmaq, öz dininə, xalqına xəyanət etmək yoluna düşürsən. Məni sevdiyən halda məni də günaha batırmaq istəyirsən.

Çoban:

- Gözəlliğin məni dəli-divanə edib. Sənin vəisalına çatmasam, ölərəm.

Pəri:

- Bu xudpəsəndlikdir. Görünür sən özünü hamıdan, o cümlədən bizi yaradan böyük Tanrıdan da, dinini qəbul etdiyən Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərdən də, öz xalqından da, bütün varlığınla sevdiyini izhar elədiyən halda məndən də çox sevirsen.

Sarı çoban özündə deyildi, qanı coşmuş, vəhşi hissləri vəcdə gəlmişdi, heç nə eşitmir, heç nəyi nəzərə almırdı. Pərinin e'tirazı, müqaviməti bir nəticə vermədi... Sarı çoban yenə də kiçik pərinə ağışundan buraxmaq istəmir, ona yalvarır, göz yaşları axıdır, onsuz yaşaya bilməyəcəyini söyləyirdi. Pəri də göz yaşları ilə çobana yalvarıb, paltarını qaytarmasını xahiş edirdi. Sarı çoban isə heç cür güzəştə getmək fikrində deyildi. Kiçik pəri yalvarışla, müt'iliklə çobana dedi:

- Səni and verirəm bütün aləmləri, sizi və bizi yaradan qüdrətli Allahımıza, qaytar mənim paltarımı, mən mələklər səltənətinə, bizimkilərin içinə qayıtmalıyam. Mən yenə gələcəyəm.

Bu andın qabağında çoban özünə gəldi, pərinə ağışundan buraxdı, gizlətdiyi paltarını gətirdi, nəvazişlə geyinməsinə kömək etdi, onu öpüşlərə, göz yaşlarına qər qətdi.

Kiçik pəri mə'yus halda paltarını geydikdən sonra qanad çalıb bir az da aralandı və çobana dedi:

- Sən qəhrəman deyil, zəif bir məxluqsan. Çünki sən öz nəfsinə qalib gələ bilmədin. Ən böyük igidlik isə öz nəfsini boğmağı bacarmaq, ona qalib gəlməkdir. Sən bir anlıq həzz üçün öz xalqına xəyanət etdin, onu çox böyük bir bəlaya düçar etdin. Bir ildən sonra gəlib burada əmanətini alarsan.

Pəri qanadlanıb gözdən itdi.

Günlər, aylar keçirdi. Sarı çoban saralıb-solurdu. O, hamıdan qaçır, heç kəslə ünsiyyətə olmur, daima fikirli, qəmli-qüssəli gəzir, dalğın və qayğılı görünürdü. Onun bu halının səbəbini, sirrini bilən yox idi. Bu sirr isə bir Allaha, bir də onun özünə mə'lum idi.

Sarı çoban kiçik pərinin və'd etdiyi bir ilin tamam olmasını həm qorxu və təlaş, həm də həsrətlə gözləyirdi. Onun və'd etdiyi "əmanət" nə ola bilərdi? Bu "əmanət" nə kimi bəlalər gətirə bilərdi? O bütün varlığı ilə sevdiyi, bağlandığı səmələr gözəlini bir də görəəcək, onunla ünsiyyətdə ola biləcəkdimi?.. İl tamam olan gün idi. Sarı çoban nə isə bir qeyri-adi hadisə baş verəcəyini gözləyirdi. O, səksəkə içində qorxu və təlaş keçirirdi. Birdən qoyunlar hürküşdü, yamaca doğru üz qoydular. Sarı çoban qalxıb Qoşabulağa doğru yüyürdü. Bir ildir ki, arzusunu çəkdiyi pərisini görəcəyinə ümid edirdi. Lakin qarşısında böyük mal qarnına bənzər nəhəng bir dağarcıq dayanırdı. Çoban onu ağacının ucu ilə tərptədi, vurdu. Vurduqca dağarcıq şişməyə, daha da böyüməyə başladı.

Sarı çoban dəli kimi baş götürüb dağlara doğru qaçdı. Bu vaxt öz əsəbləri ilə ova çıxmış xan Qoşabulağın başına gəlib, yerdə o yan-bu yana diyirlənən, əcaib səslər çıxaran "ət dağarcığı" görür. Yanındakılara bunun nə olduğunu aydınlaşdırmağı əmr edir. Onlar da dağarcığı döyəcləməyə, təpikləməyə başlayırlar. Kötəklədikcə dağarcıq şişir, şişir, nəhayət, partlayır və içindən kəlləsində - alının ortasında bircə gözü olan əcaib bir uşaq çıxır. Bu mö'cüzə xanı çox maraqlandırır və əmr edir ki, onu evə gətirsinlər və oğlu ilə birlikdə böyüdüb tərbiyə etsinlər.

Uşağın adını Kəlləgöz (Təpəgöz) qoyurlar. Onu əmizdirmək üçün dayə tapırlar. O, bir udum əmzədikdə dayənin bütün südünü çəkir, ikinci udumda onun qanını sorur, üçüncüdə başlayır döşünü yeməyə. Ona aftafa lüləyində inək südünü içirməyə başlayırlar. Dozduca bilmirlər. Gündə 10-15 inəyin südünü küpə ilə boğazına tökürlər, yenə də doy-

mur. Kəlləgöz sürətlə böyüyüb nəhəng bir uşaq olur. Küçədə oynadığı uşaqların burununu, qulağını qoparıb yeyir, hansına bir yumruq və ya bir sillə vurursa, həmin saat ölür. Camaat yığışib xanın üstünə şikayətə gedir. Xan Kəlləgözü kənddən çıxarıb Salaxan dərəsinə qovur.

Kəlləgöz Salaxan dərənin qurtaracağındakı böyük mağaranı özünə düşərgə edir. Ətraf obalara, kəndlərə, otlaqlara basqınlar edir, əlinə keçən insanları, heyvanları yeyir, əhali arasında böyük dəhşət, vahimə və qorxu yaradır. Pəridən doğulduğuna görə ona nə ox batır, nə də onu qılinc kəsirdi, dərisi daş zirehdən ibarət idi. Camaat yığışib məsləhətləşir və Kəlləgözün yanına ağsaqqallardan nümayəndə göndərir. Razılıq belə olur ki, kənd camaatı hər gün Kəlləgözə 100 qoyun və 2 adam versin. Aylar keçir, adamlar azalır, qoyun sürüləri tükənir. Belə getsə qoyun bir yana dursun, heç bir nəfər insan da qalmayacaq.

Özü də bilmədən xalqını böyük bəlaya salmış Sarı çoban camaat içinə çıxma bilmir, tənha guşəyə çəkilib peşmançılıq içində məhv olurdu. Nəhayət, baş götürüb Halla-Hallanı aşdı, günbatana doğru yol gedib üzü üstə torpağa döşənib hönkür-hönkür ağladı. O, Allahdan bağışlanmasını dilədi. Allah onu dağa, göz yaşlarını isə bulağa çevirdi. İndi Halla-Hallanın qərbində Dana qalası və Xan yurdundan şimalda yerləşən məşhur Sarı-bulaq dağı, Sarıbulaq və Sarıağıl bu əhvalatdan yadigardır.

Hələlik sağ qalan camaat, birinci növbədə analar xanın üstünə getdilər, ağladılar, yalvardılar, onları bu bəladan xilas etməsini xahiş etdilər. Atasının son dərəcə çıxılmaz vəziyyətdə olduğunu gören xan oğlu Bəbir camaatı sakitləşdirir və atasından Kəlləgözlə vuruşmağa getməsi üçün icazə istəyir. Xan Kəlləgözün yeganə oğlunu məhv edəcəyini bilsə də, deyir:

- Get, oğlum, Allah köməyin olsun. Kəlləgözə qalib gəlsən, xalqımızı bu ümumi bəladan qurtararsan. Məğlub olsan, el yolunda qurban getmiş olarsan. Sən də indiyədək məhv olan oğulların birisən!

Bəbir Salaxan dərəsinə gəldi, Kəlləgözün əspazları ilə gizlicə görüşdü və öyrəndi ki, onun yeganə zəif, ətdən olan yeri gözüdür. Bəbir Kəlləgöz yatan zaman fürsət tapıb mağaraya daxil oldu. Mağarada iri ağaclardan qalanmış ocaq guruhagurla yanır, böyük tiyanlarda Kəlləgözün xörəyi bişirdi. Bəbir ocağın altından ucu köz bağlamış, alovlanan iri bir ağacı götürüb zərblə Kəlləgözün gözüne soxdu. Közlü ağac cızıltı ilə onun gözüne girdi, ətrafı tüstü, yanmış yağ qoxusu bürüdü. Kəlləgöz nə qədər güc verdisə qızmar ağacı hələ də onun gözüünün içində saxlayan Bəbirin əlindən ala bilmədi. Gözün yağı əriyib alını ilə üzünə axırdı. Nəhayət, onun gözüünün tamam kor olduğuna əmin olan Bəbir ağacı buraxıb qoyunların arasında gizləndi.

Kəlləgöz “vay gözüm, yazıq gözüm, təkçə gözüm!” - deyib fəryad edir, qoyunların

içində düşməni tapmağa çalışırdı. Bunun mümkün olmadığını görüb mağaranın qapısının ağzını kəsdi və qoyunları bir-bir çağırıb eşiyə buraxmağa başladı. Bu müddət ərzində Bəbir tez bir qoçu kəsib soydu, başını və quyruğunu dərinin üstündə saxladı. Növbə ona çatanda qoçun dərisini belinə salıb iməkləyə-iməkləyə Kəlləgözün qıçlarının arasından keçdi. Bu anda Kəlləgöz bildi ki, bu onun gözüünü çıxaran düşmənidir. Düşməni tutmaq istəyərkən dəri onun əlində qalır və Bəbir xilas olur.

Kəlləgöz Bəbiri öldürmək üçün bir neçə hiyləyə əl atır. Lakin Allahın köməyi ilə o hər dəfə sağ-salamat çıxır. Kəlləgöz Bəbirin qarşısında bütün günahlarını, vəhşiliklərini e”tiraf edir. Çoxlu cavanları, gözəl qızları yediyini, çoxlu anaları, ağsaqqalları ağlatdığını boynuna alır. Bəbir xalqa zülm edən, ona bəlalər gətirən Kəlləgözün öz qılınıcını ilə boynunu vurur. Xana muştuluq gedir. Xan və bütün Oğuz bəyləri Salaxana gəlir, Kəlləgözün kəsilmiş başını sürüyə-sürüyə gətirib ortalığa atırlar. Camaat sevinir, şadlıq edir, xilas-karları xan oğluna dua edir, şə”ninə alqışlar söyləyirlər. Dədə Qorqud şadlıq havası çalır, xan oğluna xeyir-dua verir. Allah-Təala sizi də xatadan-bəladan hifz etsin, öz amanında saxlasın!

MATI İLƏ AYININ ƏFSANƏSİ

Çox qədimdən zəmanəmizədək belə bir əfsanə yaşamaqdadır ki, vaxtı ilə ayı da insan imiş. Onun özünə görə varı-dövləti, evi-eşiyi, güzəranı varmış. Bir namərdin hiyləsi nəticəsində hər bir şeyi əlindən çıxır, özü də qul bazarında namərd, xəsis və zülmkar bir varlıya satılır. Bu zülmkar ağa onu sübh açılmamışdan gecə yarıya qədər hər cür ağır işlərdə işlədir, qarın dolusu çörək vermiş. Bədbəxt insan qışı tövlənin bucağında bir təhər başa vurur. Yaz gəlir, tarla işlərinin qaynar çağı başlayır. Ağanın meşə kənarındaki geniş əkin yerində bostan üçün ləklər hazırlamaq lazım idi. İndi olduğu kimi o vaxtlar da kəndini mərküz deyilən alətlə düzəldirdilər.

Kənd təsərrüfatı işləri içərisində bu, ən ağır və gərgin əmək, güc tələb edən işdir. Bu işdə bir neçə gün çalışdıqdan sonra oğlan tamamilə taqətdən düşür, artıq mərküzü çəkməyə qüvvəsi qalmır. Bunu gören zalım ağa onu şallaqla döyür, öldürəcəyi ilə hədələyir. Heç bir çıxış yolu görməyən bədbəxt qul gecəni birtəhər başa verib, yaxınlıqdakı dağın ətəyində yerləşən sıx meşəyə qaçır. Meşədə, azadlıqda ölməyi namərdin əlində ölməkdən üstün tutur. Meşə hər cür vəhşi heyvanlarla dolu idi. Bunların arasında insan uzun müddət yaşaya bilməzdi. Odur ki, qul əl götürüb Allah-təalaya yalvarır ki, onu da bu heyvanlar kimi - şir, pələng, bəbir, canavar kimi güclü, cəld, öz başını dolandıran bir heyvana çevirsin. Qadir Allah oğlanın yalvarışını eşidib onu ayıya çevirir. İndi də belə ifadə işlədilir ki, “filankəs ayı mərküzdən qaçan kimi qaçdı”...

Bu əfsanə bəlkə də ona görə meydana gəlmişdir ki, digər vəhşi heyvanlarla müqayisədə insana daha çox yovuşanı, ona daha tez isinişəni və ona axıradək sədaqətli olanı ayıdır.

Əvvəlki hissədə haqqında ətraflı danışdığımız Salaxan dərə ilə əlaqədar olan və indiyədək xalq arasında yaşayan, adamyeyən Kəlləgöz qəhrəman, cinlər, şeyatınlar, pərilər bərədəki əfsanələrlə yanaşı, burada artıb törəyən ayılar haqqında da həqiqi və əfsanəvi əhvalatlar - hekayələr danışılmaqdadır.

Belə əhvalatlardan birini - “Ayı ilə Matının əfsanəsi”ni Babək rayonunun Təzəkənd kəndinin sakini, əmim arvadı (əmcanım), 90 yaşlı Dilbər Abdulla qızı anasından eşitdiyi kimi nəql etdi, mən də ona bir az bədii şəkil verib, qələmə aldım.

Çox-çox bundan əvvəl, qədim zamanlarda bizim babalarımız uğuzlar (oğuzlar - S. B.) elatçılıqla - heyvandarlıqla məşğul olarmışlar. Onların əsas yaylaqları Qarouş, Buğaçəsmə, Altuntaxt, Xan yurdu, Yelli gədik, Yeddibulaq, Salaxanyurd, Qazan yaylağı və s. idi.

Əvvəldə bu yerlər, o cümlədən Salaxandərə, Salaxanqaya haqqında ətraflı danışılmışdır. Bu dərənin dik dayanmış qayalardan ibarət olan sol sahilində çoxlu təbii mağaralar vardır. Ayılar demək olar ki, il boyu bu dərədəki meyvələrdən yeyir, bu mağaralarda qış yuxusuna gedir, bir növ insanlardan kənar “rahat” həyat keçirirlər. Ayılar ancaq balalarını qorumaq zərurəti və ovunun əlindən alınmaq təhlükəsi yarandıqda insana hücum edir. Ayı adı halda insana hücum etmir və onunla üz-üzə gəlməkdən çəkinir.

Əvvəldəki yazılarda qeyd etmişik ki, Oğuz türkləri əsasən heyvandarlıqla məşğul olmuş və yarımköçəri həyat keçirmişlər. Onların dağlarda yaylaqları, aranda qışlaqları olmuşdur. İlin təxminən bir yarısını yaşadıkları kəndləri “qışlaq” adlandırmışlar.

“Yazın sonu, yayın əvvəlləri Qaraquc yaylaqlarının ən gözəl, tərəvətli, güllü-çiçəkli dövrü olur. Yəne yurd yerlərində çadırlar, alaçıqlar cərgə-cərgə düzülüşdü. Biçənəklərdəki otlar “yetmişdi”, biçinçilərin yolunu gözləyirdi. Adət belə idi ki, ot çalımı mövsümü çatanda arandan biçinçilər hamısı birlikdə gələr, hərə öz biçənəyinin otunu biçər, dərzlər bağlayar, tayalayar, sonra yük heyvanları ilə qışlaqlara daşıyardılar.

Otçalma mərasimi bir növ el bayramını xatırladardı. Çalına başlamazdan əvvəl, biçinçilər gələn gün heyvanlar kəsilər, ocaqlar qurular, xörək, kabab iyi ətrafa yayılardı. Cavanlar çalıb-oxuyar, yallı gedər, rəqs edərdilər...

Sabah hər kəs kərəntisini (dəryazımı) çiyinə qoyub öz biçənəyinə gedərdi. Mə'lumdur ki, aşağı hissədə olan biçinçilərin otu yuxarılara nisbətən biçin üçün daha tez “hazır” olurdu. Belə hallarda dəstələr düzəldilir, köməkli olaraq əvvəlcə “hazır olan” biçənəklər çalınır, sonra yuxarıdakı otlar biçilirdi.

Qaraquş kəndinin camaatı Salaxan dərənin sağ sahilində yerləşən Qoşa yurda düşmüşdü. Kəndin adlı-sanlı, hörmətli igidlərindən sayılan Emin də öz ailəsi - arvadı, 20 yaşlı oğlu Uğur, 13-14 yaşlı qızı Fatimə (Matı) ilə bu obada cadır qurub, xoşbəxt günlərini yaşayırdılar. Ata-oğul bir növ təsərrüfatda “vəzifə bölgüsü” aparmışdılar. Ata, əsa-

sən, əkinçiliklə, oğul isə heyvandarlıqla məşğul olurdu. Kənd yaylağa yaxın olduğu üçün əkin-biçinlə məşğul olan Emin həftədə 1-2 dəfə obaya baş çəkər, vəziyyəti öyrənər və Uğura lazımı məsləhətlər verərdi. Uğur da tay-tuşu arasında sayılan-seçilən, qoçaq və mərd cavanlardan biri idi. Bacısı Matı (onun əsil adı Fatimə olsa da, hamı onu “Matı” - deyər çağırırdı) diribaş, gözəl, mülayim xasiyyətli, mehriban, üzüyola bir qız idi. Odur ki, obada hamı onu əzizləyir və sevirirdi. O həm də cəsarətli və qorxmaz qız idi. Lazım olan da Uğura kömək edər, quzu sürüsünü təkbaşına örüşə - otlağa sürərdi.

Emingilin biçənəyi Yeddibulağın aşağı hissəsində, Salaxandərənin şimal qurtaracağının sağ sahilində, kollu bir sahədə idi. Ata ilə oğul sübh tezdən yeyib-ıçdıkdən sonra kərəntilərini və gündəlik azuqələrini götürüb biçənəyə yollandılar. Matı da onlarla bərabər gedirdi ki, onlara Yeddibulaqdan sərın su gətirsın, günorta xörəklərini hazırlasın, həm də təbiətin gözəlliyini seyr etsin, rəngarəng güllərlə, rəngbərəng kəpənəklərlə əylənsin, sevimli anası üçün təbiətin gözəl ne'mətlərindən toplasın.

Ülgüc kimi iti kərəntilər ahənglə, cingiltili səslə iş düşdü. Adama boy verən ətirli, güllü-çiçəkli otlar kərəntinin hər bir zərbəsindən üzülüb cərgə ilə, lay-lay yerə sərilirdi. Sanki Allahın yaratdığı bu e'cazkar gözəlliklə insan arasında amansız bir döyüş gedirdi. İnsan silahlı, otlar, gül-çiçək isə əli yalın! Lakin Allah bu gözəl sərvəti insan üçün, insanı yaşatmaq üçün yaratmışdı.

Emin Salaxandərənin kənarındakı kolluq sahənin aralarını, Uğur isə ondan bir az aralı düzən, açıqlıq sahəni biçirdi. Matı iri bir armud ağacının gölgəsində ocaq düzəldirdi. Emin arxası dərəyə tərəf həvəslə ot çala-çala qarşısındakı böyük yemişan koluna yaxınlaşırdı. Onun qüvvətli qolları kərəntini hərledikcə geniş bir sahənin otunu biçib cərgə şəklində yerə səirdi.

Emin kolun dibinin otunu biçmək üçün kərəntini bir də hərələyəndə ürək yandırıcı bir zingilti eşitdi. Tez kərəntini yerə atıb, otu araladı. Körpə bir ayı balası yemişan kolunun dibinə qısılib zingildəyirdi. Emin aşağı əyilib ayı balasını kolun arasından çıxarıb dərəyə buraxmaq istəyərdi. Ayı balası isə qorxudan gözləri bəzəlmiş halda daha bərkdən zingildəyir və kolun arasına soxulurdu. Elə bu vaxt Emin arxadan qüvvətli bir təkən hiss etdi və zərbə onu bir neçə metr kənara tullayıb, arxası üstə yerə sərdi. O, ancaq indi üstünə gələn nəhəng ayını, onun köpüklənmiş ağzını, xəncər kimi dişlərini gördü. Ayı onu basmarlayana qədər ayağa qalxdı, ayı da dal ayaqları üstə qalxaraq onu süpürədi və neşlər kimi caynaqlarını Eminin çiyinlərinə yeritdi. Ayı geniş ağzını açaraq Eminin başını ağzına salmağa cəhd etdikcə, Emin onun qulaqlarından tutub var gücü ilə özündən kənaraşıdırmağa çalışırdı. Belə olduqda ayı onun belini qucaqlayıb arxaya qanırdı, belini sındırmaq istədi. Bu ölüm-dirim mübarizəsi cəmi bir neçə dəqiqə çəkdi. Arxası atasına tərəf ot biçməkdə olan Uğur ayının nəritisinə, Matının fəryadına dönüb, bu dəhşətli mənəz-

rəni gördü. Kərənti əlində bir neçə sıçrayışla hadisə yerinə yetişdi. Atası əmr etdi: “Tez ol, ortasından biç, yubanma!” Uğur var gücü ilə kərəntini hərələyib, ayının ortasına doğru yönəldi. Lakin onların mövqeyi bir anda dəyişdi...

Kərənti ayının qarnını dağıdıb onun onurğa sütununa dayandı. Ayı nəriti ilə bir tərəfə, Emin də əks tərəfə yıxıldı. Uğur “Ata” - deyib fəryad etdi və atasının qanlı bədənini qucaqladı. Ayını doğrayıb keçən kərəntinin ucu atasının da qarnını parçalayıb, bağırsaqlarını çölə tökmüşdü...

Ətrafda ot çalanların hamısı hadisə yerinə topladı. Eminin başına gələn bu gözlənilməz faciə, Matının ürək yandırıcı fəryadı hamını çaşdırmış və mütəəssir etmişdi. Uğur özünü atasının qatili hesab etdiyindən özünə qəsd etmək istəyir, camaat isə buna imkan vermirdi. Emin başını onun köksü üzərinə qoyub hönkürən Uğurun başını tumarlayıb, son nəfəsində dedi: “Adam kişi olar. Sən kişi kimi hərəkət etdin, mənəm əmrimi yerinə yetirdin. Görünür, taleyin hökmü belə imiş. Hər bir canlı öz balasını qorumağa haqlıdır. Rəhmli ol, ayının balasına toxunma. Anandan, bacından muğayat ol.”

O, gözünü qaldırıb başı üzərində ağlaşan camaata:

- Məni halal edin, Uğuru tək qoymayın! - dedi və gözlərini əbədi yumdu... Bu vaxt nə baş verdiyini anlamayan körpə, totuq ayı balası gah ölmüş anasının qanlı döşlərini əmir, gah da qorxu və təlaş içində vurnuxur, sonra başını anasının tükləri arasında gizlədirdi. Hamının ona rəhmi gəldi, xüsusilə, Matı fikirləşəndə ki, onun anası və qardaşı var, bu bədbəxt körpənin isə həyatda heç kəsi yoxdur, daha da qəhərləndi.

O dövrün qaydasına görə Emini orada - dünyasını dəyişdiyi yerdə, iri armud ağacının altında dəfn etdilər, ruhuna dualar oxudular.

Camaat obaya qayıdırdı. Ayı balasını axtardılar, tapa bilmədilər. O, yoxa çıxmışdı. Ətrafdakı kolların dibini, güman gələn yerləri axtardılar, heç yerdə yox idi. Ayının nəhəng cəmdəyini sürüyüb dərəyə yuvarlatdılar.

...Bu dəhşətli faciə yavaş-yavaş unudulurdu, hərə öz işi, öz qayğıları ilə məşğul idi. Lakin bu faciə Eminin ailəsini sarsıtmışdı. Onun sevimli arvadı Xədicə yorğan-döşəyə düşmüşdü, atasının ölümündə özünü günahkar bilən Uğur sanki aqlını itirmişdi, dinib-danışmır, ağlayır, ovunur, heç bir iş görə bilmir, saatlarla gözünü bir nöqtəyə dikib otururdu. Atasından həmişə məhəbbət və nəvazişlər görən Matı onun yoxluğu ilə heç cür razılaşa bilmir, hər dəqiqə onun yolunu, səsini, nəvazişini gözləyirdi. Buna baxmayaraq, onu da bilirdi ki, atası heç vaxt qayıtmayacaqdır.

Matı hər gün günortadan sonra atasının qəbri üstə gedib, torpağına üz qoyub doyunca ağlamağı, atası ilə “danışib-dərdləşməyi” vərdiş etmişdi. Heç kəs onu bu yoldan döndərə bilmirdi. O isə qəbir üstə gedərkən heç kəsin onu müşayət etməsinə razılıq vermirdi. Bir dəfə Matı yenə də atasının qəbri üstündə ağlayarkən arxada, dərənin kənarında bi-

tən kollar arasında zingilti eşitdi. Dönüb arxaya baxanda onu təəccüb, qəlbində gizlənməmiş kədərli bir sevinc hissi bürüdü. Kolların arasında başını əlləri üzərinə qoyub kiçicik gözlərini döyə-döyə, həm də göz yaşı axıda-axıda ona tamaşa edən yetim ayı balasını - Potunu gördü. (Matı öz ürəyində ona belə ad qoymuşdu). Matını təəccüb bürüdü, o, buraya niyə gəlmişdi? Anasını ağlamağa, yaxud ondan, insanlardan kömək istəməyə? Matı onu ölmüş hesab edirdi. Onun sağ qalması nəyə görə isə Matını sevindirdi.

Matı bu mə'sum, körpə, yetim məxluqa ürəkdən acıdı. Onun qəlbində bir şəfqət hissi baş qaldırdı. Tənha, kimsəsiz, bəlkə də ölümə məhkum olan bu günahsız ayı balasını oxşamaq, tumaralamaq, ona təsəlli vermək arzusu oyandı. Yerindən qalxıb, tələsmədən, yavaş-yavaş onun daldalandığı kola doğru yeridi. Potu (bundan sonra ayı balasını belə adlandıracağıq) yerindən tərənmədən, kiçicik gözlərini qırpmadan Matıya baxırdı. Matı onun iki addımlığında çöməldi, onların gözləri bir-birinə dikilmişdi, sanki ikisi də ovunulmuşdu. Matı dizlərini yerə qoyub qabağa əyildi və tumaralamaq üçün əlini qabağa uzatdı. Potu sanki qəflət yuxusundan ayıldı, zingilti ilə yerindən sıçradı, başını qabaq əlləri arasına alaraq yumaq kimi dərənin yamacı ilə enişə yuvarlandı. Ayının bu qəfil hərəkətindən Matı bərk qorxmuşdu. O, atasının qəbri üstə gəlib onu bir də qucaqladı, ağladı və yorğun addımlarla obaya yollandı.

Bu hadisədən sonra Matı hər dəfə qəbir üstə gələndə, ağlayanda istəyirdi ki, Potu da burada olsun. Onunla birlikdə ağlasın, birlikdə ovunsun. Bir gün gördü ki, doğrudan da Potu həmin kolun dalından yenə də ona baxır və ağlayır, Matı ona yaxınlaşdı. O isə yenə də əvvəlki kimi qaçdı. Bundan sonra Matı Potuya yaxınlaşmaq təşəbbüsündən əl çəkdi. Ancaq ağlına gəldi ki, bu yazıq, anasız yetimə qayğı göstərmək, nə iləsə ona kömək etmək lazımdır. Birdən yadına düşdü ki, axı bu yazıq ayı balası lap körpədir. Bəs anası öləndən sonra bu nə yeyir, necə yaşayır və necə olub ki, indiyədək acından ölməyib?

Bundan sonra Matı hər dəfə atasının qəbri üstə gələndə Potu üçün "nahar" - bir az süd və ya qatıq, çörək, pendir, mümkün olanda meyvə gətirir, həmin kolun yaxınlığına qoyub gedirdi. Bu qonaqpərvərliyə baxmayaraq, Potu yenə də Matıdan qaçır, ona e'tibar etmirdi. Görünür ki, o, anasının qatili olan insanlara heç cür inana bilmirdi.

Matının Potuya qayğı göstərməsindən, ona yemək aparmasından anasının və qardaşının da xəbəri var idi. Onlar buna e'tiraz etmirdilər, həm Matının xətrinə dəymək istəmir, həm də yetim qalmış ayı balasına rəhmləri gəlirdi.

Yay qurtarmış, payız gəlmişdi. Bu dağlarda sentyabrda havalər çox sərinləşir, gecələr isə soyuq olur. Oktyabrın ortalarında dağ zirvələrinə qar düşür, yağışlar ara vermir. Artıq hər yer bozarmış, otlar qurumuş, güllər solmuşdu. Ancaq Salaxan dərəsi barlı-bərəkətli, rəngarəng meyvəli cənnət bağını xatırladırdı. Hər yerdə yemişan, həməsur, zirinc, qaraca (gərməşovun meyvəsi), yabanı alma, armud, alça və s. yetişmiş, kollar, ağac-

lar başlarına sanki rəngarəng, əlvən bəzəkli örpək salmışdı. Hər ağacın, hər kolun yarpaqları özünəməxsus rəng çalarları ilə insanı heyran edirdi.

Obalar arana - qışlaqlara qayıtmağa hazırlaşdı. Çoxları "ağırılığı" yola salmışdı. Biçilmiş otlar yağışlar başlamadan əvvəl qışlaqlara, kəndlərə daşınmışdı. Belə bir adət də var idi ki, obalar köçəndə hamı yığışır, heyvanlar kəsilir, yemək-içmək təşkil olunurdu. "Yaylaqçılar" arandakılara "şor-kərə", motal, süzmə, qatıq kimi ne'mətlər hazırlayır, təbiətin bəxş etdiyi kəklikotu, dağ nanəsi, qurudulmuş yemişan, həməsur, zirinc, alçadan hazırlanmış lavaşa, dəymiş dağ armudu və s. pay ayırırdılar.

Matının uşaq qəlbinə dərin bir kədər bürümüşdü. Atasının qəbrindən ayrılacağını, onunla "söhbət etmək"dən, dərdləşməkdən məhrum olacağını yadına saldıqca onu dəhşət bürüyürdü. Atasını tək-tənha bu dağlarda necə qalacaqdı? Onu kim yoxlayacaq, kim ziyarət edəcəkdə? Bu neçə aydan bəri uzaqdan-uzağa dostluq etdiyi, indi də böyüyüb daha da qəşəngləşmiş Potunu da arabir xatırlayır və ona yazığı gəlirdi.

Obanın köçməyinə bir gün qalmış - cümə axşamı camaat Eminin qəbrini ziyarət etdi, ruhuna dualar oxundu, onunla vidalaşdılar, ağlaşıb ayrıldılar.

Köç günü Matı tək-cə qaçıb atasının qəbri üstünə gəldi, torpağa döşənib, göz yaşları tökdü. Qəbirdən ayrılı bilmirdi. Arxadan zingilti eşidib döndü və ondan bir neçə addım aralı dayanmış, qızılı tükləri par-parıldayan Potunu gördü. O da ağlayırdı. Onlar dinmədən, tərənmədən bir-birinə baxıb ağlayırdılar. Uğur qaça-qaça Matını aparmaq üçün gəlirdi. Bunu görə Potu yanıqlı-yanıqlı zingildədi (sanki onu kimsə döyürdü) və çevrilib Salaxan dərəsinin kolları arasında gözdən itdi. Matı hələ də onun ardınca baxırdı...

Günlər, aylar, illər bir-birini əvəz edirdi. O məş'um hadisədən üç il keçmişdi. Sevimli ərinin - Eminin qəfil baş vermiş faciəli ölümündən sonra bir müddət özünə gələ bilməyən Xədicə türk qadınlarına xas olan mətanət və qətiyyətlə dərk etdi ki, dar gündə ağlayıb-sızlamaq onun soyuna, kökünə layiq olmayan xüsusiyətdir. O indi həm ata, həm də anadır. O, evin həm qadını, həm də kişisidir. Xədicə həyatın bütün çətinliklərinə dözüür, bütün sınaqlardan mərdliklə çıxırdı.

Uğur sevdiyi gözəl bir qızla həyat qurmuşdu, dünyaya bir oğul övladı gəlmişdi. O, babasının - Eminin adını yaşadırdı. Matı daha da gözəlləşmişdi. Neçə-neçə igid oğlanlar ondan ötrü dəli-divanə idi. O isə bunların heç birinə məhəl qoymur, bir kişi qeyrətli təsərrüfat işlərində anasına və qardaşına kömək edirdi.

Qaraquş kəndinin camaatı yenə də Qoşa yurda düşmüşdü. Matı bu illər ərzində öz adəti üzrə hər gün olmasa da, vaxtaşırı atasının qəbrini ziyarət edir, onun üstünə dağların rəngbərəng zərif çiçəklərindən dəstələr qoyurdu.

Potu da bu illər ərzində böyüyüb nəhəng, zəhmli bir ayı olmuşdu. O, yenə də Matını izləyir, sanki onun haraya gedəcəyini qabaqcadan duyur, bilir və onu heç olmasa kənar-

dan seyr etmək üçün fürsət axtarırdı. Onun bu hərəkətləri Matının nəzərindən qaçmırdı. Potu böyüdükcə Matının ona qarşı olan rəhmdillik hissi qorxu hissi ilə əvəz olunurdu. Bu əvvəlki yupyumru, gözəl, həm də aciz və yazıq Potu deyildi. Bu indi nəhəng, zəhmli, görkəmindən hər şeyə, hər kəsə meydan oxuyan, öz gücünə güvənən, lakin Matını görərəkən mülayimləşən, mehribanlaşan Potu idi.

İndi Matı ondan qaçır, uzaqdan-uzağa onu görəndə də qorxu və vahimə hissi keçirirdi. Atasının qəbrini ziyarətə də tək getməyə cəsaret etmirdi. Potunun onu izləməyinin, onu rahat qoymamağının səbəbini tapa bilmirdi. Bəlkə ondan qisas almaq, onu öldürmək istəyir? Belədirsə, onun buna neçə illərdir ki, imkanı olduğu halda niyə öz niyyətini həyata keçirmir? Qisas almaq istəyirsə nəyə görə anasını öldürən Uğuru izləmir, əksinə, onu görən kimi gizlənməyə çalışır? Bu hərəkətlərinə görə Potunu öldürməyi təklif edənlər də oldu. Lakin atasının vəsiyyətini unutmayan Uğur belə namərdliyə yol vermədi.

Xədicəni Matının taleyi həmişə narahat edirdi. O, ana qəlbinin həssaslığı ilə duyurdu ki, Matını böyük bir bədbəxtlik gözləyir. Ona görə də Matını təkbaşına, nəzarətsiz heç yana buraxmırdı. Matı da təlaş, qorxu içində idi. O, bir gün axşam çağı atası ilə “görüşmək”, onunla “danışmaq”, dərini ona “açmaq” üçün təkbaşına qəbir üstə getdi, çoxlu göz yaş tökdü, onu tək qoyub getdiyinə görə ondan gileyləndi və qəbrin üstündə onu yuxu apardı. Birdən ona elə gəldi ki, kimsə nəvazişlə onun başını tumarlayır. Matı qalxıb çevrildi və qarşısında yenə də göz yaşları axıdan, onu mehribanlıqla seyr edən nəhəng Potunu gördü. Matının nitqi tutuldu. Çığıra bilmədi, qədəmləri qurudu, qaça bilmədi və bayıldı. Potu onu nəvazişlə bağrına basdı, iki ayağı üstə qalxıb qolları üstünə aldı.

Potu yuxulu uşağı aparən kimi ehtiyatla sıx kolların və ağacların arası ilə Salaxan də-rəsinə endi, oradan qayaların arasında olan dar keçidlə qarşıdakı yamac boyu qalxmağa başladı. Hündür divarı xatırladan qayalığın yarısına çatdıqda onun ortası ilə uzanan taxça kimi ensiz cığırla irəliləyib oradakı mağaraya daxil oldu. Matını qabaqcadan hazırladığı “yatağa” uzatdı. Bu “yataq” mağaranın bir kənarında çarpayını xatırladan hamar bir qaya idi. Onun üstünə ağac, kol budaqları, onun da üstündən yumşaq quru ot, doqquzdon kolunun qabığı döşənmişdi. Otun üstündən də çoban keçəsi salınmışdı. Burada “yorğan” da, “yastıq” da var idi.

Matı özünə gələndə artıq gecədən xeyli ötmüşdü. Potu isə zingildəyir, öz “dilində” onu əzizləyir, Matının əlini, ayağını “öpür”, yalayır, hər vasitə ilə öz məhəbbətini izhar etməyə çalışırdı. Matının göz yaşları, fəryadı, müqaviməti, yalvarışları heç bir nəticə vermədi. Potu onu güclü qolları arasına alıb bağrına basdı və yatağa uzatdı. Matı yenidən bayıldı...

Matının itməsi xəbəri ətraf obalara da yayıldı. Axtarış bütün gecəni davam etdi. Lakin Matıdan heç bir xəbər çıxmadı. Nə ölüsü bəlli oldu, nə dirisi. Köç dayandı. Hamı

Matının axtarışına çıxmışdı. Hər bir kolun içi, hər bir qayanın ətrafı axtarıldı. Axtarış üç gün davam etdi. Hamı ümidini üzdü və Matını ölmüş bilib, ona yas saxladılar. Bədbəxt ana Xədicənin fəryadı hamının ürəyini parçalayırdı. Camaatın Potu adlandırdığı ayı da görünmürdü. Bə'ziləri belə güman edirdi ki, ayı Matını götürüb, haralarasa baş alıb gedibdir. Bir həftədən sonra oba kəndə köç eylədi.

İlk günlərdə Matı özünü öldürmək, bu dözülməz vəziyyətdən qurtarmaq üçün bir neçə dəfə təşəbbüs etdi. Lakin hər dəfə Potu ona mane oldu. O indi heç yana getmir, mağaranın qapısını nəhəng qaya parçası ilə qapayıb gecə-gündüz Matını gözdən qoymur, ona “ayı nəvazişi” göstərir, əzizləyir, əyləndirməyə, özünə yovutmağa sə'y göstərirdi. Günlər keçirdi...

Nəhayət, Matı bu dözülməz dustaqlıq həyatına alışmağa başladı və öz acı taleyi ilə barışmağa, lakin ümidlərlə yaşamağa məcbur oldu. Mağara ilə tanış olmağa başladığıda onu təəcüb bürüdü, burada insanın yaşaması üçün hər cür şərait var idi. Potu sanki bir evin qayğıkeş sahibi kimi lazım olan şeylərin, demək olar ki, hamısını toplayıb yığmışdı. Burada Salaxandərədə bitən bütün yabanı meyvələr - armud, alma, alça, zirinc, yemişan, həmərən, çoxlu buğda sünbülləri və s. yığılıb, daşların və quru otun üzərində sərilib qurudulmuşdu. Mağarada köhnə də olsa, çoxlu qab-qacaq, keçə, palaz, yorğan parçaları, hətta tər-təzə çoban keçəsi, dağ keçisi, qoyun, dovşan dəriləri və s. var idi. Matı hətta altına saldığı çoban keçəsinin cibindən bıçaq, çaxmaq daşı və qov da tapmışdı.

Qaçmaqdan, özünü öldürməkdən ümidini üzən Matıda yaşamaq, qaçmaq üçün fürsət gözləmək ümidi baş qaldırdı. El-oba arana qayıtdıqdan sonra bu dağlara ağır bir sükut çökmüşdü. İndi dağlarda ancaq kəkləklərin qaqqıltısı, qartalların qıy vurması eşidilirdi. Axşamlar ayların donquldanması, canavarların ətürpəşdirici ulaşması eşidilirdi.

Matı qorxmırdı, mağarada özünü alınmaz bir qalada olduğu kimi hiss edirdi. Potu onunla çox mehriban və “mədəni” rəftar edirdi. Mağaradan çıxanda və oraya qayıdanda nəhəng qaya ilə qapını qapayırdı. Tək qaldığı vaxtlarda Matı mağara ilə tanış olmağa başladı. Mağaraya qayaların ensiz yarıqlarından azacıq işıq düşürdü, həm də Matının gözləri qaranlığa alışmışdı. O indi “ev işləri” ilə məşğul olmağa başlamışdı. Bu işlərdə Potu da ona kömək edirdi. Onlar bir-birini çətin də olsa, başa sala bilirdilər. Matı Potuya insan dilini öyrətməyə başlamışdı. Potu da onun bütün göstərişlərini yerinə yetirirdi: mağaraya çoxlu quru odun yığıb gətirmişdi. Demək olar ki, hər gün ovdan “əli dolu” qayırdı. Hərdən kəklək, qaratomyq, hətta bir dəfə dağ keçisi ovlayıb gətirmişdi. İndi Matı Potuya xeyli isinişmişdi, qorxu hissi tamam keçib getmişdi. Bə'zən Potu mağaraya gec qayıdanda Matıya elə gəlirdi ki, o, Potu üçün darıxır və onun həyatı üçün narahatlıq keçirir.

Matının ailədə qazandığı vərdişlər, ev, məişət və təsərrüfat işlərindən baş açması onun köməyinə gəlirdi.

O, çaxmaq çalıb, qov yandırıb, ocağı alışdıranda Potu təəccübdən donub qaldı, sonra sevinməyə başladı. Ocaq yanarkən mağaranın tüstüsü onun yuxarıya doğru uzanan qolu ilə sovrulub gedirdi. Mağaranın digər qolu isə aşağıya doğru enirdi, onun sonunda kiçik bir bulaq var idi. Matı yorğanın cıdasından piltə eşib, obada etdikləri kimi dağ keçisinin əridilmiş piyinin içinə saldı və çırağ düzəltdi. Mağara solğun bir işığa qerq oldu. Matı köhnə də olsa, buradakı qablardan istifadə edir, bunlarda xörək bişirir, su qaynadır, buğda qovurur və s. O, Potunun oba yerindən tapıb gətirdiyi dəstərlə (əl dəyirmanı) un və yarma da hazırlamışdı.

Payız keçdi, qış gəldi. Mağaranın aşağı enən qolu soyuq, yuxarı qalxan qolu isə isti idi. Odur ki, Matı Potunu başa saldı ki, yuxarıdakı daha münasib yerə köçmək lazımdır. Onlar qışı burada keçirdilər və demək olar ki, aclıqdan, soyuqdan korluq çəkmədilər. Başqa illərdən fərqli olaraq bu il Potu qış yuxusuna getmədi. İndi Matını qorxu hissi təmamilə tərk etmişdi. O, gecələr Potunun qucağına qısılır, onun qalın və isti tükləri arasında gizlənir, üstlərinə "qurama yorğan" örtürdülər.

Matı əvvəllər, yə'ni qışın girdiyi vaxtlar əhvalının dəyişdiyini hiss etmişdi. İndi isə bə'zən daxilində qeyri-adi tərpənişlər hiss edirdi. O, hamilə olduğunu başa düşəndə dəhşət içində feryad elədi, ağladı, başına döydü. Potu nə baş verdiyini, Matının bu hərəkətlərinin səbəbini başa düşə bilmirdi. Ancaq Matını sakitləşdirməyə çalışır, mehribanlıqla qolu ilə onun göz yaşlarını silirdi.

Matının həsrət və ümidlə gözlədiyi yaz gəldi. Dağlar, yaylaqlar, al-əlvan gül-çiçəklərə bürünmüşdü, hər yer yaşıl libasını geyinmişdi. Lakin Matı bu gözəlliyə həsrət idi, bu füsunkar təbiəti ancaq qapıya qoyulmuş qayanın arasındakı dəşiklərdən seyr edə bilirdi. Yazın son günləri idi. Matının gözlədiyi dəhşətli və mə'sum gün gəlib çatdı. O, ana oldu, dünyaya bir oğlan uşağı gətirdi. Əvvəlcə onu boğub öldürmək istədi. Uşağın ağlaması, yalvarır kimi əllərini oynatması Matının qəlbində bir rəhm, şəfqət hissi oyatdı. Ona yazığı gəldi, döşləri gizlədi. O, ana olduğunu hiss etdi. Uşağı qurulayıb bürmələdi, əmizdirdi və yatağa uzatdı. Potunun sevincinin həddi-hüdudu yox idi. O, sevindiyyindən gah atılıb-düşür, gah Matını qucaqlayır, gah da uşağın üzünü, başını yalayır "bəbə, bəbə" - deyər qışqırırdı.

Uşaq doğulduqdan sonra bu qərribə ailədə sanki kədərlə sevinc bir-birinə qarışmışdı, məchul hisslər, yeni münasibətlər, yeni rəftar və qarşılıqlı e'timad yaranmışdı. Potu indi ova və ya Allahın verdiyi ne'mətlərdən tədarük etməyə gedəndə mağaranın qapısını həmin nəhəng qaya parçası ilə tam örtürdü. Matı uşağı ilə mağaranın qabağında oturub günəşlə qızdır, təbiətin füsunkar gözəlliyini seyr edir, özününkülərə qovuşmaq üçün

yollar axtarırdı. Matı son vaxtlar görürdü ki, çobanlar qoyun sürülərini lap Salaxanqayasının dibinə qədər gətirir. Oradan sürünü qarşdakı yamacla obaya aparırlar. Onun beyində bir fikir əmələ gəldi və bu fikir onu həddindən artıq sevindirdi. Ona elə gəldi ki, artıq xilas olmuş və öz obalarında, anasının yanında, bütün əzizlərinin arasındadır.

Potu əli dolu gəlmişdi. Matı onu mehribanlıqla qarşıladı, bir yerdə yemək yedilər. Potu artıq insan dilini başa düşür və öz fikrini bəsit formada olsa da, başa sala bilirdi. Oğlunun adını Bəbə qoymuşdu. Matı onu başa saldı ki, Bəbəyə nənni düzəltmək üçün yun lazımdır. Həmin gündən Potu kollara ilişmiş yunları, atılmış yunlu dəriləri yığıb Matıya gətirdi. Matı da bu yunları özü hazırladığı teşidə əyirib iri bir yumaq ip hazırladı. O, fikrini həyata keçirmək üçün münasib gün axtarırdı. Bir gün Potunu başa saldı ki, qarşdakı uca dağa - Halla-Hallaya çıxıb oradan dağ keçisi ovlayıb gətirsin. Potu sevinc və həvəslə bu tapşırığı yerinə yetirməyə getdi.

Matı əl dəstərində un çəkib xəmir eləmişdi. Günortaya yaxın idi. Çobanlar yenə də qayanın dibi ilə qoyun sürüsünü obaya aparırdılar. Çobanların mağaranın bərabərinə çatdığını gören Matı ip yumağının ucunu əlində saxlayıb, yumağı qaya ilə enişə, çobanlara tərəf diyirlətdi. Yumaq açıla-açıla çobanlardan birinin qabağına düşdü. Bunu gören çobanı təəccüb bürüdü. Ona elə gəldi ki, bu ip yumağı qeybdən - göydən düşdü. Yuxarı baxdı, papağı başından düşdü. Göylərə dikilən qayadan başqa heç nə görünmürdü. O biri çobanı çağıraraq yumağı göstərdi. O dedi ki, burada böyük bir sirt vardır. Gəl ipi sarıya-sarıya qayalarla yuxarıya çıxacaq. Onlar çox cəhd etsələr də qayalara dikinə dırmana bilmədilər. Bir az yuxarı gedib burada olan dolayı yolla qayaların orta hissəsinə çatanda buradakı dar cığırı gördülər. Bu cığırla çətinliklə irəliləyib, mağaranın ağzında dayanan Matını gördükdə donub qaldılar. Onlar Matını ölmüş bilirdilər. Matı onları gören kimi: "Qulu dayı, məni xilas edin!" - deyib onlara tərəf qaçdı və onun boynunu qucaqladı. "Amandı, tez qaçaq, indi ayı gələr" - dedi.

Çoban Qulu onun əlindən tutub gəlidiyi cığırla mağaradan uzaqlaşdı. Qulu onu obaya gətirdi. Bütün camaat sevincindən ağlaşdı. Yazıq Xədicə qızının sağ olduğunu eşidən kimi bayılmışdı. Bütün oba sevinc içində idi. Hamı Matının başına gələnəri bilməyə can atırdı. Lakin vahimə, qorxu hissi hələ də Matını tərk etməmişdi...

Potu ovdan qayıtdı. Bəbə ağlayırdı. Matı isə mağarada yox idi. Onun hazırladığı xəmir qıçqıraraq qalmışdı. Potu mağaranın hər yerini axtardı. Matı yox idi. Başa düşdü ki, Matı qaçıb. Ağlayan uşağın yanında oturub başına döyə-döyə onunla bərabər xeyli ağladı və ... obaya tərəf yollandı.

Qoşa yurdun üst tərəfi dik bir yamacla əhatələnmişdi. Potu gəlib bu dikdə bir daşın üzərində oturdu və Matını səsləməyə başladı:

- Mapı, Mapı, Bəbə 1., 1., xəmir pı, pı (Yə'ni Matı, uşaq ağlayır, xəmir də acıyıb).

Bütün oba sakinləri toplaşib ayıya tamaşa edir, onun yanıqlı səsle Matıya müraciəti-nə qulaq asırdılar. Matı isə çadırdə anasının qucağında yarı bayılmış vəziyyətdə hönkü-rürdü. Potu isə dediklərini yorulmadan təkrar edirdi.

Buraya toplaşan camaat nə edəcəklərini bilmirdi. Bə'ziləri onu oxla vurub öldürməyi təklif edirdilər. Başqaları bunu zalimlik hesab edirdi. Axı o, Matını öldürməmişdi. İndi də yalvarmaqda başqa bir hərəkət etmədi.

Potu axşamçağmadək oturduğu yerdən tərpənmədi və yalvarışında davam etdi. Bun-dan heç bir nəticə alınmadığını gördükdə vəhşiləmiş, qəzəblənmiş halda qayaları qopa-rıb üzünü yenişə diyirlətdi. Nəhayət, böyük bir qaya parçasını qaldıraraq, iki əlli öz başına çırpmağa başladı, baş-gözü qana bulaşmış halda səndələyə-səndələyə obadan uzaqlaşdı...

Sabah Salaxandərənin bu biri sahilindən Matı dediyi yerə baxmağa gedənlər mağə-ranın qarşısında mö'cüzəli bir mənzərə gördülər: mağəranın qabağında Potu bir daşın üzərində oturmuş və başına basdığı sevimli oğlu ilə birlikdə daşa dönmüşdü... Salaxan-qayadan isə uşağın ürək yandırıcı ağlama səsi və Potunun "Mapı, Mapı" sədası aydınca eşidilirdi.

Bir çoxları şahidlik edir ki, Salaxanqayadan indi də uşaq ağlaması və "Mapı, Mapı" sədası eşidilməkdədir...

Hər şey ancaq Allaha mə'lumdur!

QƏDİM ABİDƏ BƏRƏT ALDI

"Dədə Qorqud" tarixin müəyyən dövrlərində repressiyaya mə'ruz qalmış, "məhkum" edilmiş və xalqa zidd, "millətçilik zəhəri ilə dolu" epos kimi damğalanmışdır. Bö-yük Sovet Ensiklopediyasının ikinci nəşrinin I cildində göstərilir ki, VII-XI əsrlərdə ha-kim ərəb dili ilə yanaşı Azərbaycan xalq dili də inkişaf edirdi. Bu dil əsasında o dövrün ədəbiyyatı və mədəniyyətinin görkəmli abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı yaradılmışdır.

Azərbaycan xalqının uzunmüddətli mədəni inkişafının yekunu hesab edilən "Kitabi-Dədə Qorqud" təxminən XI əsrə aid edilir. O, 12 qəhrəmanlıq boyundan ibarət olub, bu-rada Vətənə sədaqət, məhəbbət, mərdlik, qəhrəmanlıq tərənnum edilir. O, xalq yaradıcı-lığının sonrakı inkişafına güclü tə'sir göstərmişdir. Dastan XV əsrdə qələmə alınmışdır. (BSE. Moskva. 1943. I cild. səh.467).

Göründüyü kimi, burada qısa da olsa xalqımızın qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi-Də-də Qorqud" müsbət qiymətləndirilmiş, o, xalqın "uzun müddətli mədəni inkişafının ye-kunu" hesab edilmişdir.

24 may 1951-ci ildə Azərbaycan K(b)P-nın XVIII qurultayı keçirilir. Qurultayda öz xalqının başına görünməmiş müsibətlər gətirən, onun minlərlə görkəmli elm, mədəni-yət, dövlət xadimləri və sadə övladlarını məhv etdirən M.C.Bağirov hesabat mə'ruzəsin-də göstərir: "Bu yaxınlarda Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqı öz növbəti məsələlərini müzakirə etdiyi zaman "Dədə Qorqud" kitabının qiymətləndirilməsinə tamamilə düzgün yanaşmışdır. Bə'zi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığı itirərək uzun illər ər-

zində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn Oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən, qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır.

Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstitutunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir. Yoldaşlar, ideoloji təriflərə və burjua millətçiliyi təzahürlərinə qəti son qoymaq və marksizm-leninizmə zidd ideologiya yayanları amansızcasına ifşa etmək, onlara divan tutmaq lazımdır.” (“Kommunist” qəzeti, 25 may 1951-ci il).

M.C.Bağirovun bu çıxışından sonra həqiqətən “Kitabi-Dədə Qorqud”a divan tutulur. Böyük Sovet Ensiklopediyasının 1952-ci ildə nəşr olunmuş 13-cü cildində ona olan əvvəlki münasibət tamamilə dəyişir, kəskin tənqiddə məruz qalır və o, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı deyil, Oğuz köçəri tayfa başçılarının talançılıq yürüşlərini təsvir edən epik əsər hesab edilir. Burada göstərilir: “Kitabi-Dədə Qorqud” XI əsrdə Zaqafqaziyyə qanıqən işğalçılar kimi soxulan köçəri Oğuz tayfa başçılarının soyğunçuluq yürüşlərinə, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə həsr edilmiş epik əsərdir. Bəzi tədqiqatçılar son vaxtlardək “Dədə Qorqud”a xalq eposu kimi baxır, onu məşhurlaşdıraraq Azərbaycan və türkmən xalqlarının adına yazırdılar”. (BSE. 13-cü cild. Moskva. 1952. səh.550).

Sonra göstərilir ki, bir sıra əsərlərdə, o cümlədən, BSE-nin II nəşrinin I cildində “Dədə Qorqud”a yanlış qiymət verilmişdir. 1951-ci ildə sovet alimlərinin əsərlərində müəyyən edilmişdir ki, “Dədə Qorqud” soyğunçuluq müharibələrini tərifləyən, xalqın əleyhinə olan bir əsərdir. Kitabda təsvir edilən hadisələr xalqa, onun tarixinə, məişətinə, adət və ənənələrinə, şifahi yaradıcılığına və dilinə yaddır.

Məruzədən bu da aydın olur ki, qurultayda “Dədə Qorqud”u “ifşa” etmək üçün Bağirova kömək edənlər, ona mövzu verənlər arasında “qardaş sovet alimləri” də olmuşlar. Əslində, elə həmin “böyük qardaş” rəhbərləri, alimləri 70 il hər bir sahədə bizə “istiqa-mət” vermiş, öz tələblərini diqtə etmişlər.

Beləliklə, xalqımızın bir çox görkəmli, namuslu, qabaqcıl oğulları kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” da o dövrün repressiyasına məruz qalmış, onun nəşri, tədqiqi, təbliği qadağan edilmişdir. Halbuki, dastanın boylarını öteri nəzərdən keçirdikdə belə məlum olur ki, həmişə oğuzlar kafirlərin təcavüzünə, hücumuna, talanma məruz qalmış, onlar fürsət axtarıb oğrular kimi gələrək Oğuz elinin qız-gəlinini, var-dövlətini, at, qoyun, dəvə sürülərini talayıb aparmış, oğuzlar isə onlarla döyüş meydanında mərdi-mərdanə vuruşmuş, qalib gəlmiş, öz haqlarını müdafiə etmişlər.

“Oğuz igidləri heç kəsə hücum etmirlər, yalnız hər hansı hücumdan ellərini qoruyur

və yurda vurulan yaraların qisasını alırlar.” (Anar. “Dünya bir pəncərədir”. Bakı. 1986. səh.150).

Oğuzlar kafirlərdən qız alıb, qız verirlər. Dastanda gözəl, cəsarətli e’tibarlı qadın kimi böyük məhəbbətlə təsvir edilən Selcan xatun “kafir” qızıdır. Tarixdən məlum olur ki, oğuzların yunan hökmdarlarının qızları ilə evlənməsi bir ənənə şəklini almışdı.

Digər tərəfdən dastanda heç bir erməni adı çəkilmir. Çünki o dövrdə Qafqazda Ermənistan olmamışdı. Həmin vaxtlar az miqdarda olan ermənilər əsasən, Fərat çayının sol sahillərində və qismən cənub-şərqi Anadoluda yaşayırdılar.

Xalq yazıçısı Anar “Kitabi-Dədə Qorqud”u hərtərəfli təhlil edən “Dədə Qorqud dünyası” (1986) adlı əsərində göstərir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da “erməni” və “hay” sözlərinə rast gəlmirik.” (səh.150).

Daha sonra Anar göstərir ki, dastanda işlədilən “təkur” sözü erməni kəlməsi “taqavor” kimi oxunsa belə, bu ancaq farsca “tacidar”dan törəmiş qeyri-müəyyən hökmdar tituludur. “Doqquz түмән Gürcүстан”dan Bayındır xana xərac göndərilə də, Oğuz qəhrəmanları özünükülərdən küsəndə, acıq edəndə güvənib gedəcəkləri yer də Gürcüstandır.

Oğuzların apardıqları müharibələr dini - müsəlman-xristian müharibələri deyil, əslində, qəbilələrarası müharibələr idi. Dastanın 12-ci boyunda İç Oğuzla Daş Oğuzun düşmənçiliyi, bir-birinə asi olması qohum, müttəfiq qəbilələrin vuruşmasına gətirib çıxarır.

Deyilənlərə aydınlıq gətirmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı boylarına öteri nəzər yetirmək kifayətdir. Dastanın birinci boyunda övladı olmayan Dirsə xan arvadı Xan qızının məsləhəti ilə İç və Daş Oğuz bəylərini məclisə yığıb qonaq edir, ac görsə doyurur, çıpaq görsə geyindirir, borclunu borcundan qurtarır, böyük şadlıq məclisi qurub Allahdan arzusunu diləyir: “Allah bir ağzı dualının alqışı ilə” onlara bir oğul övladı verir.

Oğlan böyüyüb on beş yaşına çatır, vəhşiləşmiş buğaya qalib gəlib onu öldürür. Dədə Qorqud oğlana “Buğac” adı verir. Atasına ona bəylik verir, taxt verir. Atasının ətrafında olan qırx igid ona həsəd aparır, kin saxlayırlar. Onlar Buğacdən atasına çuğulluq edir, onu xəyanətkar bilən atası ovda oğlunu arxadan oxlayır. Xızır peyğəmbər oğlanın yanına gəlir, yarasını üç dəfə sığallayıb deyir: “Dağ çiçəyi ilə ana südü sənə yarana məlhəmdir.” Anası oğlunu tapır. Oğlan boz atlı Xızırın dediyi kimi müalicə olunur, qırx günə sağalır.

Dirsə xan oğlunu ölmüş bilirdi. Lakin qırx namərd oğlanın sağ olduğunu bilib xəyanətlərinin üstü açılmasını deyər Dirsə xanı tutub əl-qolunu bağlayır, kafirlərə vermək üçün yola düşürlər. Buğac qırx igidi ilə atasını xilas edib geri döndür.

Bu boyda elin daxilində olan paxıl, satqın, namərd insanların xəyanətindən, onların aqibətindən danışılır. Buğacın anası ona deyir: “Eldə düşmən yoxkən atamın üstünə düşmənlər gəldi.” Dastanın bu boyunun bizim üçün də ibrətamiz əhəmiyyəti vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ikinci boyunda Salur Qazan məclisdə bəylərə ova çıxmağı təklif edir. Qalın Oğuz bəyləri atlanıb Ala dağa ova çıxırlar. Kafirlərin casusu bunu Şöklü Məliyə xəbər verir. Yeddi min atlı kafir gecə yarısı Qazan bəyin düşərgəsinə gəlir, onun qızıl tağlı evlərini çalır-çapır, qiymətli xəzinəsini, pulunu talan edir, gözəl qız-gəlinləri, şahənə atlarını, qatar-qatar dəvələrini aparırlar.

Qırx incəbelli qızla Qazan xanın arvadı Boyu Uzun Burla xatun, qoca anası, üç yüz igidlə oğlu Uruz bəy əsir gedir. İlk oğlu Sarı Qalma döyüşdə həlak olur. Bununla kifəyətəlməyən kafirlər Qazanın Qapılı Dərbənddə olan on min qoyununu da götürmək fikrinə düşürlər. Xalq arasından çıxmış igid Qaraca çoban altı yüz kafirin üç yüzünü sapanı ilə yerə sərir, qalanları qaçır. Nəticədə Qalın Oğuz bəyləri hamısı gəlib yetişir, qanlı vuruş olur, oğuzlar kafirlərdən on iki min nəfərini qılıncdan keçirir, özləri də beş yüz igidi şəhid verirlər. Oğuzlar mərdliklə vuruşur, döyüş meydanında igidlik göstərir, namərd kafirləri məğlub edir, əsirləri xilas edir, onların apardıqları qənimətləri geri alırlar.

Bu boyda valideyin-övlad məhəbbəti, oğulun ata-ana namusunu öz canından üstün tutması, ağır gündə bütün xalqın düşməne qarşı bir olması və s. müsbət xüsusiyyətlər öz əksini tapır.

Dastanın üçüncü “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda göstərilir ki, oğul övladı olmayan Baybörə Bayındır xanın məclisində kədərənib ağlayır. Bunun səbəbini soruşan Qazan xana deyir: “...Bir gün ola, düşəm ölən, yerimdə-yurdumda kimsə qalmayacaq”. Belə dedikdə Oğuz bəyləri Allaha üz tutub dua edirlər: “Allah-Təala sənə bir oğul versin” - deyirlər. Bəylər Baybecan bəyə də bir qız verməsini Allahdan arzu edirlər. O deyir: “...Allah-Təala mənə bir qız verərsə, Baybörə bəyin oğluna göbəkəsmə adaxlı olsun! (KDQ. 1988. səh.150).

Onların arzusu yerinə yetir. Baybörənin oğlu Bamsı böyüyüb 15 yaşına çatır. İstanbuldan gələn tacirlər böyük Dərbənd sərhəddində yatarkən beş yüz nəfər kafir onlara hücum edir, mallarını çapıb-talayır, tacirbaşını əsir alırlar. Qaçaraq canını qurtaran və Oğuz diyarına gələn tacirlərdən biri Oğuz diyarının ucqarında ova çıxan, indi isə qırx igidlə alaçıqda oturan Bamsını görür və ondan kömək istəyir. Bamsı taciri dinlədikdən sonra bir yerə çəkilib pul bölüşdürməkdə olan kafirlərə hücum edir, öz igidləri ilə onları qılıncdan keçirir, tacirləri və mallarını xilas edir.

Bu boydan aydın olur ki, kafirlər həmişə namərdlik göstərir, heç vaxt sözlərinin, və’dlərinin üstündə durmurlar. Tacir Bamsıya deyir: “Danışığı-razılıqla kafirin malını Oğuz bəylərinə gətirirdik” (Yenə orada). Bundan başqa bu da aydın olur ki, Oğuz igidləri darda qalan, haqqı tapdanan insanlara kömək etməyi özlərinin insanlıq, mərdlik, igidlik borcu hesab edirlər. Burada oğuzlar düşmənin üzərinə soyğunçuluq, talançılıq məqsədilə deyil, zərərçəkən, haqsızlığa mə’ruz qalan, köməksiz insanların haqlarını qorumaq, ədaləti bərpa etmək məqsədilə hücum etmişlər.

Bu boyun başqa bir yerində göstərilir: “Beyrək alapaça gəlin otağında yeyib-içib xəbərsiz oturmuşdu. Gecə yuxusu vaxtı kafirlər hücum etdi... Otuz doqquz igidi ilə Beyrək dustaq getdi.” (Yenə orada. səh.155). Buradan da aydın olur ki, Beyrək gəlin otağında yatdığı vaxt namərd kafirlər qorxaq oğrular kimi gəlib onu əsir aparırlar.

Oğuzları bu boyda da quldurluqda, qan tökməkdə təqsirləndirmək olmaz.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dördüncü - “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da on altı min kafir Qazan bəyin üzərinə gəlir. Bu döyüşdə onun oğlu Uruz da iştirak edir, atı oxlanır, qırx yoldaşı həlak olur, özü əsir düşür. Qazan deyir: “Doxsan dəstə oğuz arxamca gəlsin! Bəylər bilsin ki, Uruz dustaqdır.” “Qazan kafirlərin izinə düşdü. Kafirlər Dərbənddə sakin olmuşdu.” (Yenə orada. səh.72) Qazan xan kafirlərə yalnız hücum edir, at sürüb qılınc vurur, igidliklə vuruşur, lakin düşməni məğlub edə bilmir, göz qapağına qılınc toxunur, axan qan onun gözünü örtür. O, özünü xəlvət yerə salır.

Bu boyda Oğuz qadınlarının kişilərlə bərabər igidlik göstərmələrindən bir nümunə verilir. Qazanın gəlmədiyini gören Burla xatun Qara ayğırını minir, böyük qılıncını qurşayıb qırx incə bellı qızla gəlib Qazanı tapır. Elin-obanın ağır günündə yenə də Oğuz igidləri Qazan xanın başına toplaşır. Oğuzlar igidliklə vuruşur. Burla xatun kafirlərin qara bayrağını qılıncılayıb yerə salır. On beş min kafirdən kimi qırılır, kimisi tutulur. Oğuzlardan üç yüz igid şəhid olur.

Bu boyda da oğuzlar kafirlərin hücumuna mə’ruz qalır. Qazan təklidə qələbə qazanma bilmir, igid Oğuz bəyləri birlikdə xain düşməni əzir, böyük qənimət əldə edir və Uruzu xilas edirlər.

Beşinci - “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda Dəli Domrulun əzrayıla meydan oxumasından, onunla vuruşmasından, ər-arvadın ilti məhəbbətindən, sədaqətindən söhbət açılır.

Altıncı boyda Qanlı Qoca oğlu Qanturalının özünə layiq nişanlı axtarmasından və evlənməsindən danışılır. Qanturalı sevgilisi Selcana çatmaq üçün Allaha sığınıb böyük imtahanlardan qəhrəmanlıqla çıxır. Təkurun düzəltdiyi meydana buğanı, aslanı, dəvəni öldürür. Qızı bütün şərtləri yerinə yetirən Qanturalıya verməyə məcbur olan Təkur sonra peşiman olur və onun üzərinə arxadan qoşun göndərir. Selcan xanım Qanturalını yuxudan oyadır, özü isə silahlanıb, atlanıb düşmənlə vuruşa girir. “Burada Selcan xanım at saldı, qırılanı qırdı, qaçanı qovmadı, “aman” deyəni öldürmədi.” (KDQ. 1988. səh.189). Sonra o, özünü döyüşdə dara düşmüş Qanturalıya köməyə yetirir, düşmən basılıb məğlub olur. Qanturalı Selcan xanımı sınaqdan keçirir, öz arzusunca olan: həm gözəl, həm də qəhrəman sevgilisi ilə muradına çatır.

Bu boyda da kafirlər namərdlik göstərir, sözlərinin, şərtlərinin üstündə durmur, xaincəsinə vuruşmaya girir və məğlub olurlar.

Dastanın yeddinci - “Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu”nda göstərilir ki, Bayındır xa-

nın məclisində vəziri Qazılıq Qoca yürüş üçün ondan izn istəyir. İcazə alan Qazılıq Qoca öz yaraqlı dəstəsilə çoxlu yerlər keçib Qara dəniz kənarındakı Düz mürd qalasına çatır.

Buranın təkuru Arşın oğlu Dirəklə vuruşur, özü əsir düşür, igidləri qaçır. Onun on altı yaşa çatmış oğlu Yeynek atasının on altı ildir ki, Düz mürd qalasında əsir olduğunu öyrənir və Oğuz igidlərlə birlikdə atasını azad etmək üçün oraya yürüş edir. Düz mürd qalasının təkuru iyirmi dörd vilayətin bəyini təkbətək döyüşdə məğlub edir. “Sonra cavan, təzəcə igid olan Qazılıq Qoca oğlu Yeynek qüdrətli Allaha sığımb” ondan kömək istəyir. Vuruşmada Yeynek təkuru öldürür, ordusunu məğlub edir, qalanı tutur, atasını azad edib böyük qənimətlə Oğuz elinə qayıdır.

Bu boyda “şərabın tə”siri başına vuran” Qazılıq Qoca talan, qarət məqsədilə yürüşə gedib məğlub olursa, atasını azad etmək üçün Düz mürd qalası üzərinə gedən oğlu Yeynek qələbə ilə qayıdır.

Səkkizinci - “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”da göstərilir ki, oğuzlar xəbərsiz oturdular halda düşmən hücum edir. Onlar gecə ilə köçür, bir müddətdən sonra yenidən öz yurdlarından dönürlər. Göründüyü kimi hücum edən oğuzlar deyil, yenə də onların düşmənləridir. Bu boyda, əsasən, qəhrəman Basatın əhaliyə qənim kəsilməmiş Təpəgözü öldürüb xalqı bu böyük bəladan qurtarmasından danışılır.

Doqquzuncu - “Bəkil oğlu İmranın boy”unda Bəkil ovda yaralanır.

Bundan xəbər tutan kafirlər onun üzərinə gəlir. Oğlu İmran atasının libasını geyinir, silahını götürür, atına minir, düşmənin qarşısına çıxır, onlara qalib gəlir, kafirlər İslam dinini qəbul edirlər.

Onuncu - “Uşun Qoca oğlu Səkrək boy”nda məclisdə Tərsuzamışın tə”nəsindən qeyzlənmiş Uşun Qoca oğlu Əkrək üç yüz igidlə Şərukun kənarından Göyçə dənizədək sahəni çapıb-talayır, çoxlu qənimət əldə edir, lakin Əlincə qalasında əsir düşür. Qardaşı Səkrək onu dustaqlıqdan azad edir, Oğuz elinə qayıdırlar. Dastanda bu ikinci boydur ki, Oğuz qəhrəmanlarından biri - Əkrək kafirlərin əlində olan əraziyə hücum edir, o yerləri çapıb-talayır.

On birinci - “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”da Qazan xan ova çıxır, yatdığı vaxt kafirlər hücum edib iyirmi beş igidi öldürür, Qazanı tutur, əl-ayağını bağlayıb Tumanın qalasına salırlar. Oğlu Uruz böyüyür, atasını azad etmək üçün yürüşə hazırlaşır. “Bu zaman Oğuz igidləri alay-alay gəldi”.

Kafirlər Qazan xanı oğuzlarla vuruşmağa göndərir. O da meydana gələn Oğuz bəylərinin hamısını məğlub edib geri qaytarır, lakin oğlu Uruz onu yaralayır, atası özünü tanış verir, birlikdə düşməni məğlub edib ellərinə qayıdırlar.

On ikinci, sonuncu - “İç Oğuz Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”da kafirlərə qarşı vuruşmadan deyil, Daş Oğuzun İç Oğuzla dönük çıxmasından, xəyanətlə Beyrəyin öldürülməsindən, nəhayət Qazanın Beyrəyin qanını dayısı Aruzdan al-

masından, Daş Oğuzun İç Oğuzla tabe etdirilməsindən danışılır.

“Dədə Qorqud dünyasının ən böyük faciəsi - oğuzların öz içindən bir-birlərinə düşmən kəsilmələri, asi olmalarıdır.” (Anar. “Dünya bir pəncərədir”. Bakı. 1996. səh.217).

Göstərilənlərdən aydın olur ki, dastanın on iki boyundan yeddində (II, III, IV, VI, VIII, IX və XI) vuruşmaya, qan tökməyə səbəb kafirlərin xəyanəti, oğuzların üzərinə xəlvəti, alçaqcasına hücumları olmuşdur. Ancaq iki boyda (VII və X boylarda) Oğuz bəyləri icazə alıb kafirlərin ərazisinə hücum edir və əsir düşürlər. Neçə illərdən sonra oğlu və ya qardaşı tərəfindən azad edilib elinə qayıdır.

Bu göstərilənlər dastanda aydın şərh edildiyi halda hansı əsasla hökm çıxarılmışdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycanın qəhrəmanlıq dastanı deyil, Oğuz köçəri tayfa başçılarından talançılıq yürüşlərini təsvir edən epik əsərdir? Bunun başlıca səbəblərindən biri odur ki, heç bir tarixi-coğrafi dəlilləri nəzərə almayan, öz şablon fikirlərini başqa xalqlara, o cümlədən, Azərbaycana diqtə edənlər bu xalqın tarixi, elmi, mədəni inkişafını danır və “sübut edirdi” ki, “Dədə Qorqud” soyğunçuluq müharibələrini tərifləyən, xalqın əleyhinə olan bir əsərdir. (BSE. 13-cü cild. səh.550). Görəsən bu hökmü verənlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnindən başqa hansı mə”xəzlərə əsaslanıb belə bir qənaətə gəlmişlər? Məgər öz Vətəninə, öz torpağını, var-dövlətini, qeyrət və namusunu yağılardan - kafirlərdən qorumaq, təcavüzkdən qisas almaq, onu öz yerinə oturtmaq doğrudanmı soyğunçuluq və zəhərli millətçilikdir? O dövrlərdə “Dədə Qorqud” müttəhimlər kürsüsündə oturduldu, vəkilsiz, şahidsiz, müdafiəçisiz “məhkum edildi”. Qorxudan heç kəsin onun günahkar olmadığını söyləməyə gücü çatmadı. Nəinki dastan, həmçinin onu xalqın qəhrəmanlıq eposu kimi qiymətləndirən, tədqiq edən, təbliğ edən görkəmli alimlərimiz H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Rəfilov və başqaları da ittiham olundular, onlar “burju millətçilik qalıqlarından azad ola bilmədiklərinə görə” kəskin tənqid edildilər. Rəhbər vəzifədə olan ziyalılarımızın bə”ziləri özlərinin bu sahədə “günahkar” olduqlarını e”tiraf etdilər və bu tənqiddən “ciddi nəticələr çıxardıqlarını” bildirdilər.

1951-ci ildə “Kommunist” (erməni dilində) qəzetinin redaktoru olan H.Əmirxanyan Azərbaycan K(b)P-nın XVIII qurultayındakı çıxışında deyir: “Öz-özlüyündə aydındır ki, əgər ədəbi tənqidçilərimiz, ədəbiyyat cəbhəsi rəhbərləri və mətbuat işçiləri öz vəzifələri səviyyəsində durmuş olsaydılar, bu kitab (“Kitabi-Dədə Qorqud” - S.B) yayılmazdı və onun təbliğatçıları vaxtında ifşa edilərdilər. (“Kommunist” qəzeti, 29 may. 1951).

Azərbaycanın görkəmli alimlərindən Heydər Hüseynovun “XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı qiymətli əsəri qurultayda M.C.Bağirovun mə”ruzəsində ciddi tənqid edildi və alimin həyatı faciə ilə sona çatdı.

XVIII qurultaydan sonra bir neçə il “Dədə Qorqud”un “səsi alınır”, onun tədqiqi və təbliği dayanır. Yalnız 1957-58-ci illərdən başlayaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar

tədqiqlər genişlənir, bu barədə yeni-yeni əsərlər və məqalələr yazılır. 1957-ci ildə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda “Kitabi-Dədə Qorqud”a həsr olunmuş elmi sessiya keçirilir. Burada H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.H.Təhmasib dastanla əlaqədar məruzələrlə çıxış etmişlər. Sessiya ərəfəsində H.Araslının, M.Arifin, Ə.M.Dəmirçizadənin və M.H.Təhmasibin imzası ilə “Dədə Qorqud dastanları” adlı istiqamətverici məqalə nəşr olunur. (Ş.Cəmşidov. KDQ. 1977. səh.9).

Bu illərdən başlayaraq 60-cı illərdə də “Dədə Qorqud”la əlaqədar tədqiqatlar genişlənir. Bu barədə Ə.Sultanlı (1958, 59), M.Seyidov (1967, 68, 69), M.H.Təhmasib (1962), Ə.Dəmirçizadə (1958, 59), H.Araslı (1962) və başqa tədqiqatçıların elmi əsərləri nəşr olunur. S.Vurğun, M.Arif, M.İbrahimov, M.Rəfili, Ə.Abdullayev və b. öz tədqiqatlarında “Dədə Qorqud”a müraciət edirlər. Dastanın ardıcıl tədqiqatçısı Ş.Cəmşidov 1957-ci ildən başlayaraq, onun üzərində işləyir, monoqrafiya və bir çox məqalələr nəşr etdirir. 70-ci illərdən başlayaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar bir sıra sanballı tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, çoxlu elmi məqalələr nəşr olunur.

Bu dövrdə M.H.Təhmasibin “Azərbaycan xalq dastanları” (1972), H.Araslının tərtibatı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı (1978), Anarın “Dədə Qorqud” povesti (1983) nəşr olunur. Bu povest əsasında “Dədə Qorqud” filmi çəkilir. Kamil Vəliyevin “Dastan poetikası” (1984) və “Elin yaddaşı, dilin yaddaşı” (1988), Anarın “Dədə Qorqud dünyası” (1986), Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin tərtibatı ilə “Kitabi -Dədə Qorqud” (1988), Əjdər Fərzəlinin “Dədə Qorqud yurdu” (1989) və “Dədə Qorqud yolu” (1995), K.Vəli və F.Uğurlunun “Oğuznamələr” (1993), Cavad Hey”ətin “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1993), E.Əlibəyadənin “Qədim diyarımızın ulu kitabı” (1996) və s. kimi onlarla dəyərli əsərlər nəşr olundu. Bundan başqa, tədqiqatçı alimlərimizin “Kitabi-Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı sahələrini təhlil, tədqiq və təbliğ edən yüzlərlə maraqlı elmi məqalələri çap edildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyini qeyd etmək barədəki fərmanı dastana olan marağı daha da artırmış, onun öyrənilməsi və təbliğini yeni mərhələyə qaldırmışdır. Fərmanın 2-ci maddəsində göstərilir: “Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi yanında YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının milli komissiyasına tapşırılsın ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə BMT-nin YUNESKO təşkilatına müvafiq qaydada müraciət etsin.” Azərbaycan Respublikası dövlət başçısının yubiley komissiyasına sədrlik etməsi bütün türk dünyasının qədim və zəngin mədəniyyətinin öyrənilməsində, təbliğində böyük beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olacaq “Dədə Qorqud” yubileyinin yüksək səviyyədə keçirilməsinə Respublika Prezidentinin xüsusi diqqət yetirməsinin təzahürüdür.

DASTANDA MƏNƏVİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

“Kitabi-Dədə Qorqud” qədim dövrlərdə xalq həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirən zəngin bir ensiklopediyadır. Burada insan psixologiyasının, insani hissələrin, cəmiyyətdə və təbiətdə qarşılıqlı münasibətlərin ziddiyyətləri, onların gedişi və nəticələri açıqlanır. Dədə Qorqud dünyasında mərdlik, igidlik, qəhrəmanlıq, məhəbbət, şadlıq və sevincə namərdlik, qorxaqlıq, xəyanət, nifrət, bədxahlıq qarşıqarşıya dayanmışdır. Bu dünyada xeyirxahlıqla bədxahlıq, xeyirlə şər daim mübarizədədir. Bu mübarizələrin nəticəsi - xeyirin şər üzərində qələbəsi bizim üçün ibrətnamədir, babalarımızdan bizə qalan ən dəyərli əmanət və ən zəngin xəzinədir! “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında insanlığa xas olan bütün xüsusiyyətlər, problemlər öz əksini genişliyi ilə tapsa da, bunların içərisində vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, düşməne nifrət və qəzəb mövzusu əsas yer tutur. Boyların demək olar ki, hamısında Vətən, onun müqəddəsliyi, onun yolunda canından keçən igid oğulların qəhrəmanlığı, cəsəreti, Vətən məhəbbətinin bütün hissələrdən yüksəkdə dayandığı tərənnüm edilir.

Dastanda igidlərin Oğuz elinə hücum edənlərə qarşı birlikdə vuruşları, bu vuruşmaların qələbə ilə bitməsi boyların əsas məzmununu təşkil edir. Boylar oğuzların düşmənlərə - kafirlərə qarşı qəhrəmanlıq səhnələri ilə zəngindir. Dastanda qəhrəmanlıq, igidlik göstərən bütöv xalqdır. Onların arasında qorxaq, satqın, öz mənafeyini ümumi mənafeyindən yüksək tutan yoxdur.

Oğuz bəylərinin hansına qarşı hücum olursa, Qalın Oğuz bəyləri hamısı öz igidlərilə köməyə gəlir, çiyin-çiyinə yağı düşməne qarşı vuruşur və qalib gəlirlər. Onlar yaxşı bilirlər ki, güc birlikdədir.

Bəylər yubanmadan döyüş meydanına çatır, “çal qılıncını, ağan /xanım/ Qazan, çatdım!” - deyərək öz ordusu ilə düşməne hücum edir, onu qılıncdan keçirir, əsir götürür. Kafirlərin talayıb apardıqlarını geri alırlar.

Oğuz igidləri Vətən uğrunda şəhid olmağı özləri üçün səadət və iftixar hesab edirlər. Onlar döyüşə cəsərlə, qələbə inamı ilə girir və onu zəfərlə başa çatdırırlar. Qazan xanın oğlu Uruz üç yüz nəfər igidlə Vətən uğrunda döyüşə girir və qalib gəlir. Qoca oğlu Sarı

Qulmaş Qazanın evini müdafiə edərkən həlak olur.

Qazan xanın Qapılı Dərbənddə olan on min qoyununu aparmağa gələn kafirlər Qaraca çobanı dilə tutur, ona bəylik və" d edirlər. O isə "boş-boş danışma, itim kafir" - deyib, onlarla vuruşa girir, altı yüz kafirin üç yüzünü sapandla məhv edir. Vuruşmada Qaraca çobanın iki qardaşı - Qabangücü və Dəmircüğü həlak olur. İgid çoban düşməyə bir ariq toğlu da vermir.

Haqlı olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"u qəhrəmanlıq dastanı adlandırırlar. Bu dastan ayrı-ayrı igidlər, cəngavərlər haqqında deyil, bütöv bir xalqın haqqında olan qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanda Salur Qazan, Buğac xan, Beyrək, Qanturalı, Yeynək, Basat, Bəkil oğlu İmran, Uşun Qoca oğlu Səgrək, Salur Qazanın oğlu Uruz bəy, Qazan xanın çobanı Qaraca çoban və başqaları tək canına və ya kiçik bir dəstə ilə yüzlərlə kafirin qabağına çıxır, onları qırır çatırlar.

Vətəni, onun hər qarşısını kafirlərdən qorumaq naminə döyüşə girən hər bir Oğuz döyüş meydanında fədakarlıq, cəsurluq qəhrəmanlıq göstərir, Vətən yolunda fəda olmaqdan qorxmur, əksinə, bunu özünə şərəf bilir. Odur ki, hər bir Oğuz övladı döyüş meydanında onlarla, bə"zən yüzlərlə düşmənin öhdəsindən gələ bilir. Məsələn, "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da göstərilir: "Dərələrdə kafirlərə qırğın düşdü. On beş min kafirdən kimi qırıldı, kimi tutuldu... Oğuzlardan üç yüz nəfər həlak oldu." (KDQ.1988.səh.175-176).

Oğuz igidləri ölüm ayağında belə öz vüqarını, yenilməzliyini və qorxmazlığını nümayiş etdirir, düşmən qarşısında əyilmir, sınırmır, əksinə, əsir olsa da düşməyə meydan oxuyur.

Qazan əsirlikdə olarkən kafirlər ona təklif edirlər: "And iç ki, bizim elimizə düşmənciliyə gəlməyəcəksən. Həm də bizi tə"riflə, Oğuz elini xəcil elə, ucuz tut, səni buraxaq, çıx get!" Qazan qopuzunu əlinə alıb öz kökünü, soyunu tə"rifləyir, göstərdiyi igidlikləri sayır və heç zaman öyünmədiyini söyləyir.

"Çox öyünən kişilərdə bir kişilik görmədim!
Əlinə düşmüş ikən, ey kafir, öldür məni,
Böyük qılıncını sal boynuma, kəs başımı,
Qılıncdan qorxan deyiləm!
Öz əslimə, öz kökümə xain çıxan deyiləm!"

(KDQ. 1988. səh.215)

Oğuz qəhrəmanları xəyanəti, satqınlığı, ikiüzlülüüyü ən böyük alçaqlıq sanırlar. Dastanın XII boyunda Aruz xəyanətlə Beyrəyi evinə çağırır onun da Qazandan üz döndərməsini təklif edir. Beyrək isə Qazanın ona etdiyi yaxşılıqları sayır və qətiyyətlə deyir: "Mən Qazana dönük çıxmaram, qəti bilin." (səh.222). Aruz Beyrəyi oturduğu yerdə qılıncılayır. O, ölüm qabağı Qazan xana xəbər göndərir: "...Mənim qanıma Aruzda qoymasın,...

Axirətin haqqını mənə halal eləsin,
Bilsin ki, bəy oğlu bəyzadə Beyrək
Ömrünü bağışlayıb, Allahına qovuşdu!" (səh.223).

"Boylarda qadın, ata, ana, qardaş və at da Allah, Məhəmməd və Qur"an kimi müqəddəs sayılır". (KDQ. 1962. səh.7). Bu fikirlə də tam razılaşmaq mümkün deyildir. Burası doğrudur ki, Qur"ani Kərimdə Allah-Təala ananı, atanı yüksək tutur, "Loğman" surəsinin 14-cü ayəsində göstərilir: "Biz insana ata-anasına yaxşılıq etməyi tövsiyə etdik" ... (Biz insana buyurduq:) "Mənə və ata-anana şükür et. Axır dönüş mənədir." 15-ci ayədə deyilir: "Dünya işlərində onlarla gözəl keçin, onlara itaət et!" Allah-Təalanın bu göstərişi Oğuz gəncləri tərəfindən layiqincə yerinə yetirilir, ana-ata hər kəsdən uca tutulur, övladları onları əzizləyir, qulluğunda durur.

Lakin boyların hər birində nə qadın, nə də ata, ana, qardaş və at Allah, Məhəmməd və Qur"ana bərabər tutulmamışdır. Dastanda igidin ataya, anaya, qardaşa olan sonsuz məhəbbət və onların yolunda canından keçməyə hazır olduğu bir neçə yerdə tərənnüm edilmişdir.

Həyatda və dastanlarda "at igidin qardaşı" hesab edilmişdir. (Həzrət Əlinin Döldülü, Koroğlunun Qıratı, Nəbinin Boz atı, "Dastan"da Beyrəyin Boz aygırı və s.). "Kitabi-Dədə Qorqud"da da at sevilir, qiymətləndirilir. Qazan deyir: "Yox, at işləməyə, ər öyünməz." Lakin dastanda heç bir yerdə elə bir işarə yoxdur ki, oğuzlar atı Allah, Məhəmməd kimi müqəddəs saysınlar...

Beyrək Bayburt hasarını aşandan sonra öz dəniz qulunu Boz aygırı burada otlayan görür, atını tə"rifləyir:

"...Mərdi muradına çatdırar sənə belin.
Mən sənə at demərəm, qardaş deyərəm, qardaşımdan artıq!
Başıma iş gələndə yoldaş deyərəm, yoldaşımdan artıq!"

Beyrək atın köksünü qucaqladı. İki gözündən öpdü. Sıçrayıb mindi. (KDQ. 1988. səh.158).

“Bəkil oğlu İmranın boyu”nda Bəkilin ovdakı qoçaqlığından söhbət düşür, Qazan bəy deyir ki, “Bu hünər atındır, ya igidindir?” Dedilər: “Xanım, igidindir!” Xan dedi: “Yox, at işləməsə, igid öyünməz. Hünər atındır.” (KDQ. 1988. səh.202).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “ana haqqı” - “Tanrı haqqı” kimi qəbul edilir. Bu da Məhəmməd peyğəmbərin “Cənnət ananın ayaqları altındadır” kəlamı ilə uyğun gəlir. Dastanda “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da övladın anaya olan məhəbbəti insan mə”nəviyyatının ən yüksək zirvəsinə qaldırılır. Mə”lum olduğu kimi, bu boyda Qazan xanın evi yağmalanır, var-dövləti talan edilir, anası, arvadı Burla xatun, oğlu Uruz əsir aparılır. Vuruşmadan əvvəl Qazan xan Şöklü Məliyə müraciət edir ki, nə qədər var-dövlətimi, gümüşümü, atlarımı, dəvələrimi gətirmisən, sənin olsun.

“Qırx incə belli qızla Burla xatunu gətirmisən sənə əsir olsun!
Qırx igidlə oğlum Uruzu gətirib gəlmisən sənin qulun olsun!..
Qoca anamı gətirmisən, ay kafir, anamı ver mənə!
Savaşmadan, vuruşmadan qayıdım, geri dönüb gedim!”

(KDQ. 1988. səh.147).

Bu igid oğulun anasına olan ülvi, sonsuz məhəbbətin, ananın əvəzəlməzliyinin, müqəddəsliyinin ifadəsi, tərənnümüdür. Salur Qazan kimi bir qəhrəman sevimli arvadından, yeganə oğlundan keçir, lakin qoca anasından keçmir!.. Buna görə də, döyüşə girir, on iki min kafir qılıncdan keçirilir, oğuzlar beş yüz nəfər şəhid verirlər.

“Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da oğuzlarda ata-oğul münasibətinin gözəl və tə”sirli nümunəsi verilmişdir. Kef məclisində oturan Qazan xan sağ yanında oturan qardaşı Qaraqünəyə, sol yanında oturan dayısı Aruza baxır, qah-qah gülüb sevinir. Qarşısında duran oğlu Uruza baxıb ağlayır. Bunun səbəbini atasından soruşduqda o cavab verir ki, 16 yaşına çatmışan, bu vaxtadək baş kəsməyibsən, qan tökməyibsən, bir mükafat almayıbsan. Fikirləşdim ki, mən öləndən sonra taxt-tacımı sənə verməzlər, ona görə də ağladım.

Burada, birinci növbədə, cəmiyyət üçün çox böyük əhəmiyyəti olan bir xüsusiyyətə diqqət yetirmək lazımdır ki: oğuzlarda övlad bəyzadə, şahzadə olsa da, igid deyilsə, fərsizdirsə, o, varis ola bilməz, irsi olaraq məmləkətin idarə olunması ona həvalə edilə bilməz!

Həmişə olduğu kimi, Uruz atasına müraciət edərək yenə də “qara başım qurban olsun, atam (ağam), sənə” - deyir və atasının nöqsanını çəkinmədən, qətiyyətlə onun üzünə söyləyir. Həm də indi bizdə təhqir kimi, böyüyün - atanın üzünə ağ olmaq kimi qəbul edilən ifadələrlə deyir:

“A bəy ata!
Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə ağlın yox!
Təpəcə böyümüşsən, darıca beynin yox!
Hünəri oğul atadanmı görər, öyrənər,
Yoxsa atalar oğuldanmı öyrənir?

Sən mənə haçan götürüb kafir sərhəddinə çıxardın, qılınc çalıb baş kəsdin? Mən səndən nə gördüm ki, nə öyrənirəm? - dedi.” (KDQ. 1988. səh.167). Qazan bəy oğlunun bu sözlərindən qəzəblənmir, əksinə, əlini əlinə vurub qah-qah çəkir, onun iradlarını qəbul edir, oğlunu götürüb, bəylərlə uca dağlara ova çıxır, bir neçə gün yeyib-içirlər. Kafirlərin casusu xəbər aparır, on altı minlik düşmən qoşunu onların üstünə gəlir. Qazan kafirlərlə vuruşa girir, Uruza döyüşməyə icazə verməsə də, o, qırx igidi ilə düşməni qırıb töküür, qaçanlardan birisi onun atını oxlayır, sağdan soldan Uruzun üzünə hücumla keçirlər, onun igidləri qırılır, özü dustaq edilir.

Qazan xan kafirləri məğlub etdikdən sonra oğlunu axtarır, qoyduğu yerdə tapmır. Bəylər deyirlər: “Oğlan quş ürəkli olur. Qaçıb anasının yanına getmişdir.” Bu sözdən Qazan qaralır və deyir: “Bəylər, Allah bizə bir fərsətsiz oğul vermişdir. Gedək, onu anası yanından ala, qılıncı paralayaq, altı bölük edək, altı yolun ayrıcına ataq. Bir daha kimsə çöllük yerdə yoldaş qoyub qaçmasın!” (KDQ. 1988. səh.170).

Bu qəti və amansız qərarı Qazan xan özünün yeganə oğlu haqqında verir! Buradan aydın olur ki, oğuzlarda fərarilik, qorxaqlıq ən böyük alçaqlıq və bağışlanmaz günah hesab edilirdi. Onlara aman yox idi! Qazan evinə gəlir, Uruzu evdə tapmır, yenidən döyüş yerinə qayıdır. Uruzun qırx igidini ölmüş, atını oxlanmış görür. “Yəqin bildi ki, oğlu kafirlərə dustaqdır, ağladı: Uca dağların zirvəsi oğul! Coşqun sularımın daşqını oğul! Qocalığımda itirdiyim yalnız oğul! - dedi, hiçqırdı.” (Yenə orada. səh.172).

Burada bir məsələyə münasibətimizi açıqlamağı lazım bilirik. Bir çoxları ağlamağı kişi üçün qəbahət hesab edir, bu xüsusiyyətin qadınlara məxsus olduğunu söyləyirlər. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”un boylarından aydın olur ki, Oğuz qəhrəmanları qah-qahla kişi kimi gülməyi bacardıqları kimi, yeri gələndə - oğlunu, qardaşını, silahdaşını itirəndə, anası, qadını, övladı əsir aparılarda kişi kimi ağlamağı, ürəkdən hiçqırmağı, ucadan hönkürməyi də bacarırlar.

Beyrək qırx igidlə gəlin otağında yeyib-içdiyi vaxt Bayburd hasarı bəyinin göstərişi ilə yeddi yüz kafir hücum edir, naibi öldürür, Beyrəyi otuz doqquz igidlə əsir aparırlar.

“Beyrəyin atası böyük çalmasını götürüb yerə çırpdı. Dartdı, yaxasını yırtdı. “Oğul, oğul!” deyib, zarıldadı.” (KDQ. 1988. səh.155).

Yaxud oğlunun Əlincədə əsir düşdüyünü eşidən “Uşun Qoca Əkrəyin ağca üzülü anası ilə “Oğul, oğul!” - deyə hönkürtü ilə ağlaşdılar.” (KDQ. 1988. səh.208). və s.

Aruz Beyrəyi çağırır və onu xaincəsinə qılınclayır. “Qazan bu xəbəri eşitdi, dəsmalı əlinə alıb, hönkür-hönkür ağladı. Divanda oturub zarıldadı. Orada olan bütün bəylər ağlaşdılar.” (səh.233). Bu ağlamaq heç də qorxudan, acizlikdən, zəiflikdən baş verən fəryad deyil, onun üçün əziz olan insana məhəbbətdən, düşməyə nifrət və qəzəbdən doğan təbii haldır.

Göz yaşı insanın gərilməmiş əsəblərini sakitləşdirmək, yanğısını söndürmək üçün Allah-Təalanın verdiyi təskinlikdir.

Dastandan bu da aydın olur ki, Oğuz gəlinləri də bir övlad kimi qayınataya, qayınanaya çox böyük hörmət və ehtiramla yanaşır, onları öz valideynlərindən də yüksək tuturlar. Qardaşını axtarmaq üçün səfərə hazırlaşan Səgrəyi bu yoldan çəkəndirmək üçün Qazan xanın məsləhəti ilə evləndirirlər - “ayağına ət tuşağı (buxovu) vururlar. “Oğlan fikrindən dönmür, qardaşını tapmayınca gərdəyə girməyəcəyinə and içir.

Gəlin onu yolundan saxlaya bilməyəcəyini başa düşür və öz-özünə deyir: “Mənə qədəmi uğursuz gəlin deyincə, utanmaz, arsız gəlin desinlər. Qayınatama, qayınanama xəbər verim gərək” - söyləmiş, qız demişdir:

Atamdan yaxşı qaynata!

Anamdan yaxşı qaynana!

...Ala gözlü oğlun qardaşını anıb gedir,

Ağca üzülü gəlinin döndərə bilmir, sizə mə”lum olsun!

(KDQ.1988.səh.210-211).

Burada həm də qardaş məhəbbəti, qardaş borcu, qardaş yolunda xoşbəxtliyini, canını qurban verməyə hazır olmaq fədakarlığı tərənnüm edilir. Ağır sınaqlardan keçib, min bir cəfaya dözə-dözə vüsala çatmaq zamanı Vətəninə, ata-anasını xatırlayan Qanturalı qətiyyətli bildirir ki, “yer kimi çatlayım, torpaq kimi sovrum, qılıncımla doğranım... Əgər bəy atamın, xanım anamın üzünü görməmiş bu otağa girib yatsam”. (KDQ. 1988. səh.188).

Ailə və orada qadının xüsusi rolu “Dədə Qorqud” boylarında yüksək qiymətləndirilir. Burada qadın və kişi arasındakı münasibətlər, onların ilk tanışlığı, bir-birini sevib-seçməsi, sədaqəti, ailə qurması, ailə xoşbəxtliyinin, paklığının qorunması daim təbii zəmində və türklərə xas olan namus və yüksək əxlaqi sərhədlər daxilindədir. Bu cəmiyyət-

də ailədə sarsılmaz sədaqət var, xəyanətdən bir işarə belə yoxdur.

“Dədə Qorqud” boylarında qadın kişi ilə bərabər tutulur, o, sədaqət, namus simvolu hesab edilir. Qadın ailəni quran, yüksəldən, onu dağılmaqdan qoruyan, bu yolda qəhrəmanlıqlar göstərən, əxlaqi dəyərləri, ərinə sədaqəti və məhəbbəti ilə Böyük Tanrını belə güzəştə getməyə razı salan həyat yoldaşdır, anadır...

Bəlkə də “Kitabi-Dədə Qorqud” (“Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”) dünya ədəbiyyatında olan nadir əsərlərdəndir ki, burada ər-arvad məhəbbəti valideyn-övlad məhəbbətindən üstün verilmişdir. Domrulun atası, anası öz həyatlarını oğullarına qıymadıqları halda onun arvadı deyir: “Yer şahid olsun, göy şahid olsun, Qüdrətli Tanrı şahid olsun, Mənim canım sənə qurban olsun!” Əzrayıl hazırlaşır qadının canını almağa gələndə Domrul həyat yoldaşına qıymır və Allah-Təalaya yalvarır:

“İmarətlər yapım-qurum sənənin.

Harda görsəm ac, doyurum sənənin.

Çılpaq görsəm, don geydirim sənənin.

Alırsansa, ikimizin canını birgə al!

Sağ qoyursan, ikimizə də rəhm et!

Kərəmi çox qadir Tanrı!”

Dəli Domrulun sözü Allaha xoş gəlir, Dəli Domrula və arvadına yüz qırx il ömür verir.

“Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Beyrəklə Baybicanın qızı Baniçəyinin məhəbbəti əsil sədaqət simvoludur. Sevgililəri on altı illik ayrılıqdan sonra muradlarına çatdıran da məhz bu sədaqətdir! Bunlarla bərabər istər ailədə, istərsə də döyüşdə ər başcıdır, ər asandır, onun öyünməyə haqqı var, arvadın öyünməsi, özünü kişidən üstün tutması nöqsandır. (“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”) Dastanın ayrı-ayrı boylarından bu da mə”lum olur ki, Oğuz igidləri özlərinə ömür-gün yoldaşı - arvad seçərkən təkcə onların gözəlliyini deyil, həm də cəsarətini, igidliyini və qoçaqlığını da nəzərə alırlar.

Məsələn, “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Beyrək evlənmək arzusunu bildirəndə atası soruşur: “Oğuzda kimin qızını alıb verim?” Beyrək “Ata mənə bir qız alıb ver ki,

Mən yerimdən durmadan o durmuş olsun!

Mən qaracığ atıma minmədən o minmiş olsun!

Mən döyüşə getməmiş o mənə baş gətirsin!

Ata, mənə belə bir qız alıb ver” - dedi.

Atası Baybörə xan dedi: “Oğul, sən qız yox, özünə bir yoldaş, silahdaş istəyirsənmiş.” (KDQ. 1988. səh.153).

Dastanda arvad ağıllı, təkminli, tədbirli verilir. Bə”zən arvad əsəbiləşmiş, özündən çıxmış, səhv addım atmaq istəyən ərinə ağıllı məsləhət verir, onu bu yoldan çəkindirir. Məsələn, Qazan xandan inciyyəbin evinə qayıdan Bəkil deyir: “Oğuz elindən üz döndərdim, qəti bilin!” Arvadı dedi: “İgidim, bəy igidim! Padişahlar Allahın kölgəsidir. Padişahına ağ olanın işi düz gətirməz.” (KDQ. 1988. səh.203). O, ərinə könlünün açılması üçün şərab içməyə və atlanıb çoxdan ovlanmayan, çılpaq qalan uca dağlarına ova çıxmağı məsləhət görür. Arvadının məsləhətini eşidən Bəkilin işləri öz qaydasına düşür.

Xanlar xanı Bayındır xan ildə bir dəfə Oğuz bəyləri üçün təşkil etdiyi qonaqlıqda göstəriş verir ki, kimin oğlu-qızı yoxdursa, qara otaqda otursun...” /səh.132/. Övladı olmayan Dirsə xan igidlərlə qonaqlığı tərk edib evinə gəlir və qəzəbini arvadının üstünə tökür.

Dirsə xanın qadın ona məsləhət verir: “Yer üzündə böyük çadır qur! Aygır, buğa, qoç qırdır! İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəylərini üstünə yığ! Ac görsən, doyur, çılpaq görsən, geyindir! Borclunu borcundan qurtar! Təpə kimi ət yığ, göl kimi qırmızı sağdır! Böyük şadlıq məclisi qur, Allahdan arzunu dilə! Bəlkə bir ağzi dualının alqışı ilə Tanrı bizə bir yetkin övlad verə. - dedi.” (KDQ. 1988. səh.133).

Dirsə xan qadınının məsləhətinə əməl etdi. Allah-Təala onlara bir oğlan övladı verdi.

Dirsə xanın ətrafında olan xainlər Buğaca qəsd təşkil edir, sonra da Dirsə xanı tutur və kafirlərə vermək üçün yola düşürlər. Anası Buğaca məsləhət görür: “Atanı o qırx nəmərdən qurtar! Yeri, oğul! Atan sənə qıydısa da, sən atana qıyma! - dedi.” (KDQ. 1988. səh.138).

Buğac qırx igidi ilə xainləri yolda haqlayır, onları qırıb atasını xilas edir, və s. Oğuz övladları igid, qəhrəman olduqlar kimi, namus və qeyrət də onlar üçün ən müqəddəs amaldır. Onlardan ötrü ata-ananın, xalqın namusu həyatlarından qiymətli və müqəddəsdır. Kafirlər əsirlikdə olan Burla xatunu tanıyıb, onun namusuna, mənliliyinə toxunmaq üçün oğlu Uruzun ətindən qovurma edib qırx qıza yedirtmək qərarına gəlirlər. Bunu eşidən anası Uruza deyir: “Sənin ətindən, ay oğul, yeyimmi? Yoxsa iyərnc dinli kafirin döşəyinə girimmi? Ağan Qazanın namusunu tapdayımmı? Neyləyim, ay oğul?” (KDQ. 1988. səh.145).

Uruz bu sözlərə görə anasına qəzəblənir, sonra ona yalvarır ki, onun üzərinə gəlməsin, ağlamasın, onun ətindən qovrulmuş qara qovurmadan qızlar bir yeyəndə, o, iki yesin ki, kafirlər onu tanımasınlar.

“Təki murdar dinli kafirin döşəyinə düşməyəsən. Onlara şərab paylayıb atam Qazanın namusunu sındırmayasən. Saqın!” (Yenə orada). Naxçıvan MR-də “Kitabi-Dədə

Qorqud” boyları ilə əlaqəli əfsanələr indi də yaşamaqdadır. “Qız-gəlin qayası” /qırx qız/ əfsanəsində söylənilir ki, kafirlərin əlinə keçməmək üçün bir dərədə gizlənən qırx qızın yerini düşmən bilir və onların əsir düşməsi təhlükəsi yaranır.

Qırx qız əl götürüb Allah-Təalaya yalvarırlar ki, namuslarının əldən getməməsi üçün onları daşa çevirsin. Allah onların bu arzusunu, yalvarışlarını yerinə yetirir. Onlar indi də namus və paklıq simvolu olaraq əl-əlvən paltarlı “Qız-gəlin qayası” kimi Babək rayonunun Çalxanqala kəndinin şimal-şərqində qalmaqdadırlar...

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qadın ismətli, sədaqətli, vəfalı, namuslu, həm də yeri gələndə qəhrəmanlıqlar göstərən şəxsdir. Tədqiqat əsərlərində, əsasən, Oğuz qadınları örtüksüz, çadrasız təsvir olunurlar. Bunu da onunla izah edirlər ki, oğuzlar içərisində İslamın tə”siri zəif olmuşdur. Lakin dastanın mətnində bə”zi yerlərdə bu fikri təkzib edən ifadələrə rast gəlinir. Məsələn, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da göstərilir ki, Boyu uzun Burla Xatun ovdan qayıdan Qazanın qarşısına gəlib üz örtüyünü qaldırdı. Qazanın üzünə sarı baxdı. Sağına-soluna göz gəzdirdi. Oğlu Uruzu görmədi.” (KDQ. 1988. səh.170).

Oğlunun ovdan qayıtmadığını görənlər Burla xatun sarsılır, vahiməyə düşür və Qazana etdiyi müraciətində bu sözləri də işlədir: “Payız alması kimi yanağımı yırtımmı? Öz çadram, donuma qanıma axıdımmı?” (KDQ. 1988. səh.171).

Buradan tamamilə aydındır ki, Burla xatun üz örtüyündə gəzir və Qazan xanın qarşısında onu qaldıraraq Qazanın üzünə baxır. Burada “çadra” sözü müasir dövrdə bizim başa düşdüyümüz mə”nada işlədilsə, deməli, Oğuz qadınları da islamıyyətin tələbinə əsasən müəyyən qədər “örtülü” gəzirmişlər.

Yaxud “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda göstərilir: “Çağırıldı, Beyrək gəldi, Banıçiqək yaşmaqlandı, soruşdu: “İgid hardan gəlibsən?” Beyrək özünü tanıyır. Qız isə özünü Banıçiqəyin dayəsi kimi təqdim edir. Məğlub olduqdan sonra deyir: “İgid Baybicanın qızı Banıçiqək mənəm!” (KDQ.1988.səh.153).

Müsəlman şəriətinin icazə verməsinə baxmayaraq oğuzlarda ikiarvadlılıq yoxdur. Yalnız bircə yerdə buna işarə vardır. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Beyrək kafirlərə əsir düşür. Kafir bəyinin gənc qızı Beyrəyə aşiq olur. O hər gün Beyrəyi görməyə gəlir, bir gün onu çox pəjmürdə görür, səbəbini soruşur. Beyrək deyir ki, on altı ildir atanın dustağıyam. Yalançı oğlu Yalınçıq adlı birisi yalandan mənim öldüyümü deyib, sevdiyim qızı almağa hazırlaşır. Qız ona deyir ki, səni buradan qurtarsam, sağ-salamat ata-ananın yanına getsən, gəlib məni halallıqla alarsanmı? “Beyrək and içdi: “Oğuz yurduna salamat çatsam, gəlib səni halallıqla almasam, qılncıma doğranım! Oxuma sancılım! Yer kimi çatlayım, torpaq kimi sovrulum!” Beyrək qızın köməyi ilə qaladan aşır, vətəninə qayıdır. Dustaq olan otuz doqquz igidini azad etməyincə, Bayburd qalasını al-

mayınca muradına çatmayacağına and içir. Qala alınır, otuz doqquz igid azad olunur. Kafirin kilsəsini yıxıb yerində məscid tikirlər. Vətəninə qırx igidin toyu olur. Beyrək Banıçəyəyi alır. Lakin onun öz andına sadıq qalması, kafir qızını alıb-almaması barədə boyda heç bir mə'lumat verilmir...

Bizə belə gəlir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un bə'zi tədqiqatçıları oğuzların İslam dininə münasibətini təhlil edərkən birtərəfliliyə yol vermiş, dastanda olanların bir qismini kənara qoyub, onun əvəzinə öz mülahizələrini irəli sürmüş, bə'zən isə oğuzları, onun qəhrəmanlarını "ateist", "bütperəst", "dinsiz" kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Bəlkə də, sovet rejimi dövründə ateizmin dəbdə olduğu zamanın tələbindən irəli gəlmişdir.

H.Araslı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında İslamın tə'sirinin zəif, bütperəstlik əlamətlərinin isə daha qüvvətli olduğunu söyləyir.

Təəccüblüdür, orijinal və obyektiv fikirləri ilə seçilən görkəmli tədqiqatçı bu mülahizələri irəli sürərkən nəyə əsaslanmışdır? Onun özü dediyi kimi, "burada hamı islamdar "kafir"lərlə" ilə müharibə edirlər. Allah, Məhəmməd və başqa dini adlar çox təkrar olunur. Kərbəla hadisəsindən xəbərdardırlar, namaz qılırlar", bütün bunlar üzəndir və katiblər tərəfindən qüvvətləndirilmişdir". (KDQ. 1962. səh.7).

Təqdirə layiq hal hesab edilməlidir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyini keçirmək barədə Prezidentin Fərmanından sonra ilk olaraq Bəhlul Abdullanın "Kitabi-Dədə Qorqud" və İslam dini" (Bakı. "Ozan". 1997) adlı dəyərli və lazımlı kitabı çapdan çıxdı. Bu kitabda oğuzların İslam dininə münasibətində aydın olmayan və indiyədək səhv izah edilən bir sıra məsələlər aydınlaşdırılmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında İslam dininə münasibətdən danışmazdan əvvəl bu məsələ ilə əlaqədar olan bə'zi məqamları xatırlamağı lazım bilir.

Dastanın müqəddiməsində yazılır ki, "Rəsul-əleyhüssəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud Ata diyərlər bir ər qopdı". Buradan aydın olur ki, Qorqud Ata Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərdən əvvəl Bayat boyundan çıxmışdır. Buna görə də, İslamın yenicə yayılmağa başladığı bu dövrdə o, tezliklə türk məmləkətlərində, o cümlədən Oğuz ellərində yayıla bilməzdi. Bundan başqa, qorqudçu tədqiqatçıların çoxu bu fikirdədir ki, "Dədə Qorqud" boylarının bir qismi islamiyyətdən əvvəl yaranmışdır. Türklər İslam dinindən əvvəl də Allahu vahid bilmiş, üzlərini göyə tutub, Ulu Tanrıya müraciət və dualar etmişlər. Türklərdə çoxallahlıq, bütperəstlik yayılmamışdır.

H.Araslı göstərir ki, "Dədə Qorqud" dastanında İslam dininin tə'siri çox azdır." (KDQ. 1962. səh.7) Halbuki, "Dədə Qorqud" oğuzları türklər hər bir işin, hər bir əməlin ancaq tək olan Allahın izniylə yerinə yetdiyinə inanmış, özlərinin dualarında, qarğışlarında, arzu-larında Allahdan kömək diləmiş, ona səcdə etmişlər. Onlar Allaha "Qadir", "Yaradan Allah", "Haqq-Təala", "Yoxdan var edən Allah", "Qəhhar", "Cabbar", "Səttar", "Ulu",

"Saməd", "Əhəd" və başqa adlarla müraciət etmiş və ona sığınmışlar. Bu adların hamısı oğuzlar tərəfindən müqəddəs sayılan və uca tutulan Qur'ani Kərimdən götürülmüşdür.

Bütün müsəlmanlar kimi, Oğuzlar da Allahdan sonra Həzrəti Məhəmməd peyğəmbəri ən müqəddəs şəxs kimi qəbul edir və ona arxalanırlar. "Kitabi-Dədə Qorqud"un on bir boyunun ("Dirə xan oğlu Buğacın boyu" müstəsna olmaqla) sonunda dualar "Günahınızı adı gözəl Məhəmməd Mustafaya bağışlasın"la bitir.

Oğuz igidləri kafirlərlə vuruş zamanı da Məhəmməd peyğəmbəri xatırlayır, onun adına, "Salavat" çevirirlər. Onlar, adətən, döyüşdən qabaq təmiz su ilə dəstəmaz alır, iki rükət namaz qılır, adı gözəl Məhəmmədi yada salır, vuruşa girir və qalib gəlirlər. "Qazanın bütün bəyləri yetdi, ətrafına yığıldılar. Təmiz suda yuyundular. İki rükət namaz qıldılar. Adı gözəl Məhəmmədə salavat gətirdilər. Cəsarətlə kafirin üstünə at saldılar, qılnc çəkildilər." (KDQ. 1988.səh.175).

"Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu"nda Düzümd qalasının təkürü Arşın oğlu Dirək 24 vilayətin bəylərini məğlub edir. "Sonra cavan, təzəcə igid olan Qazılıq Qoca oğlu Yeynək Allaha sığındı. Qüdrətli Allahu tə'riflədi. (Əslində Qur'anın 112-ci - İxlas surə-sini oxuyur. - S.B).

"Ucalardan ucasan!

Kim sə bilməz necəsən, əziz Tanrı!

Anadan doğulmadın, sən atadan olmadın.

Heç kimin malını yemədin,

Kim səyə güc etmədin.

Hər yerdə Əhədsən, Allahu Samədsən!

...Birliyinə sığınırım, Qadir Tanrı!

Qara donlu kafirə qarşı at sürürəm,

İşimi sən başa vur, sən kömək et!"

Bundan sonra Yeynək kafiri qılınclayır, başı top kimi yerə düşür. Atasını dustaqlıqdan azad edir. (KDQ. 1988. səh.195).

H.Araslı göstərir ki, "Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir edilən müharibələr qətiyyətin milli və ya dini vuruşma deyil. Əsasən, tayfalar arasında gedən bu vuruşmalar çox zaman talan, qarət üçün və ya qız üstündə aparılır." (KDQ. 1962. səh.7). Oğuz igidlərinin öz Vətəni, qeyrət və namusunu qorumaq, düşməndən tapdanmış mə'nəviyyətinin qisasını almaq uğrunda apardıqları müharibənin belə ucuz qiymətləndirilməsilə razılaşmaq olmaz. Bu qiymət Azərbaycan K(b)P-nın 1951-ci ildə keçirilmiş XVIII qurultayının "Kitabi-Dədə Qorqud"a verdiyi qiymətə çox bənzəyir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki,

yeddi boyda kafirlər oğuzların üzərinə hücum edir, onların var-dövlətini talayır, qız-gəlinlərini, igidlərini əsir aparırlar. Oğuz bəyləri isə birləşərək düşməni məğlub edir, apardıqlarını geri alır, əksər hallarda tutduqları yerlərdə qalmayıb, öz yerlərinə qayıdırlar. Onları müharibələrə cəlb edən ya xristianlar, ya da bütperəstlərdir. Oğuzlar xristianları məğlub edərkən kilsələri söküüb yerində məscid tikirlər. Həmin yerlərin əhalisi isə İslam dinini qəbul edir.

Dastanın ayrı-ayrı boylarındakı ifadələrdən də aydınca görünür ki, oğuzların apardıqları müharibələr, yə"ni kafirlərin onları cəlb elədikləri vuruşlar çox vaxt İslam dini və bu dini yaradan Məhəmməd peyğəmbər uğrındadır. "Bəkil oğlu İmranın boyu"nda kafirlərin onun üzərinə gələcəyini bilən Bəkil oğlunu kömək üçün Bayındır xanun, Qazan xanun üstünə göndərmək istəyir. İmran buna e"tiraz edib deyir ki, sən atını, silahlarını mənə ver, "Ala gözlü üç yüz igidi qoş mənə, Məhəmməd dini yolunda döyüşüm mən." (KDQ. 1988. səh.205).

Yaxud, Qazan dustaq olduqda belə çəkinmədən, qürurla kafirlərə deyir: "Üzü dönməz kütləşməyən qılıncımı ələ aldım.

Məhəmmədin dini eşqinə qılınc çaldım." (səh.215).

Daha sonra: "Ala gözlü qız-gəlini gətirdilər, aldanmadım.

Kilsəsini yıxıb, orda məscid tikdim." (səh.216).

Belə əsassız iddialar da irəli sürülür ki, "bütperəstlik əlamətləri məişətdə daha qüvvətli yer tutur" (KDQ. 1962. səh.7). Lakin dastanda oğuzların bütlərə inamı, yaxud rəğbəti barədə heç bir işarə yoxdur. Əksinə, dara düşən hər bir Oğuz igidi üzünü bir olan Allaha tutub gömək diləyir və qalib gəlir. Məsələn, "Bəkil oğlu İmranın boyu"nda kafirin təkürü ilə bütün vasitələrlə - gürzlə, qılıncı, süngü ilə vuruşan, at üzərində onunla qapışıb-dartışan İmran yorulub əldən düşür. Kafir çox güclü idi. İmran Allah-Təalaya yalvarır:

"Ucalardan ucasan, uca Tanrı!

Kimsə bilməz necəsən, gözəl Tanrı!

...Birliyinə sığındım, əziz Allah, mənə kömək et!"

Kafir dedi: "Oğlan, məğlub olanda Allahınamı yalvarırsan? Sənin bir Allahın varsa, mənim yetmiş iki bütخانəm var! " Oğlan dedi: "Ey lə'nətə gəlmiş azğın, sən bütlərinə yalvarırsan, mən varlıqları yoxdan var edən Allahıma sığınırım." Allah-Təala Cəbrayıl buyurdu ki, "Ey Cəbrayıl, get, o qulumu qırx kişi qüvvəsi verdim." Bundan sonra İmran kafiri götürüb yerə vurur, məğlub edir, kafir aman istəyir və İslam dinini qəbul edir.

Oğuzlarda "baş kəsmək, qan tökmək" cəsurluq, igidlik hesab edildiyi kimi "ac doymaq, yalın adam geyindirmək" də hünər, səxavət və mərhəmət hesab edilirdi. Məsələn, "Uşun Qoca oğlu Səkrəyin boyu"nda yuxarı başa keçən Əkrəyə acığı tutan Oğuz

igidlərindən Tərsuzamış deyir: "Əyə, sən başını kəsdin, qanını tökdün, acımı doydurdu, yalın adamı geyindirdin?" (KDQ. 1988. səh.208). Yaxud, oğlu Urub bəyi düşməni ələindən xilas etdikdən sonra "Qazan qırx evli qulla qırx xidmətçi qızı oğlunun başına çevirib azad eylədi. Qəhrəmanlıq göstərənələrə böyük ölkə verdi, cübbə-çuxa verdi." (KDQ. 1988. səh.176).

Bayındır xan və Salur Qazan hər il öz evlərini oğuzlara talan etdirir. Oğuz qəhrəmanları yeri gələndə düşməne qarşı da mərdlik göstərir, onlara aman verirlər. "On iki min kafir qılıncdan keçdi. Oğuz igidlərindən beş yüzü həlak oldu. Qazan bəy qaçanı qovmadı, "aman" deyəni öldürmədi." (KDQ. 1988. səh.149).

Bə"zi tədqiqatçılar, o cümlədən H.Araslı belə hesab edir ki, oğuzlar daha çox təbii qüvvələrə inanıb e"tiqad edirlər, heç yerdə Allaha, peyğəmbərə deyil, real şeylərə and içirlər ("qılıncıma doğranım", "oxuma sancılım" və s.), "duaları isə çox sadə və təbii-dir". (KDQ. 1962. səh.7).

Görəsən, bunlar təbiətin hansı qüvvələridir? Bu qüvvələrə e"tiqad dastanın harasında, hansı boyunda göstərilmişdir? Bizə belə gəlir ki, bu müddəə Oğuz-türk müsəlmanlarının inancına böhtandır. Bizcə, onlar Allaha inam və e"tiqadda müasir dünyanın müsəlmanlarından daha dəyanətli və daha səmimi olmuşlar. Təsədüfi deyildir ki, dastanın bir neçə yerində insanlar öz müşkül işlərinin həllində, düşmənlə döyüşdə Allahdan kömək diləyir və öz arzularına çatırlar. "O zamanlar bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları yerini tuturdu." (KDQ. 1988. səh.150). Qalın Oğuz bəyləri göy üz tutub dua edir, Allahdan Baybərə bəyə bir oğul, Baybican bəyə bir qız verməsini diləyirlər. Allah onların bu arzusunun yerinə yetirir.

"Dirsə xan oğlu Buğac boyu"nda övladı olmayan Dirsə xan böyük məclis qurur, Allahdan istəyini diləyir. "Ac gördü sə, doydurdu, yalın gördü sə, geyindirdi. Borclunu borcundan qurtardı. Təpə kimi qımız sağdırdı. Əl götürüb arzularını dilədilər. Allah bir ağzı dualının alqışı ilə övlad verdi". (KDQ. 1988. səh.134). və s.

Təbii qüvvə dedikdə, bəlkə də, su, ağac nəzərdə tutulur. Oğuzlar isə bunlara sitayiş etmir, ancaq bir neçə yerdə onları tərifləyirlər.

Qazan xan evi yağmalandıqdan sonra kafirin izinə düşür, yolda su ilə, qurdla, itlə qarşılaşır və deyir: "Su Tanrının üzünü görmüşdür. Mən su ilə soraqlaşım!" ... "Qurd üzünü uğurludur, qurdla bir soraqlaşım." O, qurda təriflər deyir, axırda: "Yurdumdan bir xəbər bilirsənsə, de, mənə! Dərdli başım qurban olsun, qurdum, sənə!" - deyir.

Qətiyyətlə, bir də təkrar edirik ki, oğuzlar Allaha, peyğəmbərə, Qur"ana inanıb, onlara ürəkəndən e"tiqad göstərmişlər. Qaldı and məsələsi. Əsil müsəlman Allaha, peyğəmbərə və Qur"ana and içməməlidir. O hər yerdə və hər zaman düz danışmalıdır. Yalan danışmaq və onu andla "məhkəmlətmək", "əsaslandırmaq" böyük günah sayılır.

Bundan başqa, oğuzların o vaxtkı andlarına oxşarları aramızda indi də vardır: yalan deyirəmsə, sabaha çıxmıyım, gözlərim kor olsun, xeyrini görməyim, zəlil olum, qan qusum, yaxud, oğlumun canına, sənin canına və s. Bu andlarda da, oğuzların andlarında da, Allahın adı çəkilməsə də, daxilən bu andlar onun adı ilə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da olan dualar əslində Allahın adı ilə bağlıdır. “Kitab”ın bütün boylarının sonunda Allaha müraciətən dualar söylənir: Sağlıqla dövlətini Allah artırsın.

O öydüyüm uca Tanrı yar olub yardım etsin.” (KDQ. 1988. səh.139). Allah verən ümidin üzülməsin! Yığışdırsın, saxlasın günahlarını Adı gözəl Məhəmməd Mustafanın üzü suyuna bağışlasın, xanım hey!.. və s. (səh.148).

Əcəl gəldikdə təmiz imandan ayırmasın. Allah səni namərdə möhtac eləməsin. (səh.198). “Ağ saqqallı atanın yeri cənnət olsun!” Ağ birçəkli ananın yeri cənnət olsun! Oğuldan, qardaşdan ayırmasın! Axır vaxtında təmiz imandan ayırmasın! (səh.165).

Boyların sonunda söylənən xeyir-dualar öz məzmununu və deyim forması ilə, demək olar ki, eyni olub, yenə də Allahın adı ilə bağlıdır; ona müraciətən edilən dualardır. Burada Allahın adı birbaşa çəkilməsə də, o, duyulur və onun adının burada çəkilməsinə ehtiyac qalmır. Məsələn, Yerli uca dağın yıxılmasın! Kölgəli iri ağacın kəsilməsin! Coşqun axan gözəl suyun qurumasın! ...Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin! və s. Bu cümlələrin hamısının əvvəlinə fikrən “Allah eləsin ki”, “Allahın köməyi ilə” sözləri əlavə edilir və belə başa düşülür: “Allahın köməyi ilə yerli uca dağın yıxılmasın!” və s. Bu formada ifadə edilən dualar indi də vardır: “Ömrün uzun olsun”, “Neyləyim, necə eyləyim deməyə-sən”, “Bir qoyub, min götürəsən”, “Torpağı sanı yaşayasın”, “Ömrün duz dağına dönsün”, “Min budaq olasan”, “Əlin var olsun”, “Dünya durduqca durasan” və s.

İslam dininin oğuzlar arasında zəif olduğunu “sübut etmək” üçün belə bir “dəlil” də götürülür ki, “hətta əzan sözü xalq dilinə keçməmişdi. Əzan verməyi banlamaq adlandırılır.” (KDQ.1962.səh.7). Bizcə, burada nə təəccüblü, nə də təhqiramiz bir şey yoxdur. Əvvəla, əzan ərəb, banlamaq isə türk sözüdür. İslamın ilk dövründə “əzan vermək” əvəzinə “banlamaq” deyilməsi təəccüblü deyil. Eləcə də dastanda işlədilən qonmaq (Bəkil), qopmaq (Qorqud Ata), quş quşlamaq, ilətmək, ırmənmək, bozlamaq və s. kimi sözlər heç kəsdə təəccüb doğurmamalıdır.

Xalq ayrı bir xalqdan olana “tat ər” deməsi də təhqir mə’nasında işlədilməmişdir. Müasir dilimizdə də “tat”, “əcəm”, “tərekəmə” və s. kimi sözlər işlənməkdədir. Bundan başqa, dastanda əzan verənin - banlayanın adı hörmətlə çəkilir: “Minarədən banlayanda fəqih görklü.” Oğuzlar arasında İslamın zəif olmasını deyənlər öz fikirlərini onunla əsaslandırırırlar ki, əsərdə bütün qəhrəmanlar İslamın haram buyurduğu şərab içir.

Mə’lum olduğu kimi, islamda günahlar iki yerə bölünür: böyük günah - “kəbirə” və kiçik günah - “səqirə”. On yeddi “böyük günahlar” içərisində əsas yerlərdən birini də şər

rab içmək tutur. Buna görədir ki, ərəb dilində “şərab” məfhumunun məcazi mə’nalarından biri də “ümmü-l-kəbair”dir ki, bu da “böyük günahların anası” deməkdir. Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, şərab islamdan əvvəlki dövrlərdə ərəblərin həyatına və məişətinə ciddi şəkildə daxil olmuşdur. Bu da mə’lumdur ki, ərəblərin hazırladığı xurma şərabi məşhur olmuşdur. Şərab içmək vərdişi ərəblərdə geniş yayılmasaydı, Qur’an da onu qadağan etməzdi. Çünki olmayan şeyi qadağan etməyə də ehtiyac olmazdı.

Qur’anında şəraba dair bir neçə ayə vardır. Şərabın adı ilk dəfə “Nəhl” surəsinin 67-ci ayəsində çəkilir. Ayədə deyilir: “Siz xurma ağaclarının meyvəsindən və üzümlərdən şərab və gözəl ruzi düzəldirsiniz.” (N.Qasımoğlunun tərcüməsində “şərab” yox, “şərbət” yazılmışdır) (Qur’an. Azərənş. 1992. Tərcümə edənlər. Z.Bünyadov və V.Məmmədliyev. səh.242). Göründüyü kimi, burada şərab ruzi kimi qiymətləndirilir. Şərabın insanlara zərəri və onun qadağan olunmasına dair məsələlər üç surədə aydınlaşdırılır. “Bəqərə” surəsinin 219-cu ayəsində göstərilir: “Səndən şərab və qumar barədə soruşsalar, de ki, hər ikisi insanlara böyük günah da gətirir, bə’zi fayda da. Günahı faydasından böyükdür...” (Qur’ani-Kərim. Nəriman Qasımoğlunun tərcüməsi. Bakı. 1993.səh.16).

Göründüyü kimi, bu ayədə də şərab içmək qadağan edilmir, ancaq onun günahının xeyrindən çox olduğu göstərilir və şərab içmək vərdişindən əl çəkmək müsəlmanlara məsləhət görülür.

Yenə də Mədinədə nazil olmuş “Nisa” surəsinin 43-cü ayəsində deyilir: “Ey mö’minlər, nə qədər ki, sərxoşsunuz, nə dediyinizi bilmirsiniz... yaxın gəlməyin namaza” /səh.39/. Burada da şərab içmək yasaq edilmir, ancaq iman gətirənlərə sərxoş vəziyyətdə namaz qılmaq qadağan olunur. Əslində bu ayəyə əməl edən müsəlman şərab içmək imkanından məhrum olur. Çünki gündə beş dəfə namaz qılan müsəlmanın şərab içib sərxoş olmağa vaxtı və imkanı qalmır. Yə’ni namazlar arasındakı vaxt qısa olduğundan o müddətdə həm şərab içmək, həm də ayılıb namaz qılmaq mümkün deyildir. Odur ki, bu ayə, əslində, şərab içmək imkanını aradan qaldırır. “Maidə” surəsinin 90-cı ayəsində şərab içmək tamamilə qadağan olunur: “Ey iman gətirənlər, şərab, qumar, bütələr və fal oxları - şeytan işidir, iyrənc əməldir. Bunlardan kənar durun ki, uğura uğrayasınız.” Beləliklə, “şeytan əməlidən olan mürdar şeylər” hamısı qadağan olunduğu kimi, şərab da qadağan olunmuşdur. Buna görə də islamiyyətin ilk dövrlərində müsəlmanlar, o cümlədən oğuzlar tərəfindən şərab içilməsi heç də onların İslam dininə olan zəif e’tiqadları ilə izah edilməməlidir. Qeyd edildiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının bir qismi islamiyyətdən əvvəlki, bir qismi isə islamiyyətin ilk dövrlərinə aiddir. Dastanın bə’zi boylarında məclisdə şərab yox, qımız içildiyi də göstərilir. (KDQ. 1988. səh.133).

Həmin surənin 91-ci ayəsində bu qadağanın səbəbi belə izah edilir: “Şərabla, qumarla şeytan aranızda düşmənçilik, kin-küdurət salmaq istər, Allahı anmaqdan və namaz qıl-

maqdan çəkəndirmək istər...” Akademik Bəkir Nəbiyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının əsil qiymətini verərək göstərir ki, “Kitab Azərbaycan xalqının - qədim oğuzların, bütün türk dünyasının yaradıcı dühasının hələlik əldə olan ilk ən böyük və ən mükəmməl bədii ifadəsidir. Bu dastan xalqın həyatının epik lövhələrini, onun əxlaq və mə’nəviyyatını, davranış mədəniyyətini, estetik zövqünü, gözəllik anlayışını, humanizmini, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini, sevgidə dəyanət, ataya-anaya şəfqət və ehtiram duyğularını bədii vasitələrlə əks etdirən qanunlar məcəlləsi, zəngin biliklər ensiklopediyasıdır.” Bu xalqımızın və bütün türk dünyasının ən dəyərli mə’nəvi sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud”a qısa şəkildə verilən dolğun və yüksək qiymətdir.

AZƏRBAYCAN XALQININ SƏNƏT İNCİSİ

“Kitabi - Dədə Qorqud” üzərində apardığımız araşdırmalar, Naxçıvan diyarında “Kitabi - Dədə Qorqud”la əlaqəli hesab etdiyimiz coğrafi obyektlərdəki müşahidələrimiz, türk dünyasının, əsasən Azərbaycanın tanınmış qorqudsünaslarının bir sıra əsərləri ilə tanışlığımız aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir:

1. “Kitabi - Dədə Qorqud” bütün türk dünyasının mədəniyyət abidəsi olsa da, o, özünün tarixi, coğrafiyası (məkanı), dili və mə’nəviyyatı ilə Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Burada cərəyan edən hadisələr bütövlükdə Azərbaycanı, o cümlədən Şimali, Cənubi, Qərbi Azərbaycanı və Naxçıvanı əhatə edir. Şərqi Anadoluda və Şərqi, cənubi-şərqi Gürcüstanda adları çəkilən toponimlər əsasən kafirlərin əlində olan qala və şəhərlərdir.

2. “Kitabi - Dədə Qorqud”da adı birbaşa çəkilən toponimlərdən on altısına Naxçıvan diyarında da rast gəlinməsi, dastanın personajlarının adlarından törəndikləri güman edilən əlliyə qədər toponim və mikrotoponimin qeydə alınması sübut edir ki, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan bu ərazi qədim Oğuz torpağıdır. 3500 ildən artıq yaşı olan Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan diyarı oğuzların ilk və mərkəzi məskənlərindən biri olmuşdur.

3. Araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, dastanın “Basatın Təpəgözü öldürdü-yü boy”dakı və “Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu”ndakı hadisələr Naxçıvan diyarı ərazisində cərəyan etmişdir. Uşun Qoca oğullarından Əkrək Şəruk (Şəzur) - Dərəşam - Göygöl - Əlincə marşrutu üzrə, Səgrək isə Şəruk (Şəzur) - Əlincə marşrutu üzrə getmiş, Əlincə - Dərəşam suyu - Oğuz eli marşrutu üzrə geri qayıtmışlar.

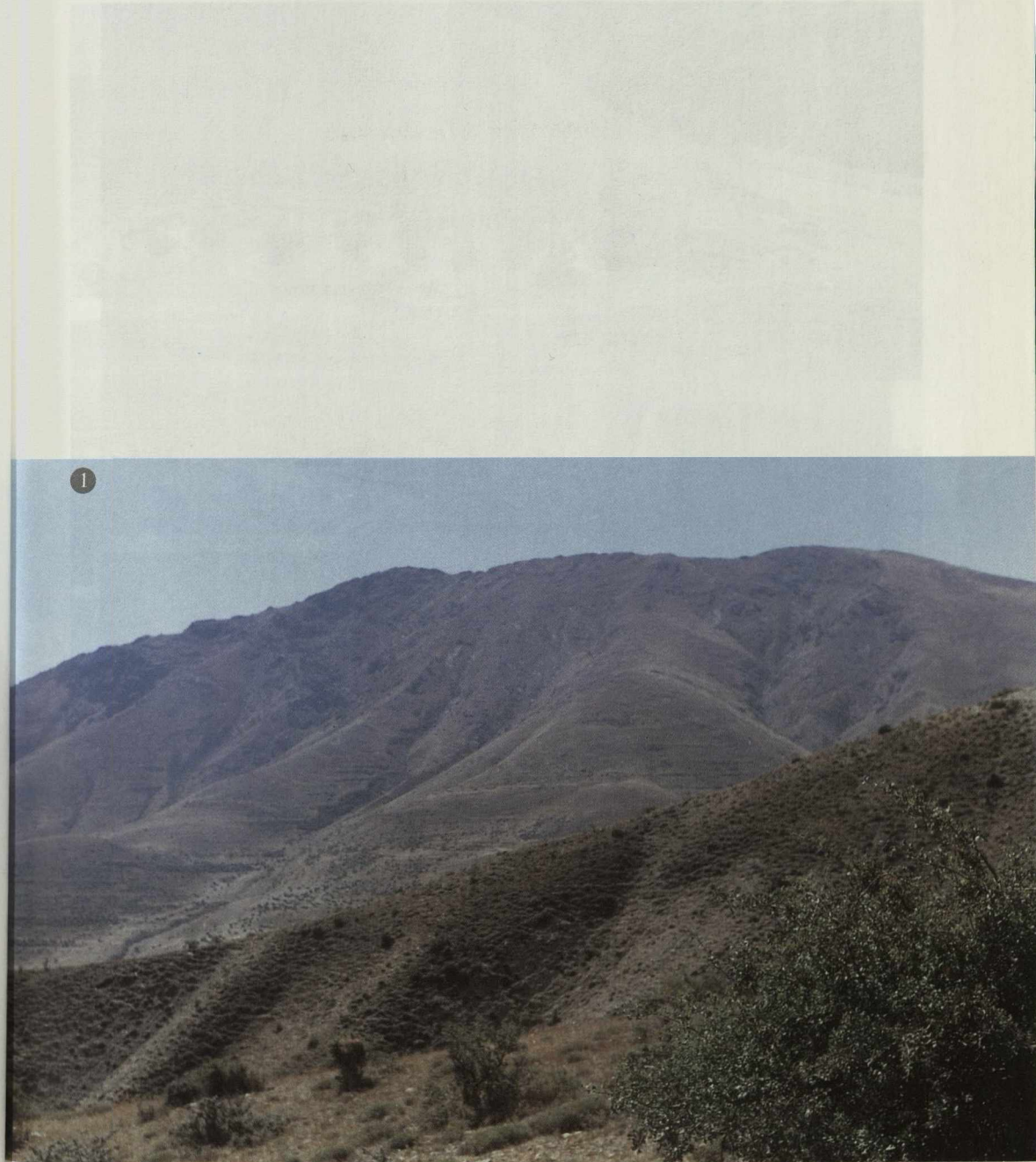
“Basatın Təpəgözü öldürdü-yü boy”dakı hadisələr Babək rayonu ərazisində yerləşən Günorta daşı (Günortac), Salaxan qaya və ondan 3-4 km cənubda yerləşən “Köhnə kənd”də (“Kənd yeri”ndə) baş vermişdir.

4. Ermənilər Cənubi Qafqaz, o cümlədən Naxçıvana sonradan gəlmiş xalq olduğuna görə “Kitabi - Dədə Qorqud”da bir dənə də olsun erməni mənşəli toponimə rast gəlinmir. Naxçıvan diyarında dastanla əlaqəli hesab etdiyimiz toponimlər içərisində də erməni mənşəli yer adlarına təsadüf edilmir.

Naxçıvan ərazisində “Dədə Qorqud” toponimləri

- Yaşayış məntəqəsi
- Relyeflə bağlı
- Hidronimlər
- Yaylaqlar
- Qala və istekam
- Əkrəyin yolu
- Səkrəyin yolu
- .-.-.-.- Qardaşların yolu

1. Qaraquş (Qaraquc) dağı

2

3

4

5

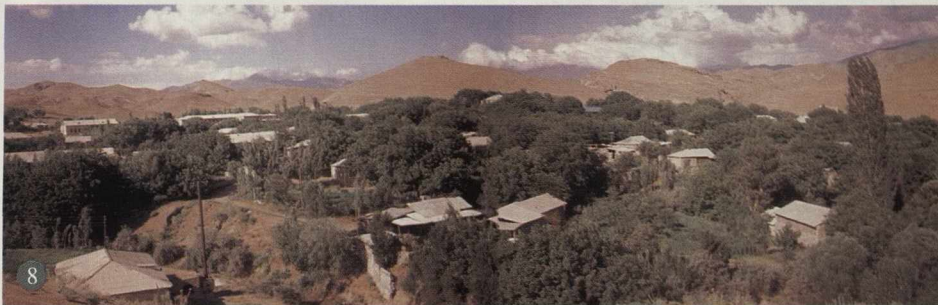

6

2. Kahalar
3. Oğuz ellərində qəbirüstü abidələr
4. "Ağ qaya"nın yerləşdiyi Çalxanqala
5. Altuntaxt
6. Kənd yeri (köhnə kənd)

7

8

9

10

11

7. Böyük düz
8. Qazançı kəndinin görünüşü
9. Qazan xan yaylağına gedən yol
10. Qazançı qalası
11. Qara çoban düzü

12

13

14

15

12. Mərkəz Dərbəndinin "qapısı"
13. Dərəşam
14. Dərəşam suyu
15. Əlincə qalasının Xanağa kəndi tərəfdən görünüşü
16. Əlincə dağının şimaldan görünüşü

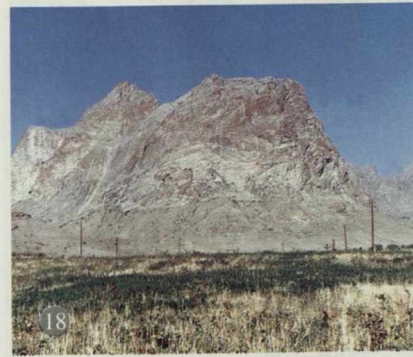

16

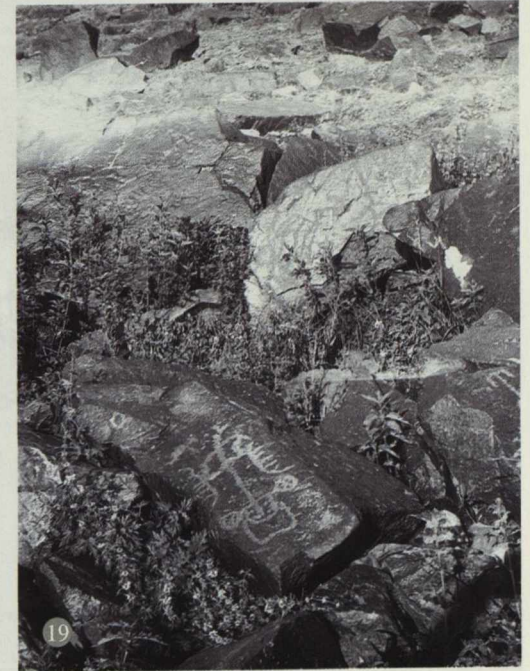

17

17. Xanağa türbəsinin görünüşü
18. Əlincə dağı
19. Gəmiqaya rəsmləri

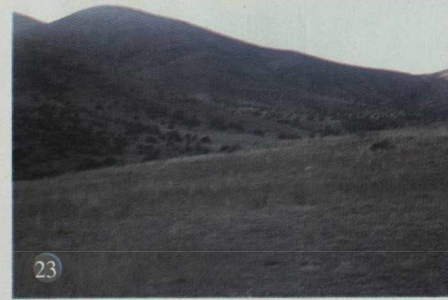
18

19

20. Günorta daşı - Günortac
21. Salaxan qayada təbii mağara
22. Salaxan dərənin görünüşü

23. Xan yurdu
24. Ağ qaya
25. Qız-gəlin qayası (fragment)

26. Heykəlləşmiş

27

28

- 27. "Yeddi bulağ"ın yerləşdiyi Halla-Halla dağı
- 28. Qız qalası
- 29. Oğlanqala

29

MÜNDƏRİCAT

“Kitabi - Dədə Qorqud“ haqqında yeni tədqiqat	5	Qazançı qalası	98
Müəllifdən	9	Qazançı mineral bulağı	99
Naxçıvan diyarının coğrafi mövqeyi, sərhədləri və ərazisi	13	Qazançılı kəndi	99
Xalqımızın qan yaddaşı “Kitabi - Dədə Qorqud”	18	Qazançılar kəndi	100
“Kitabi - Dədə Qorqud”un coğrafiyasına dair	25	Qaradağ	100
“Kitabi - Dədə Qorqud” boylarında adı çəkilən toponimlər	35	Qaradərə	101
“Kitabi - Dədə Qorqud” boylarında toponimlər	37	Qara çoban düzü	102
Dastanın tədqiqinə bə’zi mübahisəli məsələlər	55	Qaraçuq kəndi	103
Şəruk - Şərur	55	Dana qalası - Dana sazi	103
Qaracüq - Qaraquc - Qaraquş	62	Dana qalası kəndi	104
Qazan xanın on min qoyunu hansı Dərbənddə saxlanılırdı?	69	Daşqışlaq kəndi	105
“Dərəşam suyunu dəliüb keçdilər”	76	Dərbəndlər	105
Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri	80	Dərəşam	106
“Kitabi-Dədə Qorqud”da adı birbaşa çəkilən Naxçıvan toponimləri	83	Dərəşam suyu	107
“Ağ qaya”	85	Dərəşam mineral bulaqları	107
Altuntaxt	87	Əyrək kəndləri	107
Bayat Əşirətinin kəndləri	90	Əlincə qalası	108
Böyük düz	90	Əlincə dağı	112
Buğaçəşmə	92	Əlincəçay	113
Qazançı	93	Göy dağ	114
Qazançı yaylağı	93	Köksü gözəl	115
Qazan göl	94	Göy göl	115
Qazangöl dağı	94	Günortac (Günorta daşı)	120
Qazangöl aşırımını	95	Oğuzdaşı kəndləri	122
Qazanköç	95	Salaxana - Salaxan	122
		Sədərək	126
		Sədərək düzü	129
		Sarı ağıl	130
		Sarı bulaq	130
		Xanbulağı	130
		Xan yurdu	131
		Şərur	131
		Şərur düzü	132
		Naxçıvanda Qazan xanla əlaqədar yer adları	132

MÜNDÜRİCAT

“Kitabi -Dədə Qorqud”la səsleşən əfsanələr	134
Ağ qaya	134
“Qız - gəlin” (Qırx qız) qayası	138
Daşlaşan, heykəlləşən analar	143
Yeddi bulaq (Yeddi bacı)	148
Oğlanqala - Qızqala	156
Adamyeyən Kəlləgöz qəhrəman	166
Matı ilə ayının əfsanəsi	174
Əlavələr	
Qədim abidə bəraət aldı	185
Dastanda mənəviyyat məsələləri	193
Azərbaycan xalqının sənət incisi	208

Kitabi -Dədə Qorqud - la səsleşən əfsanələr

Səfərəli Babayev

Naxçıvan Dövlət Universitetinin coğrafiya kafedrasının müdiri, respublikanın əməkdar müəllimi, professor Səfərəli Yaqub oğlu Babayev tanınmış coğrafiyaşünas alimlərimizdəndir. Onun bir sıra maraqlı elmi əsərləri həm respublikamızda, həm də onun hüduqlarından kənarında - Türkiyədə, İranda, Rusiyada müxtəlif məcmuələrdə çap edilmişdir.

"KİTABI - DƏDƏ QORQUT" - 1300

SƏFƏRƏLİ BABAYEV.
Naxçıvanda "Kitabı-Dədə Qorqut"
toponimləri.

Layihənin rəhbəri
Oqtay Ələkbərli

Layihənin əlaqələndiriciləri
Elmir Vəlizadə
Hafiz Hüseynzadə

Rəssamı: Nərgiz Əliyeva
Kompüter işləri: Riad Novruzov
Könül Abbasova
Korrektorlar: Elnaz Sadıxova
Gülnarə Zeynalova
Yığılmağa verilib: 15.05.1999
Çapa imzalanıb: 23.05.1999
Tirajı 1000
Qiyməti müqavilə ilə